

Алексей
Малышев

**Алсамтыны
Ызлары**

Алексей Малышев
**Апсатыны
ызлары**

Повесть

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК, 1984

С (кар.) 2
М 18

Къарачай тилге
ХУБИЙЛАНЫ ОСМАН кёчюргенди

кар. - 3806

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
© КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК, 1984

Кърачай таулары кѳрјурге джер этекледен кѳбле келедиле. Алай а алагъа юйорсюнуб, туугъан джерича багъалатыб, аладан айырылыб, ызына кетерге кѳзю кыймай, бизде 40 джылдан артыккыны джашаб тургъан аз адам табыллыкъды. Аланы бири бу китабны джазгъан Алексей Малышевди. Ол 1907 джыл туугъанды. Биринчи шлеб башлагъан джылларында ол агроном болуб, ол къуллукъну баджарыб башлагъан эди.

— Теберди таула меннге дуння джандетдиле. Ишлерге да, солургъа да сукъланыб, эки кѳзюнгу бери алалмай къараб туургъа да Тебердиге джетерик джер къайда... — дейди ол. Адамлыгъына, адеблилигине къарасанг, «Ишленмеклик мындан чыккыган болур», — деб къоярыкъса. Биология илмулары доктору, белгили алим, фахмулу джазычу Алексей Малышев къралыбызны этегинде — кюн чыккыган джанында битген жень-шени (джан дарманы келтириб, Кърачайны мийик тауларында битдириб, бизге юйлю этгенди. Ол айтылгъан багъалы дарман хаис бизни кийик тауларыбызгъа энтда бир махтау болуб къошулгъанды.

Алексей Малышев белгили орус джазычуду. Аны Ставропольда, Москвада, таб, тыш къраллада да кѳб китаблары басмалангандыла. Сѳз ючюн: «Тринадцатый кардон», «Повесть о таежном следопыте», «Искатели», «По следам Апсаты», «Мечтатели», «Троной романтики», «Орлы улетают на рассвете», «Золотое озеро», «Встреча ветров», дагъыда башхала. Ол китабларында таулары, четелени, кийиклени, хансланы сынаб, аланы джашауларын, халилерин, тюрлениулерин суратлайды, бююнню джаш телюню ишин, джашауун, сиймеклигин, анда ишлеген кърачайлылары, оруслулары, дагъыда башхаланы бир-бирине билек болуб, эгечлеча, къарнашлеча джарашуу джашагъанларын кѳргюзеди.

Тебердиде ол ариулукъгъа, суюмлюкге заран джетмей, хата болмай, турун, аланы барыбыз да, кѳз джарыгъыбызны сакълангъанча, алай багъалата биллирибизни излейди. Ол бизни адетлерибиз бла, джырларыбыз бла, таурухларыбыз бла шагърейди. Тилибизни да бир аз ангылайды.

Махтаулу алим, фахмулу джазычу, асуулу, адебли адам Алексей Малышев джазгъан китабла окъуучулары тюз иннетлиликге, сабырлыкъгъа, ойлашыргъа, урунургъа, керти тенгликге, туугъан джеринги, Ата джуртунгу сюерге, джашауда миллет айырмалыгъа юретедиле.

Ол себеден аны бу китабын, кеси бла сорушуб, къарачай тилге кѣчюргенме. Сѣзюн сѣз бла кѣчюргенден эсе, магъанасын кѣчюргенни табсынганбыз.

Кѣчюрюб башлагъынчын да, кѣчюрюб бошагъандан сора да, авторну кеси бла тюеб, кѣб кере ушакъ этгенме. Мен тюрлендирген джерлеге, къошхан, къоратхан тизгинлериме аны огъайы болмагъанды. Саулай да китабы аны кеси бла оноулашыб, алай кѣчюргенме.

Бу китабы ким да суйюб окъур деб кѣлюме келеди, не ючюн десенг, бизни табигъатыбызгъа, адамларыбызгъа, джашауубузгъа, адетлерибизге узакъдан келген, башха миллетли билимли адам къалай къарагъаны, кѣлюне не келген джазылгъанды.

Хубийланы Осман

АГЪАШЧЫ ЗАУР

— Кимсе? Орнунгдан тебме! Атласанг — ур-лукъма! — деб, Заур шко-гун аякъ таууш чыкъгъан джерге бурду. Ол был-лайладан безиб турады.

Хатачы къаяда джашынады. Заур аны джетиб тутаргъа мурат этди, алай а, не келсин, ол эрлай алайдан чыгъыб, къараб-къарагъынчы башха тешикге кириб джашынды. Джетген огъай эсенг, аны къалайгъа киргенин да эслеял-мады агъашчы.

Хатачы чечме шкокдан атыб, кийик ёлтюрюрге излей-ди. Эшта, алайлада ол къашха эчкилени айланганларын бир эслеген болур.

Шкок атылгъан тауушну Заур эшитмезге да боллукъ эди, алай а Джырлаучу къая аны тауушун узакъгъа эл-теди. Секиртмелени, къая кырыкъланы юсю бла ётдю-рюб, къая таууш аны узакъда эшитдиреди. Алай бла, Джырлаучу къая агъашчылагъа болушханлай турады. Заур къая тауушха къулагъын салгъанлай, анда-мында шкок атылгъан, бутакъ сынган, таш тёнгереген таууш-ланы айырыб танийды.

Бир-бирде уа, джел къара булутланы чорт къаяланы юслери бла сурсе, неда суу бойнунда оюлгъан ташланы ташыгъан мазаллы мешиналаны тауушлары чыкъса, къая гюрюлдегениге ушай эди. Эртденде, ингирде уа тѳбениги джел элде радио джырлагъан тауушлары ачыкъ

келтиреди. Къаяны джыры Заурну эрикдиргенди. Ол таууш тохтаса, Заур таш тѣнгерегенни, жар оюлгъанны кесгин эшитеди.

Заур къараууллукъ этген джерде эм тынчлыкъсыз — Джырлаучу къая эди. Алайыны туурасында, сууну ол джанында эл барды. Аны къайсы юйюню терезесинден да кѣзюлдюреуюк бла къарагъан адам былайда къая тапхырлада отлай тургъан къашха эчкилени кѣрюрге боллукъду. Аланы эслеселе, бир-бир уучулары кѣзлерине джукъу кирмейди сора, агъашчы, аны кѣре тургъанлай, къайгъысыз олтуруб къалай турсун? Джаш эсе да, Заур чегетде ишлегенли кѣб затха ойлашыб тюшонгенди, джашау аны юретир керекли кѣймагъанды.

Ма бююн да, Джырлаучу къаяны тауушу эшитилмесе да, Заур къаялагъа ёрлемей чыдааллыкъ тюлдю, нек десенг, чегет ичинде джаяу джолчукъда бусагъатлада атылгъан папирос тюбю эследи. Къая таууш эшитилгенде уа, агъашчы хап-хазыр болуб, хатачыны ызындан, тѣгеректин сымарлай, атланды.

Ол а, уллу къаяны ышыгъында бугъунуб, кымсыз болгъанды. Алайдан тебгенлей, Заур аны эслерикди.

Энди Заур ёрлеген дуппурдан бютеу тѣгерек къол аяздача кѣрюнеди. Хатачы энди чыгъыб, бой берирге керекди, неда къарыуун сынамай боллукъ тюлдю. Заур аллайлагъа тюбей келгенди. Уучула аны иште ышанга салыб да атхандыла. Окъ тийиб, башында бѣркюн да тюшюргенди. Алай а, насыбы, кесине джукъ болмагъанды.

Заур, не болса, ол болсун деб, аллына гузаба атлаб:

— Эркек эсенг, чыкъчы бери! — деб кычырыб, кѣкге тутуб шок атды. Тѣгерекде къаяла зынгырадыла. Ачы таууш, дорбундан дорбунга, деппандан деппанга кѣче, къайры эсе да тас болду. Заур къаяны артына мыллык атды. Къараб-къарагъынчы алайда джашыныб тургъан адамга тюртюлдю.

— Не этесе? Акъылынгданмы чыкъгъанса? — деб, асыры къоркъгъандан эс ташлагъанча кычырды ол.

— Семен! Сенмисе! — деб, агъашчы суу къуйгъанча болду. Узун зыба джаш, заповедникни сакълаучулары бири, нѣгери бла тѣгерекге къарай келгенин айтды, сескекли болуб, кѣзлерин джандыра.

Бираз эс джыйгъанында:

— Сеннге не керекди? Виктор да, мен да чегетде бир адамны ауангысын эслегенбиз да, аны ызлаб барабыз, сен а... — деб джюреги тамагъына тыгъылыб сѣлешди.

— Сора Виктор къайдады да?

— Юр-сюр эте, мукъут болуб кетген эди. Сени огъесе... сен болмасанг, биз аны тутарыкъ эдик... — деб, Семен, къая къырыкъны ичи бла учхалаб тюшюб, кийик къаяланы арасында кѣзден ташайды. Аны аякълары джетген къысыр ташла тѣнгереб, мукъут нийис этиб, ѳзен ичине ташайдыла.

Тоба-тоба! Бюгюн сакълауулла келиб, Семен къараучу джерледе айланныкъларыни ким биллик эди. Эшта, ала кеслерин кѣргюзюрге, махтаныргъа излеи болурла. Алай а аланы бюгюн хатачыны тутарыкълары ѳтюрюкдю.

Былайда къоркъуулу джерле кѣбдюле. Джарланы, чынгыл къаяланы тюблерине къоркъмай ким кирликди. Виктор — саубитгенди. Ол кирирге боллукъду. Семен а батырды деб киши да айталлыкъ тюлдю. Викторну узакъгъа атхан шкогу барды. Семеннукъундан а хайыр джокъду. Алай а была сауутдан да уучу итлерине, Джульбарсха, бек ышанадыла. Хатачылагъа андан къутулгъан бек къыйынды.

Сакълауулла бюгюн Джульбарсны алмагъандыла, аны аякъ ызы да кѣрюнмейди. Олсуз а чегетде была этер зат джокъду. Арабин, хатачы къайры думп болду деб, сагъышланыб, аны табар мурат бла агъашчы ызына, къаяны артына мыллыкъ атды. Заур къараууллукъ этген джер Джырлаучу къаядан башлаб, тауланы ѳзегинден чыкъгъан Уллу Хатипара суугъа дериди.

Агъашчы кюн сайын тау сууну бойнун джаяу джолчукъну ѳрге бла энишге барады. Сууну чыкъгъан джерине барыр ючюн а, къалын чынар чегетни бир джаны бла озаргъа керекди. Алайдан да озуб, Заур къызыл къабукъларыни кюн таякъла джарытхан наратланы ичи бла, терен ханслы чегет талаланы джырыб, марал чѣб башланы ичинден башы аз кѣрюне барады. Алайдан чыкъсанг, мийик таулада къынгыр къайын терекле кѣрюнедиле. Джыл сайын аланы кюрт юзюлюб, юслерин басады, бир къауумларыни тамырлары бла къоратады. Ол тѣгереклени белге джете залыкъылды кючлегенди, чыммакъ чагъыб, кѣзню алдайды, алайыны чатларыны башы къысыр къаяладыла, тау биченликледиле.

Къая тѣппеле ичинде кюзгюдеча кѣрюннген кѣм-кѣк кѣлден чыкъгъан суучукъ терек къулакъны энишге айланыб, ашыгъа, тѣгерегинден къара суучукъла къошула, айный, кѣлтюрюле, шоркъа таууш этиб, джолунда ууакъ ташланы элте, ѳзеннге тюшеди.

Кийикле, къанатлыла чегет ичлеринде, биченликледе джашай эдиле. Заур аланы бирини да чарпытмай сакълар-

гъа керек эди. Агъашчы болуб ишлеген юч джылына ол былайлары билир, сынар керекли къоймагъанды. Аны акъыл-балыкъ болуб, кеси башына урунуб башлагъан джери былайды. Эл школну бошагъанлай, аскерге кетген эди. Андан сора заповедникде ишлегенди, чегет сакълаучу болгъанды. Ол заманда Заур анасы бла тура эди. Эгешчиги Хауа школда окъуй эди. Джай каникуллагъа чачылса, чегет ичинде агъашчылагъа ишленген юйчюкге келиб, анасы, къарнашы бла джашай эди.

Заур иште эртде кетиучен эди. Бир аякъ айранга туурагъан гырджынны чанчыб, ашагъандан сора, мылтыгъын, чубур шокочугъун бойнуна атыб, ашыкъмай кеси сакълаучу джерлени тегерегине айлана эди.

Бир-бирде ол, къуру да джюрюучю джаяу джолчугъун бармай, чегетни къалынына кириб кетерге бек сюе эди. Кийикле аллай сансыз джерде отларгъа, тынчайыргъа ёч боладыла. Заур джаш адамды. Кийиклеге, къанатлылагъа быллай бир суймеклик анга къайдан чыкъгъанды деб, анга кёбле сейирсиндиле. Аны къарт атасы Тебердукъа, Заурну гитче заманында къойнуна алыб, Апсатыны хапарын да айтыб, джырып да джырларгъа ёч эди. Апсаты чегетде, къаялада кийиклени иелериди. Ол аланы кютеди, асырайды, джанлыдан сакълайды. Суйген адамына кеси тыйышлы кёрген кийигин берирге боллукъду. Андан эркинликсиз а... аллах сакъласын, къыйышлыкъ табарыкъса, — деб терен ахсынуучан эди Тебердукъа.

Заур Апсатыны кёзюне кёргюзюрге кюреше эди: мазаллы, чырайлы, нени да билген, айтханы болгъан. Апсаты къызгъанчланы, къызбайланы суймейди. Джут, хатерсиз уучулагъа тюртюлсе уа — ол буу джугъутур тюрсюнге киреди... Бир-бирде уа уучуу аллына Апсаты къызын да ийиученди. Аны къызы уучулагъа «кийиклеге тиймесегиз, кесигизге игиди, артда сокъранырсыз» деб билдириученди. Тебердукъа джаш заманында уугъа барыргъа бек сюе эди. Ууда тюзелиб джолу болса, атасы юретгенча, былай айтыучан эди:

— Аллахдан игилик келлик, Аспаты болушду меннге! Сау болсун! Мен андан джапгыз бир кийикни тилеген эдим. Сау къаллыкъ, аны мени аллыма чыгъарды. Аны къатында экинчи кийикни да кёрдюм, алай а тиймедим, гюнахлы болургъа неге керекди.

Уллайгъанында уа Тебердукъа къой кютюб тургъанды. Заур ёсюб уллу болгъанында, Апсатыны сагъынсала, «билеме, мени алдаялыкъ тюрсюз» дегенча, суйюмлю ышара эди. Алай а Заур къуру да сейирсиниб тургъан бир

зат бар эди: бууну былай дженгил аякълы, айюню былай кючлю, къашха эчкини кемсиз тири этген, къушлагъа тауладан ауарча къанат берген кюч не затды? Табигъат ол мадарланы къайдан табады... Айю къышны къыш узуну джылы тонун кийиб, джукълаб турады, анга ашарыкъ да керек болмайды... сейир тюлмюдю... Заур, башын булгъаб:

— Огъай, былайда мен ангылаялмагъан бир кюч барды, — деученди. Бир-бирде терен сагъышлагъа кирсе, кесин Апсатыгъа ушата эди.

— Мен да кийиклеми сакълайма, аланы джунчумазларын, чарпымазларын излейме. Ала къоркъуусуз болсала, мен да кълюмю басама. Алай а мен кимге да ала бла хатер эталлыкъ тюлме, — дейди. Бир-бирде аны элде джашагъан джууукълары — уучула «эслемеген кибик этиб, бизни бу санаусуз кийиклеринге бир бошла, бизден да къайтыр сеннге», — деб тилеселе, ол алагъа:

— Мени юйюме келигиз, къонакъбайлыкъ этмесем, мен терсеме. Сизни сыйлар зат табарыкъма. Кийикледен а тюнгюлюгюз. Таула меникиле болмагъанларын бек ариу билесиз, къарныгъызы аурутасыз ансы. Четеге кириб, джангыз бир кере да шок атсагъыз, мени къанлым боллукъсуз.

Мустафа, эл тюкенни тамадасы, сора аны къабыргъа хоншусу Шаптал, кийик эт ашарлары келиб, Заургъа тюбегенлерин сагъыныргъа ёчдюле, аланы накъырда этгенлери бла къллери болгъанын билген къыйынды.

— Мен таугъа барлыкъма, не джугъутур, не къашха эчки агъызмай тюшсем, неда агъашчыгъа кесими тутдурсам мен, уучу тюлме. Заур, аны билиб, сакъ бол! — деди бир джолда Шаптал.

Мустафа, анга кёз къысыб:

— Тейри, Заур, бизни бла ойнама, сен ма алай сюелиб тургъанлай, джашланы чардакъларында кийик къакъланы тизилгенлерин да кёрюрсе, — деб, ышарды.

Экиси да махтанчакъ джашладыла. Шаптал тенглерин агъартыргъа эртде юренигенди, ауур аякълы, томураугъа ушаш Мустафа да сёзню семиртирге, кълюне келгенни къошуб айтыргъа бир адамгъа оздурлукъ тюлдю.

Бир-бирде Мустафа, былагъа келиб, Зауриу анасына кесин сыйлатыргъа табса, анасындан джангы тууады.

Алай а аны келгенин Заур ушатмаучанды, нек десенг, Мустафаны не мурат бла келгенин сезген къыйынды, иш этиб сынай келген эсе уа... Юйде киши кёрмесе, аманлыкъ этерге артына турлукъ тюлдю. Мустафа, тюзюн айтсакъ, кийикле ючюн къонакъгъа джюрюб турлукъ тюл эди,

алай а табы тюше, «сокъур рысхы» деб, къууанч тыбырлы да болур эди... Мустафа джыллыгъы келген, къатыны кѣб болмай ёлген адамды. Ол энди кесине кызыз излейти. Оналты джылы джете айланган Хауа анга тенг тюлдю, ол келсе, юйден чыгъыб кетген болмаса, бурулуб да къарамайды. Мустафа, кызыны анасы Зулихат бла сѣлешиб, сингдирсе, ол да кызына айтханын этдираллыкъ болур деб умут этеди.

Заур бла сѣлеширге уа базмайды. Аны унамазлыгъын биледи. Зулихатны бюкген тынчды деб, ненча келсе да, анга саугъасы, къолтугъу бла келеди: бир сыйлы къумачдан чепкенлик, джюн джаулукъ...

Хауаны да бир зат бла атын айтыргъа унутмайды. Мустафаны бетсизлиги, Зулихатны малкѣзлюгю, джутлугъу себебли болур, хоншудан, тийреден да тартынмайдыла. Адамла «Мынга бир келечи дамы къуругъанды!» — деб Мустафагъа айыб этедиле.

Зулихат ашха ачыкъ адамды. Аны Мустафа эртде таныгъанды. Келсе, сѣзню ариуун бардырыб, хычын бла, эт бла кесин сыйлатмай кетмейди. Тишликге ёчлюгюи да билдиргенди. Элде огъай эсенг, хоншу элдеде да Мустафа эшитмеген хапар болмаз. Ким кимни тилегенин, кимни юйдегиси чачыла айланганын, къайсы элде не сатылгъанын, кимге къайдан къонакъ келгенин биледи.

Заурну андан уллу сейири джокъду. Мустафа бир-бирин унутдургъан хапарланы ант-кърал этиб, тизиб тебресе, Зулихат, «тоба-тоба» деб, сейир болуб къалады.

Юйюне кете тебресе Мустафа, ашыкъмай, былай айтады:

— Зулихат, унутма, бу эки кюнде бизни тюкеннге кызыл чурукъла чыгъарыкъдыла. Ийнан аллахны бирлигине, аллай чурукъла бийче кызылагъа тыйыншлыдыла. Адамла басыныб турсала да, бир къарамай къатыма келиб къал. Келирсе да?

Бир-бирде уа тыш къралдан келген ариу огъарыджаны, джерси палтонну, джинса кѣнчекни табаргъа сѣз береди. Киймесегиз да, башыгъызгъа хайыр этерсиз, дейди. Арт кѣзюуде уа Хауадан, Зулихатдан озуб, аланы джууукъларынын разы этерикме деб ант этеди. Зулихат аны хар айтханына ийнаныб барады. «Хо, балам, къор болайым аны айтхан ауузунга. Сени хар сѣзюнг бир атны багъасыды. А джаш, Мустафа, бир-бирде кесинги кѣб сакълатаса, келе тур», — дейди Зулихат кѣлю бла.

«Къуру къолгъа къуш къонмаз» дегенлей, бир артачыкъгъа джалгъанса, ёмюрю джылай кетерикди. Аллах

айтыб, быллай табышлыгъа, болуму болгъаннга тубесе уа, Хауа ох деб, суйгенича джашарыкъды деген оюмла Зулихатны кёллендиргендиле.

Кете тебресе, Мустафа зыбыр, мылы къолларың Заур-гъа узатады. Заурну онгсунмагъанына да къарамай, аны къолун эки къолу бла да късады. Мустафа джаплагъанлай, Заур эки къолун да эслетмей сюртеди.

Къонакъ кесин суйюндюрюрге кюреше, топалча, ауур асхай, кёзден ташаяды. Заур, аны ызындан къараб, къуру да терлеб, къызарыб туруучу базыкъ бойнуна тыш кёлеги кеблениб тургъанын кёрюб, татыусуз дарманны джухтанча, джыйырылады.

Юйде кеслери къалсала:

— Анам, Хауаны Мустафагъа бармазлыгъын сен бек ариу билесе. Мустафа сени къызынгдан эки кереден да тамадады. Аны сен нек чакъыраса юйюнге? — дейди Заур, разы болмагъанын билдире. Зулихат джашы Мустафаны кёрюб болмагъанын биледи. Алай а къызына айтханын этдирирге базады: баласына аманлыкъ излеген ана боламыды.

— Балам, сен аны болумуна, хыйсабына къара, джыллары сениге керек тюлдюле. Ол иш тюлдю. «Къарт къойнунда къалач» деб эшитгенмисе? Джылы келмеген эркишиге акъыл кирмейди. Хауаны насыбы болса, огъай демез да джазыуу анга болур. Мустафа аны къол аязында тутарыкъды, къоз гюрбеле бла асырарыкъды.

— Къой, анам, къой.. мен айтхан болса, андан саугъала алдыра турлукъ тюл эдим. Энди уа сени этер мадарың къалмагъанды, ауузунг къысха болгъанды, — дейди андан терениге да киралмай Заур.

— Балам, ма бусагъатда неле айта тургъаныңгы билемисе?.. Ол узакъ эсе да, джууукълугъу барды. Ол ёмюрде да бизге аманны излериң тюлдю.

Заур анасы бла даулаша юренмегенди. Таб, даулаша да, анасы бир айтхан сёзю толгъунчу тынчлыкъ табмагъанын биледи, Хауа да сабийчады. Заур Хауагъа: «Мустафа бизге сени ючюн келеди, сени юйюне джыяргъа излейди», — дегенинде, Хауа харх этиб кюлдю. Сора аны эниклейме деб, эки уууртун, кёзчюклери ташайырча кёбдюрсенин кёрсенг, кюлюб къарныңг ауур эди. Мустафаны чара бетине ушатды.

Алай а Мустафаны кёзлери къуру да джау джагъылгъаннга ушашдыла, Хауаныкъыла уа тум къаралай, джитилей къалдыла. Насыбха, анасы эслемеди ансы, къалай

эниклегенин кёрсе, Хауаны эшмелерин джыртарыкь болур эди.

Заур а кзуру да кыйырсыз чегетде джангыз кеси кыалыб, эриге башлагъанын джашырмайды.

Элге санлаб бир барады. Бир-бирде театркъа, клубха, турбазагъа барыб, тойгъа, оюннга да кыошулуучанды. Заур тебсей билмей эди, сора бир-эки сагъатдан эригиб, юйюне кете эди.

Юйде уа джангыз анасындан сора ким бла селеширикди. Сёз да кёбюсюне юйде ишни юсюнден башланыучанды. Хауа кышдан кышха элде къарт атасы Тебердукъа, къарт анасы Ёлмезхан бла турады. Бир алада юйю джокъласа, Заур кзууанч тыбырлы болады.

Къартланы джыллары келгенди: Ёлмезхан сексенден атлагъанды, баш иеси Тебердукъа уа, таб, токъсаннга джууукълашханды. Алай а алкъын джыллагъа бой бермеген джарыкь адамладыла. Ёлмезхан ушхууур этсе, джюн ийирсе, кийим джамаса, Тебердукъа кыш чурукъланы джамаргъа, отун джарыргъа кюреше эди. Кёбюсюне уа, джылыу ингыласа, санларына айтханын этдиралмай, кюн турушда олтуруб, озгъан джашаууна терен сагъышланыргъа ёчдю.

Сора джайны бурну къарагъанлай, кыош кёзюне кёрюнюб, чыдамсыз болады. Джай да тугел джетгенчи, эки-юч кыойчугъун да сюрюб, Уллу Хатипара ёзеннге гелеу ханслы джайлыкьгъа юч айгъа кетеди. Аида оюла тургъан малчы кыошну кёрлюксе. Башы джалын джугъу нарат къангала бла джабылыбды. Кыачан эсе да эртдеде Тебердукъа хар джайын малчыкълары бла былайда ашырычан эди.

Энди бу джайлыкь заповедникники болгъанды. Алай а къарт, юренчек болуб, тансыкълаб тохтаялмай келеди. Ол огъай эсенг, Тебердукъа азыкьчыгъын да элден ташыйды, хызенчик бла кзууут, улакь гыбытчыкь бла айран, табса, джау, болмаса уа, банка бла сютбашычыкь элтиученди. Кёбюсюне уа анга азыкь ташыучу Заурду. Кыарыуу болмагъан къартны кеси джангыз тауда кыош салыб тургъанын бири да ушатмайды. Алай а, не келсин, айтханларын этдиралмайдыла. Заповедник болгъанлыгъына, къартха алайдан кет деб айтыргъа тартынадыла, нек десенг, ол хатасын тийирмейди, кыойчукъларына сакьды. Заур да аны бойнуна алгъанды. Таб, билмей, бир зараны джукьгъан тёреси болса да, ол кюн огъуна тёлерикди.

Заур къарт атасын бек сюеди. Тебердукъа бурунгу хапарланы тизиб тебресе, Заур асыры сейирсингенден

ншии, башын да унутуб кьояды. Къарт бир-бирде кесини атасыны хапарларын айтыргъа бек сюеди. Атасы уа доммайчы болгъанды. Элде огъай эсенг, ол ёзенде аны билмеген хапарын эшитмеген табарыкъ тюлсе. Мындан 100 джыл чакълыны алгъа бу тау ёзенледе доммай сюрюуле айлангандыла. Емюрлюк бугъойланы тюблеринде бу алапат, арну ёзеннге «Доммай-Ёлген» деб аны ючюн атагъандыла.

Атасы доммайлагъа уугъа чыкъса, атхан огъу джерге тюшмеучюсюн айтады Тебердукъа. Доммай ёзенни кьалын чегетлеринде джашыныб отлаучу бууланы ол бир атханы бла агъызыучан эди дейди. Ол къарт айтхан чамгъа кёре, бурун, бир айю Хубийладан, бир тишырыуну урлаб алыб кетгенди. Ол аны чегетни теренинде кесине кьатын этиб тургъанды. Ол себебден ол тукъумдан адамла айюге тюбёб кьалсала, анга кьатылыргъа излемегендиле.

Айю ётню ашагъан кючлю, батыр болады, ётню хар эркиши ашаргъа керекди деген айтыу джюрюсе да, Тебердукъа Заургъа «кийиклеге тиерге боллукъ тюлдю», — деб юретгенлей, осият этгенлей туруучанды. Быллай хапарла таурух эселе да, Заур къартны хар айтханына ийнаныб барады. Заур къартны джайдан джайгъа кесине заповедникге чакъырады. Алай а Тебердукъа, джайлыкъда кеси сюйгенича эркин тургъанын дуния джандетге санаб, Заурну айтханын эшитирге да сюймейди. Къачхы сууукъла тюшюб, кече, кюн да джангурла тохтаусуз къуюб оюла тургъан кьошу агъыб тебресе, мадарсыз болуб, элге кьайтыучанды. Кьошуну башын джабаргъа деб, джууукълары адамла ийселе:

— Сора бизни аталарыбыз быладан да осал тыгъырыкъллада да ёлмей иги джашагъандыла... Джанына тынчлыкъны излеб тургъан ким эсе да, ол эркиши тюлдю, — деб кьойгъанды. Къарт, кюзартында кьрау тюше тебресе, юйге кетер кьайгъылы болгъанды, нек десенг, оюла тургъан кьош сууукъну тыймайды.

Тебердукъа Заургъа тауланы иесинден, аны кьызларыны юслеринден хапарны джасаргъа ёчдю. Ол хапарланы биринде айтылгъаннга кёре, бир джолда уучу, он кийик эчкини кёрюб, онусун да мараб атханды. Алай а не келсин, бирин да агъызалмагъанды. Сора уучуну аллына, узун чачлары имбашларына тёюле, бир ариу кьыз, Апсатыны кьызы, чыкыгъанды. Он окъну да уучуну кесине бериб:

— Ма, быларынгы ал кесинг, бюгюн кийик ёлтюрюрге болмайды. Энди бир ыйыкъдан келирсе, алай а, эшит-

медим деме, ол сагъатда да юч джугъутурдан кѣбно ур-санг, — дегенди.

Бир ыйыкъдан уучу, келиб, юч джугъутурну атханды. Ючюсю да ёлгендиле. Не келсин, уучугъа аш болмагъандыла — секиртмеден къуюлуб кетгендиле.

Къызы тюрсюню энтда кѣрюндю, ол былай айтды: — Сен мен айтханны этмединг, энди бир джангъыз кийикни ёлтюраллыкъ тюлсе.

Андан бери уучу уугъа ненча кере барса да, джолу болмагъанды.

Къартны хапарларын эсине тюшюре келиб, Заур Тауланы иеси Апсаты да, аны ариу къызлары да къуру таурухлада джюрюученлерине кѣлю бла къыйнала эди.

Ариулыкълары кѣз къаматхан, айтханлары джерге тюшмеген къызланы бирине чегетде тюбѣб къалыргъа, бетден-бетге сѣлеширге, бир да къуруса да кенгден къараб, аланы тюрсюнлерин бир кѣрюрге Заур кѣлю бла термиледи.

Чегетде хар къызы эсине тюшюре, кѣзюне кѣргюзе тебресе, эшта, къачан болса да тау джолчукъланы биринде аллына чыгъыб къаллыкъ болур деб, кѣлю бла ийнады.

Бир-бирде ол Гитче Хатипараны къая деппанына миниб, ол къол аяздача кѣрюннген Теберди ёзениге, кийик тауланы ышыгына къысылгъан, кесини туугъан элине къараучан эди.

Бу арт кѣзюуде элчик, ким да танымазча, бек ёсгенди. Ол, мындан алгъа джюз джылны, таб, къабланла джюрюген Къарангы къулакъдан Шайтанлы къаягъа дери созулгъанды, сууну ол джаны бла уа кийикли Кенг къулакъгъа дери барады.

Бу элде бурун юйле тѣнгертке агъачладан, нарат томурауладан ишленнгенлерин, топракъбашла болгъанларын Тебердукъа сагъыныргъа ёчдю. Юйлени башлары чалыныб тургъанды, педа юй башында къой, эчки тагъылыб отлаучан эди. Аллай юйлени печлери болмай, тыбырда от орун болгъанды. Печлери болмай, тыбырны башында уллу ачыкъ къарачай оджакъла болуучан эдиле. Аллай юйлени ичлерин, тышларын да саз топракъ бла сюртюучен эдиле.

Арт кѣзюуде уа бу элде турлукъ урулгъан, дранбаш юйле ишлеб, тытыр бла акъ сюртедиле. Алай а энди ала да тарлыкъ этиб башлагъандыла. Энди элчиле, бир-бири башында эки къат кырпыч юйле ишлеб, башларын акъ къанджал бла, шифер бла джабадыла. Тюбюнде машина-

на гараж ишлейдиле. Акъ къанджалдан буу сурат этиб, юйню тѣппесине бегитедиле.

Къачан эсе да минарасы бла агъач межгит кѣрюнючю дуппурда энди почтаны мыйнк, джарыкъ юйюп эслейсе. Алайдан бизни чексиз-къыйырсыз къралыбызны къайсы шахары бла да сѣлешедиле.

Ингирде уа Заурну элине бир къарачы! Чыракъла асыры джарыкъ джаннгандан, къайсы арбазда, къайсы орамда да, таб, ийнени да кѣрлюксе. Кече Хатипарада агъашчы джюрючю сыртлыкъдан къарасапг, элли чыракълары джарыкъ джулдузлача джанадыла. Ол чыракъла Теберди ѳзенде кѣбден кѣб болуб барадыла.

Ингир сайып самолѣтланы мыйнде улугъан тауушлары эшитиледи. Аланы тюбюнден къараб кѣрген къыйынды. Ала ѳмюрлени бугъойла басыб тургъан тауланы башлары бла стемей аууб, терк ташаядыла. Энди Заур аланы къызыл, кѣк джаннган чыракъчыкъларып эслерге юрепгенди. Джангы джашау къалайда да, мени кѣрмеймисиз дегенча, кесин танытыб турады. Ол таулулагъа къууанды. Алай а, бир джаны бла, ол Заурну джюрегип къыйнайды... «Быллай джарыкъ, сейир джашауда мен къарангы шындык чегетни ичинде джылларымы ашырыгъа керекмеми? — дейди. — Мени тенглерим тоханалача ариу мазаллы юйле ишлеген, къурч, темир эритген заманда, мен да, шоккуну бойнумдан тюшюрмей, чегетде джашайма. Джашаудан артха къала болурмамы? Мен чегетде къуру да джангыз кесим айлапама. Ауругъаны, сызлагъаны болмагъан, ташны къысса, суу чыгъарлыкъ менича джаш адамгъа агъашчылыкъ бедеш тюлмюдю?

Мен джаныуарланы джокълай, аланы ызлай, адам аякъ кирмеген къая рапада айлапама. Менден джашаугъа не хайыр барды? Мен да юлюшюмю къошаргъа керек тюлмеми?»...

Быллай сагъышла энди Заурну джукъусун да ала башлагъандыла. Джарыкъ юйлеге, тенглеге, мешналагъа, ачыкъ, эркин джерге бериб кетери келиб, ол кесин кючден-бутдан тыяды.

Хы, кетсин ол, кетсинле башхала... Сора, бу дуня джапдетге ушагъан чегетлени, тауланы, кийиклени ким сакъларыкъды да? Была энди джангы джашаугъа керек тюлмюдюле?.. Бурун таулада аланы барына да Апсаты сакълайды деб тургъандыла. Энди уа, къартла санлаб бир эслерине тюшюре эселе да, анга киши да ийнанмайды.

АПСАТЫГЪА ДЖОЛУГЪУУ

Рита, эки кьолу бла башын буздан сакъларгъа кюреше, абын-сюрюн эте, джыгъыла да-къоба:

— Катячыкъ, терк бол, чаб! — деб тенгин хайдалата, мыллык атыо барады.

Катя уа, ауур джюкленген атны адеж тарта, гузаба энеди. Ат, шашханча, башын ары бла бери атады. Ала тигелеб баргъан тик джолну ырхы ашайды. Уллу Хатипараны башында кёк джашнайды, кюкюрейди. Алгъы бурун аны тауушу тау артындан чыгъа келиб, берги таулагъа аууб, сора ёзенледе джюгюрдсйди.

Таулары тунакы джюгюрдегенлери тохтамайды. Шыбыланы, ачы тауушлары кьулагъынгы сангсытады.

Уллу Хатипараны башын кьоргъашын бетли булутла басхандыла. Бир-бирде аланы ичи бла окъа бетли от оюула кёрюнедиле. Олсагъатдан, джер оюлгъанча, кёк кюкюрейди. Аны аякъ джанында уа кьотурлу батыу джерни таб чууакъ кюнледе да ёзен тубанчыкъ басхаплай туруучанды. Бююн а алайы отда кьызгъан, кенгине керилген мазаллы къазаннга ушайды. Кёк джашнагъаны сайын, алайдан къая таууш тунакы эшитиледи. Бузгъа тирелгенча, аллына атларгъа унамагъан атны эслеб:

— Джюгенин ий да бир кьой бу байтамал кьаллыккыны! Биз былайда бир бедешлик болургъа башлагъанбыз,

Хайда, дейме да мен сеннге! — деб Рита джюрегине дже-
тиб кычырды.

Катя, асыры ачудан тишлерин джыгырдытыб, джууаб
этмейин, атны джюгенинден тарталгъаин тартды. Кёк
кюкюреген тауушла ачыкъдан ачыкъ эшитиле тебретиле.
Саулай кёкню къара булутла джабдыла. «Нени да кю-
люб, башыбызны юйге атайыкъ», — деб кызы, тенгине къа-
далды.

Ашыгыш эниб баргъанлай, джерни агъарта башлагъан
къарчыкны ичинде багъалы, ала тау хансны эследиле.
Аны табыб, ботаника садха келтирир ючюн, къаллай бирни
айлангандыла! Катя аланы къазыб, тамырлары бла
джыймай кетмезге ант этгенди. Къызла боюнларына арт-
макъ этиб атхан хызенлерин толтурургъа, Хатипарада
кёк джашнаб, къара булутладан, кьоргъашын окълача,
къаты буз джауду.

Ританы кызыбайлыгын кёбле биле эдиле, бююн а таб
Катя да къайгылы бола, сагъышлана башлады. Бу эс
ташлагъан, сер улоу болмаса, хауа шаушалгынчы, къая-
ны тубюнде сабыр боллукъ эдиле. Алай а ат, асыры
кьоркыгъандан сескекли болуб, кьулакъларын джумады.
Аны бусагъатда бошлаб кьойсанг, къайры баргъанын да
билмей, тёртгюллерикди. Энди джангыз бир мадар кьал-
гъанды. Къарт джашагъан эски кьошха джыйылыб, кюн
ачылгынчы сакъларгъа керекди.

Тынгыласанг, арабин, шыбыла уруб, тауланы экими
джарды дериксе. Шыбыла, Уллу Хатипараны тёппесинден
ауа келиб, къазакъ терекча джангыз тургъан кынгыр
паратны урду. Къызла да къараб тургъанлай, терек,
чыракъча джаныб, къара кёсеу болду.

Алаша, сескеклене келиб, юркдю, кызыны кьолундан
джюгенин ычхындырыб къанджыгъасында артмакъларын
ёрге ата, ёзенни баш энишге айланыб, кёзден ташайды.

Катя, эс ташлаб, тургъан джеринден тебалмайды. Рита
уа, амалсыздан, бузла агъартхан джерге чёгелсб, кы-
чырыкъ этиб джылады.

— Ритачыкъ, акъылынгданмы чыкыгъанса! Тебме,
дейме да! — деб кычырды Катя. Буз тохтады. Тёгерекден
басыныб, къалын тубан джерин басды.

Къызла аякълары басханны кёзлери танымай барады-
ла. Бир кесекге алларында тубан ачылыб, къалын чегет-
ни эследиле.

Бир тюкю джануарны аягы джетгенлей, Рита,
бойну кесилгенча, ачы кычырыкъ этиб, тикчикден тё-
нгереб тюшдю. Аны эслб:

— Рита! Къоб ёрге. Итден къоркъгъанса! — деб кычырды Катя.

— Ит дегенинг а педи? Айю эди! Энди уа бошалгъаныбызгъа ажымсыз бол! — деб ахсынды Рита. Катя аны къобарды. Тубанны ичинден чыгыб, энгда бир ауангы ала таба мыллык атды.

— Хыррейт! Худжу къаллыкъ, къайры къачаса? — деген хыны эркиши таууш эшитилди.

Къарт, чум таякыны кючю бла къочхарын кючден тыйыб: «Сен къочхар тюлсе, шайтан къаргъагъан хайыуанса, — деди, сора кызыланы къатларына джууукълашыб: — Былай къалай джибигенсиз! Сууукъ джилигигизге ётгенди да! Къошха чабыгъыз, хайда, джигит кызыла сиз, сау къаллыкъла!» — деф ашыкъдырды.

Кызыла къартны джерден аз кёлтюрюлген тыгъырыкъчыгъына кирдиле.

Къошну арасында отджагъагъа олтуруб, Тебердукъа:

— Аллах терсине айландыргъанды хауаны! Сиз, ариу кызычыкъла, иёгерсиз, кесигиз джангыз къарангы чегетде нек айланасыз?.. Кёремисиз Хатипараны тебенинг? Бюгюн Хатипара бизге усун тутдургъанды... — деди.

Кызыла, отджагъагъа джууукълашыб, юслерин кебдирирге кюрешедиле.

Къарт, аланы сууукъсурагъаңларын кёрюб, исси залыкъылды шайны агъач аякъла бла узатды.

Отну тютюню къошну джалын къаралтхан аркъауларына джетиб, бираз мурукку этгенден сора, тюзелиб, оджакъ бла чыгъады. Тёнгерткеден этилген къошну чалдышларындан, чырдыларындан сууукъ урлаб, ичине быстырылады. Не айтсанг да, энди ала таулада кёк кюкюрегенден къоркъмайдыла. Алай а алашаларына къайгылыдыла. Не келсин, тубан басыб тургъанлай, излегенликге, табарыкъмыдыла...

Керекли дарман ханс джыяргъа кызыла Хатипарагъа джюрюй тургъандыла. Алай а къошну къаты бла озуб кетген болмаса; бу джолгъа дери къайтмагъандыла. Оюла тургъан къошха кесн джангызлай келиб тюшген къартны эслеб, келгенле сейирсиниучен эдиле.

Бу джол а кызыла къартны къошунда туруучу къочхарны да эледиле. Ританы къоркъутуб, джанын алгъан да ол болгъанды.

Джибиген чачларын кебдире, Рита кёлю бла:

— Энди дунияны мюлкюн берселе да, таулагъа келмезме! Таб, ишимден кыстайбыз деселе да, тауланы атларын сыгъынмазча болгъанма, — деди.

— Быллай огъурсуз малны къалай тутасыз? — деб, Катя айыб этгенча сорду къартха.

— Къочхарны нек тутасамы дейсе? Э-эй... Сиз алкъын джашсыз, джукъ билмейсиз. Мен ёмюрюмю кьойчу болуб ашыргъанма. Быласыз мени джашауум джокъду. Ийна-ныгъыз, хайыуан болгъанлыгъына, эрикдирмейди, джюрегим къалай эсе да басылгъанча болады, — деди.

Къочхар теблеб, аякъларында кюлтюмлерине къарай, аны айтханын онгсунмай:

— Къайдам, билмейме, бу къутсуз мал да джюрек басаргъа къалай болуша болур, — деди.

— Э-эй, малгъа къутсуз деген гюнахды... Сиз насыблы къызласыз, джашсыз... Сиз кесигиз джангызлай, тилейме, чегетге бармагъыз, — деб, кымыжа билеклери, бутларынын отха джылыта тургъан къызчыкъланы кёрюб, аланы орнуна кеси тартыныб, башын бир джанына бурду. — Айтдырмай кьоймай эсегиз, аллыгъызгъа алмасты чыгъыб къалыргъа да боллукъду, — деди.

— Алмастынг а не затды? Сен бизни кьоркъутма, багъалы акка. Алайсыз да асыры кьоркъгъандан джюрексиз болургъа джетгенбиз, — деди Рита, джанына джетиб.

— Сора сиз алмастыны не болгъанын къалай билмейсиз? Аны юсюн тюк басыбды... — деб ышарды къарт.

— Не затды ол, дейбиз. Эркишимиди огъесе тиши-рымуду?

— Алмастыланы эркеклери, тишилери да болады. Ала адамны эм таша джерге элтедиле. Иш этселе, дуниядан думп этиб кьояргъа да боллукъдула, — деди къарт кёлю бла.

Къызланы бетлери кетиб, сир болдула. Катя, чачын тарагъанын кьоюб, кёзлери къартха къатхандыла.

Рита уа, мурджаргъа чёгюб, асыры кьоркъгъандан шашхынлы болгъанинга ушайды. Сора ол шыбырдаб:

— Ий, бир айт, алмастымы дейсе? Огъесе обурму дейсе?

Аны абзырагъанын кёргенинде, Катя харх этди.

— Багъалы акка, ала сабий таурухладыла. Алай а тынгылайыкъ, айт, тилейбиз. Алмастыла къайда джашайдыла? — деди Катя.

Тебердукъа, ауазын тюрлендирмей:

— Алмастыла эски юлени, кьошланы бек сюенде, — деди. Сора ол юнню джалын къаралтхан от джагъасына, къабыргъаларына къарай:

— Таб, ма бу кьош тегерекледе джашай эсе да, ким биледи аланы, — деб кьошду.

— Сора, сен айтыудан, ол алмасты болургъа керекди, — деди Катя.

— Къой, акка, джаныбызны алма. Бизни кетерирге излей эсенг, аны айт да къой. Биз джангур къуя тургъанлай да кетерге боллукъбуз, — деди Рита, джанына тийгени билдире.

— Ол деген а неди, къызла? Алай нек айтасыз?! Мен сизге къууаниганча къууаныгъыз сиз уллу аллахдан! Ашхамда къайры барлыкъсыз?! Бусагъат кезге тюртгенин кёрмезча къарангы боллукъду, — деди къарт ачыулапыб. — Керти алай къоркъа эсегиз, энди айтмазма.

Къайры эсе да тау артына ташайыб кетген кёк кюкюрегенле джангыдан эшитилиб тебретиле.

— Эшта, таулагъа аллах суймеген бир осал адам неда уучу кириб, Апсаты аны къыстай айлана болурму, ансы былай табсызла нек кюкюрейди кёк?.. — деб саргышланды Тебердукъа.

— Ма энгда тебрети. Апсаты уа не затды?.. Аны уа къайдан табдынг? Багъалы акка, джюрекни сенкилчек этген хапарларынгы тохтатыргъа айтхан эдинг да! — деди къызбай Рита къайгъыланпыб.

— Хо, марджа, хо. Къояйым. Алай а Апсаты бла ойнамагъыз, аны сёгерге болмайды. Анга бизни гурушхабыз джокъду. Ма бу сиз кёрген, сиз айланган таула, чегетле, кийнке да аны къолундадыла. Аны биле тургъанлай, сен джанынгы нек аласа? — деб, Тебердукъа аны кёлюн басаргъа кюрешди.

— Къайдам, керти алай иги эсе, айт сора, ким огъай дейди. Тынгылашхандан эсе, сёлеше тургъаныбыз иги болур. Къарачыгъыз, быллай къарангыда биз джолгъа чыгъаллыкъ тюбюз. Алай-алайсыз да сени къошунгда къалыргъа керекбиз, — деб Катя, суйюмлю ышара, къартха къарады. Тебердукъа, не айтыргъа билмей джунчугъанча, башын къалтыратды.

— Эй, арну къызла, сиз мени бюгюн къалай къууанч тыбырлы этгенингизни кесигиз эслеялмайсыз. Бусагъат мен сизге гырджын бишрейим. Къакъ этчигим да барды. Эрлай аны да джырмыландырайым. Сизни кирик арну къызланы сыйлагъан, таб, мени кирик къартха да зауукъду. Сора тюбюгюзге кийиз джаяйым, юсюгюзге джамчы атайым, ёзге не этейим! Джамчым эскирекди, алай болса да амманы къуш тёшегин сизге мен былайда табалмазымы билесиз. Сора дагыда джукълаялмасагъыз, биягъы Апсатыны хапарларын айтырма, — деди.

Ол, эски къабчыкъдан унну алыб, агъач тегенчикке

кыуйду. Тылы басыб, малчы гырджынчыккыла джазыб башлады.

Тебердукъа, усталыгын кѣргюзюрге суююб, кызыланы болушлукъларын излемеди. Къарт, джунчугъан кызычыкъланы бетлерине нюр келе башлагъанын эслеб, кѣл басды, таб, джарыгъанча, джыйрыкълары бираз тюзелиб, бир кесек джаш болгъанча кѣрюндю. Ауузу да тохтамайды. Бир кызычыкъланы джазыкъсыннганын билдиреди, бир аланы юйлеринде аз къайгы этиб турмайдыла аталары, аналары... — дейди. Элден узакъда джангылыкъ Тебердукъаны не айтса да эрикдире болур. Адамланы кѣргенинде, ол апасындан джангы туугъанча болду.

Алай а ауузланыб, асыу алгынчы, кызыла тынгылаб тургъанлыкъгъа, къартны айтханы асыры кыулакъларына кирмей эди. Эт бла гырджынны джутланыб эндиргенден сора, кызыла кѣллерин басханларын таныб, къарт энди тѣгюлюб, хапарын айтады:

— «Бурун Бийнѣгер бла Умар деб эки къарнаш болгъандыла. Бийнѣгер айтылгъан уучу эди дейдиле. Ол уудан ъмюрде кыруу къайтмагъанды. Уугъа чыгъа тебресе, таиг аласы бла ол да, къалгъан уучулача, Апсатыны джыры джырлаучан эди. Ол себебден Апсаты да аны мыдах этмегенди: кыруу къайтармагъанды. Бийнѣгер мылтыгындан атхандан сора, не залим кийик да, таб; юч атлам да эталмагъанды. Алай а уугъа баргъан кесини юйдегисине кереклиден артыкъ эт келтермизге кереклисин унутуб хар аллына тюбеген кийикни атыб сойландырыб тебрегенин Апсаты сезгенди. Сора аны айыбына джолукъдурмай къоймагъанды. Тауланы несини къаллай къудрети болгъанын айтайым.

Бир джолда къарнашы Умар ълдю-кетди деб кыйын ауруйду. Бийнѣгер, суйген къарнашына не мадар этерге билмей, тынчылыкъсыз, джукъусуз болгъанды.

Сора аллай джукъусуз кечелерини бириде Бийнѣгерни кыулагъына быллай таууш келгенди: «Сен акъ маралны сююн саууб, къарнашынга ичирсенг, ол олсагъатдан сау боллукъду. Алай а буу уугъа таулагъа кесинг джангыз барма. Ана къарнашынгы уучу итин ала бар, олду аны тутарыкъ». Экинчи кюн Бийнѣгер ит тилей апасыны къарнашына салыб баргъанды», — деб Тебердукъа, сѣзюн бѣлюб, таякъ бла тауусулуб баргъан кѣсеу башланы ышырды.

— Энди уа нек тохтадынг, багъалы акка? — деб Рита чыдамай сорду.

— Неле дейсе? Айхай, андан арысында алмастыны ха-

пары да барды. Биягъы сен чамланыб тебрерик болурса, — деди къарт, чал сакъалып сылай.

Катя кюлючюсюча харх этди, Рита уа, ачыудан къолларын кымылдата:

— Биягъы алмасты? Сора керек тюлдю! — деди.

— Айтсын, сен ауузунгу бир тый, сен бош къоркъаса, алмасты сени бир тююнге тийсе, мен ёлейим, — деб сёз къошду Катя.

— Не этерикбиз, айт, марджа, сора, акка, — деб, амалсыздан Рита терен ахсынды.

— Ана къарнашы Бийнёгерни хыликке этиб кюлгенди. «Сени алджатхан алмастыды. Ансы сен киши болмагъан юйде кимни тауушун эшитирик эдинг? Ол, ажымсыз, алмасты болгъанды. Бар юйюнге, акъ маралны уа тутаргъа мурат этме, — деб къайтаргъанды.

Бийнёгер, сагъышланыб, чегетни ёрге чыгъыб баргъанлай, аллына юч аякълы бир кийик чыкъгъанды.

Юч аякълы бир кийик чыкъды аллыма,
Эки аягъындан ючюнчюсю бек мийик,
Учлары да чарыкъ тизген миз кибик...

Аны къараб кёргенлей: «Табдым!» — деб, Бийнёгер акъ маралны тутуб сауаргъа мыллык атханды. Акъ марал умут этдире, ызын аджашдыра, Бийнёгерни талай кюнню ызындан айландыргъанды. Эм артында ызына чыгъалмазча къая раннга элтгенди.

— Акъ-марал, менден къачма! Сени сютюнг керек болуб келгенме! Огъесе сен марал болмай, джин, не шайтан болурмуса? — деб кычыралгъанын кычыргъанды Бийнёгер.

Сора ышанлаб атаргъа тебрегенлей, акъ марал, адамча сёлешиб, былай айтханды:

Мен шайтан да тюлме, джин да тюлме,
Мен кийик тюлме, ышаннга салыб атаргъа.
Саулукъ марал тюлме, тутуб эмчегимден тартаргъа.
Мен кийик тюлме, Апсатыны ариу кызыма,
Мени къоймай эсенг, сау къайтмагъын ызынга...

Бийнёгер сейирден эс ташларгъа джетиб тургъанлай, къайдан эсе да чыгъыб, къалын тубан кёзге тюртгенни кёргюзтмей тохтады.

Кёб кийикни къанын тёкгенни ючюн, ол Апсатыны ачууландыргъанын таныды. Акъ марал кёзден думп болду.

Джарлы Бийнөгөр, джолу болмай, чырмалыргъа тебрегени сизди.

Бийнөгөр шайтан ётмез къая ранда онбеш кюнню ёлюрсаусуз джашады, ачлыкъ сынаб, билек этлерин ашагъанды, бармакъ суюклерин кемиргенди. Эл бирден къобуб, талай кюнню къаялада, таулада Бийнөгөрни излегенди. Сора оналтынчы кюн чынгыл къаяны башында къая къырыкъгъа бегиниб тургъан уучуну эслегендиле. Алай а джангыз бири да къабыргъача чорт къаягъа не таякъ бла, не ыргъакъ бла илиналмагъанды.

Бу къыйынлыкъны эшитгенлей, ауругъан къарнашы Умар орнундан къобуб келгенди.

— Къарнашым! Ёзге мадар табмайбыз, къарама да секир баш энишге! Къая къырыкъгъа бегиниб ёлме, бизни да алай бла аджалсыз ёлтюрме. Суюклеринги туугъан джерингде асырарча эт... — деб, ёрге айланыб къарыуундан келгенча къычыргъанды Умар. Бийнөгөр, таукел эталмай, кёб тургъанды. Сора ол, къарыуун тауусуб, былай айтханды:

— Узакъ элде барды мени тос къатыным, аны чакъырсагъыз, ол айтханча этерме.

Адамла сейирсингендиле: ариу къатынын, джетиб тургъан эки къызын нек чакъыртмайды...

Не этерик эдиле, тос къатынын келтирдиле. Ол да, тюбюнден къараб: «Насыбсыз, мыллыгынгы къаялада къойма, къара къушлагъа азыкъ болуб, суюмегенлериме табалатма мени!» — деб къычыргъанды. Бийнөгөрни таукелсизлигин эслеб:

Кесим тикген акъ кёлекни кёзлеринге чырмачы,
Алтынлыны уучунга тутуб быргъачы,
Кесинг ойнаучу акъ ёшкюме чынгачы, — деб, къу-

тас чачы бойуна тёгюле, суюген тиширыуу джыламсыраб къычырды.

Шагърей ауазны эшитгенлей, аны джюреги эзилгенди. Бийнөгөр адамны кёзю кючден эслеялгъан мийик, чорт къаядан баш энишге секирди. Тюбюнде уа къара чауулла. Аны джити, къысыр ташлагъа джагъылгъанын кёргенлей, тиширыуу да алайда къыбтысын кесини къарнына уруб, Бийнөгөрни къаннга боялгъан тёнгегине аугъанды.

Апсатыны ариу къызы кесини ызындан таулагъа джыйгъан джигит Бийнөгөрни бушуулу хапарын къарт бошады.

Тебердукъа бу хапарны хар тюбегенине айтыб тебрер-

ге ёчдю. Ол акъ-марал Бийнёгерни чыгъаргъан къая Уллу Хатипараны тѣппесиди деб турады. Керти да аны башында тѣгерек къая тютюнлей тургъанча кѣрюнеди. Анга булут-ла къонаргъа ёчдюле. Алай а, адам кирмезча, кыйын джерди, сора ол тѣгереклени шыбыла уругъа да ёчдю.

Апсаты уучуланы Хатипараны башына чыгъара туруучусун Тебердукъа джаш заманында ол элде джашагъан бир хачипсылыдан эшитгенди. «Хат-и-пара» — демеклик хачипсы тилде «Хат кетген къая» деген сѣздю. Хачипсылыны айтыууна кѣре, ол ауушну аргъы джанында джашагъанлыкъгъа, уугъа бери аууб тургъанды.

Ол, асыры джутлукъдан кийиклени ызлай барыб, Бийнёгерча, къая ранига бекленгенди. Хачипсылылада да джурюйдю Апсатыны хапары, алай а ала анга Апсат дейдиле. Хатны тубан басхан, чыпчыкъ ётмез джерге кийриб, таш чоюнча, къоюнлу къаядан секиртгенди. Андан бери бек кѣб суу кетгенди. Андан бери ол таугъа «Хат-и-пара» дейдиле.

Тюзю, былайда джашагъан къартла анга башха тюрлю айтадыла. Биринчи кере былайгъа келгенлеринде, ала тауну тѣппесин эселегендиле, не ючюн десенг, аны юсюн къалын тубан басыб тургъанды. Сора бир талайдан ызларына къайтыб бара, сейирлик мийик тауну, аны башында къуууш маталлы тѣгерек къаяланы кѣргендиле. Ол себебден ол таугъа ала «Къайтыб бара» деб атагъандыла. Кѣб джылланы сѣзню хар ким кесича тюрлендире, энди анга «Хатипара» — дейдиле.

— Къалай суйсегиз, алай айтыгъыз, Апсаты билмей, былайда бир джангыз таш да тѣнгерерик тюрлю. Былайлагъа биринчи келгенле бу мазаллы тауну да кѣралмагъан эселе, Апсаты, аны кѣргюзюрге суймей, тубанига джашыргъанды, — дейди Тебердукъа. Таулаңы неси кесини къызларын акъ джаныуарланы тюрсюнлеринне кийириб, Тебердукъагъа юч кере кѣргюзгенди. Алай насыбсыз Бийнёгерни, Хатны хапарларын эртдеден билгени себебли, Тебердукъа аланы ызларындан джангыз да атламагъанды. Ол алагъа уугъа барса, ёмюрде ызына къайтмаз тузакъгъа тюшерин билгенди.

Эртде-эртде, Тебердукъа бир байгъа Сары-кетген башында къой джалчы болуб, баш кечиндирген заманда, ким билсин, сюрюуге джанлы ычхыныб, къойлагъа халеклик салмасын деб, атасыны шкогун алыучан эди. Бир джолда уа, «насыбха, аллыма кийик чыгъыб къалса» уа деб, уугъа бара тургъанлай, акъ маралгъа тюбѣб къалгъанды.

Ол сентябрь айны аллында эди. Сууукъла тюше башлаб, тауланы башлары агъаргъан эдиле. Эртден сайын саргъалгъан хансланы, кюмюшча, чыкъ тюшюб, джылтыратады. Сюрюучюле да къойларын ёзенлеге тюшюргендиле. Сары тангны аллы бла, Тебердукъа къойларын джокъларгъа къошдан чыкъгъанлай, стауатны къалайындан эсе да буу ёкюрген тауушну эшитеди.

Тебердукъа, сермеб шкогун алыб, таууш эшитилген джанына чабханды.

Буу башын ёрге тутду, аны мазаллы мюйюзлери энди сыртына тие, чегетли къулакъчыкъны огъары джанында джалан дуппурчукъну юсюнде «мени къалай кёрмейсиз» — дегенча, энтда ёкюрдю. Танг белги бериб, тегерек джарый тебрегенинде, буу ачыкъ кёрюндю. Тебердукъа джашыртын къатына джууукълашыб, деу кийикге сукъланыб къарайды.

Атаргъа деб уучу шкогун буруб, ышанлай тебрегенлей, бууну чыммакъ болгъанын эследи. Тюбюнде кърау тюшген кырдыкча, бууну юсю да агъарыб джылтырайды. Тегерек джарый башлаб, иги къарагъанында, ол кърау болмай, къарчыкъ себелеб, къырпакъ болгъанын таныды. Аны аллында акъ марал ёхтемлениб, башын къайырыб сиреледи. Апсатыны сагъынсала, къартла хапарын айтыучу, ма, ол сейирлик акъ марал энди бумуду? — деб ийнана тургъанлай, Тебердукъа сынаб, кез алмай къарайды.

Асыры эс ташлаб, несин да билмей, Тебердукъа сауутун къолундан ийди...

Олсагъатдан буу джыйлаб, адамны эследи. Башын андан да ёрге къайырыб, шин тутуб, тёрт аягъы да джерден ёрге айырылды. Къараб-къарагъынчы учуб кетмеди эсе, дуппурну арты табагъа бурулуб кезден ташайды.

Асыры къоркъгъандан Тебердукъаны къоллары къалтырайдыла. Ол акъ маралны ызындан табу десенг да барлыкъ тюл эди.

Аны таугъа учундуруб баргъан ажымсыз да Апсатыны тамада къызы Фатима болгъанды.

Элге къайтыб, Тебердукъа бу хапарын айтханында, атасы, къашын-башын туюб:

— Быйыл сен шкокга тийме дегенме да? Апсаты сенге бек ачууланады. Эшта, сен, ууда кесинги джюрюте билмей, аны айтханындан чыгъыб, чамландыргъан болурса. Сары-кетген-башына да барма. Алайы сеннге къоркъуулуду, — деген эди.

Андан бери Тебердукъа къойларын башха джерде

кютеди. Сары-кетген-башына уа бир кере да бармагъанды. Сары кыйыны да, ол джерледе кый кютюб тургъанды. Къалай эсе да Апсатыны джанына тийген болур, айтыугъа кере, ол да аджалын алайда табханды.

Тебердукъа акъ маралгъа тюртюлгенден сора, бир джыл озуб, атасы, анасы анга келишлик сайлагъандыла. Ол Айшатны келтиргинчи бир кере кёргенди. Не джашырыу, юйге келиб къалгъынчы, келин эрши, сакъат эсе уа, не да элиси элге болгъан бир болса уа, не этерме деб, къоркъуб тургъанды. Алай а ала бир юй болгъанларында, Айшатха сёз табмады. Билдирмезге кюрешсе да, ол Айшатны джанында да бек сюйдю. Аллында Айшат, быртак малча, кесин юйлюге санаб къоялмай, Тебердукъаны джанын бираз ииджите эди. Арта юренингениде уа, чамы, кюлкюсю бла Тебердукъаны не сагъышларында унуттура эди.

Былайда, Уллу Хатипарада, ол, байланы кыйлары кютмей, кесини атасыны гитче сюрюучююн джюрюте эди. Атасы, анасы джашагъан къошчукъ, Тебердукъа бла Айшат да къошулгъанларында, тарлыкъ эте эди. Артыкъ да бир-биринден тоймагъан, бир-бирин кёрмей, бир кюнню чыдаямалгъан джаш адамла къартланы къатында бир-бири бла сёлеширге, тепсиге бирге олтуруб, ауузланыргъа да тартына эдиле. Алай болса да излегенге бир мадар табылады. Акъ къайыныны ичинде кём-кём тау кёлчюкде таула, терекле да, кюзгюдеча, ариу кёрюнедиле. Джангы юйленген заманларында Тебердукъа бла Айшат кёбюсюне кюнлери киши джюрюмеген кёл джагъада ашыра эдиле. Тебердукъа энди бу кёлню тегерегин басыб тургъан къайын чегетни кёрсе, джашлыгъы, къууанчы кюнлери, таб, сынагъан бушуулары да эсине тюшедиле.

Айшатны джатар айы джетиб, больницагъа не тебрегенлеринде, Тебердукъаны анасы, аны оноуун кишиге бермей:

— «Хо бир да, сизни джаныгъыз ючюн, мен аны элге ийиб айланмакъма, ары дери бир туругъуз. Сабий табхап алай къыямат иш тюлдю — бир-эки къычырыр да тохтар. Мен келиним къолумдан бир джерге да нерик тюлме», — деди буйрукъ этген халда.

Айхай, иш ол айтханча болса уа... Ол кюнледе юй бийчесини ачы къычырыгъы энгда Тебердукъаны къулакларында кетиб бошамагъанды. Насыбсыз къатыныны къайын анасы, уста аначылыкъ этерик тиширыу табылмаса, къан джауаргъа башлагъанын таныды. Тебердукъа атына секириб минди, сора хорасыны джюгенин бошлаб, элге атылыб кетди. Элде аначы къатынны табыб, атына

миндириб, кеси джюгенинден тутуб, кечени узунуна кьошуна джетиб кьалалмай дыгаласдады.

Танг аласында ала кьошха джетгенлеринде, Айшат сабийинден кьутулалмай, кьарыуун тауусуб, терен ахсыныб, солууун кючден ала тургъанын кёрдюле.

Былай кьараб кёргенлей, аначы кьатын, болумну таныб, башын булгъаб, чотну джаратмады. «Бурунгула этиучю мадарла болмаса, Айшатха болушур зат джокьду», — деди ол. Кьарыуун тауусхан Айшатны джуургъаннга чырмаб, бешикни тебретгенча, ары бла бери аудуруб тебредиле. Анасы, насыбы кьуругъан кьатынны кьолуна урчукьну тутдуруб:

— Сен кьараб турма да «уф» де да мынга юр, — деди. Эшмелерин тешиб, чачларыны учларына джана тургъан чыракъны джетдириб, юйютдю.

Быланы да болушмагъанларын кёргенинде, аначы, бурунгула этиучюча, Тебердукъагъа: «Юй бийченги юсю бла бир талай кере секириб бир кёрчю, а джаш», — деди.

Айшатны бети учхунча агъарды, кьулакъ артлары саргъала башладыла. «Уф» дегенни кёлтюралмазча, кьарыусузгъа джетди, ол эсин ташлай башлады.

Тебердукъа кьарткьуртхадан пайда чыкьмазлыгъын таныды. Энди не мадар этерге, кьайры кирирге билмейди. Ышаныу энди джангыз фельдшергеди. Айхай, ол элде джашайды. Аны чакъырыб келгенчи, Айшат... кьалай боллукьду?

Тебердукъа, джан солуу этиб, кьара тер басыб, кьарт фельдшерин алыб джетгенинде, Айшатны санлары сууб, эки ала кёзю ёмюрлюкге джумулуб тура эдиле. Анасы бла биргелей хатхусунда баласы да кьорады.

Айшат ауушханлы 52 кюн джетгенинде, дуа кечеси болургъа керек эди. Андан-мындан келген джуукълагъа, кьонакълагъа ашатыргъа, ашны-сууну эркин этерге, онгсузланы, ёксюзлени, сакъатланы тойдуругъа керек эди.

Атасы экиджашар ууаныгын кесди. Алай а ол да Тебердукъаны кёлуне джетмей, мылтыгъын бойнуна тагъыб, джугьутур эт келтирив муратда, уугъа тебреди. Бурундан да джугьутур, кьаллай да болсун, кийик эт сууабха, сыйгъа саналады. Тебердукъа Уллу Хатипара бла Хаджибий деген тауланы арасында кюнбетде чынгылланы башында джугьутур сюрюуге тюртюлдю. Аланы ызларындан сюре барыб, ала таргъа киргенлеринде, эки кийик теке бла бир кьашха эчкини ёлтюрдю. Уучу джугьутурланы союб, терилерин алды, ичлерин ариулады. Джутлукъ этиб, талай кийикни кьыргъанлыкъгъа, этле-

риш элтирге къарыуу джетмеди. Къашха эчкини эти да арыкъ, кесини да ичинде улакъчыгъын кѣргенинде, аны этише тиймеди. Эки джугъутурну саиларын артмакълаб, Тебердукъа кючден-бутдан бойнуна атды. Сыртны башындан ауур джюгю бла баш энишге тигелеб баргъанлай, аллында кѣксюлдум къаяны башында джаямойюз, малаллы джугъутурну эследи.

Джугъутур уучугъа къоркъмай къараб турады. Тебердукъа, джюгюн джерге салыб, сермеб шкогун алды. Анга эт керек тюл эди, алай а аллына келген аллай сокъур рысхыны ийиб къоялмады.

Эслеб къараса — джугъутур чыммакъ! Былай аллына къарагъанлай, тау артына ташайыб баргъан кюню алтын таякълары тийиб, анга джугъутурну сыртын кююш суугъа алынганча кѣргюздюле. Огъай, огъай, бу акъ джугъутур кеси сюелиб турады. Апсаты энтда анга кесин танытды. Ол уучуну сокърандырыгъа изледи. Тебердукъа аны ол оноун сормагъанлай ангылады...

Акъ Джугъутур къараб-къарагъынчы аны кѣзлеринден думп болду. Тебердукъа энди башын кѣлтюрюб да къарамайды, нек десенг, бнягъы Акъ Джугъутур аны элтиб, къая кырыкъгъа бегиндирир деб къоркъады. Джюгюн бойнуна атыб, арам-къарам этмей, юр-сюр эте, Тебердукъа баш энишге тигелеб барады. Ол ашыгъыб баргъаны бла эслемей уллу чынгылны эрнине миниб, сылджыраб, бѣрю азыгъы болургъа тебреген эди.

Чабырларыны тышларындан темир тогъайла салса, ол не тикде да таярыкъ тюл эди. Бурун уучула, таб, чалкычыла да къоркъуулу тикледе, аякълары учхаламаз ючюн, аллай мадарла эте эдиле. Аланы такъгъан адамла, палланган атлача, таукел джюрюйдюле. Алай а таулары неси кеси кѣзю бла кѣргенден сора, Тебердукъагъа темир тогъайла да джарарыкъмыдыла, къайдам... Тебердукъаны аягъыны тубюнден тайыб тѣнгереген таш барыб тийгенинде, дагъыда талай тѣгерек ташны тѣнгеретди. Ала бирден тийгенлеринде, алайсыз да тырмы тартыб тургъан къая хамхотну ойдула. Къая оюлгъан таууш таулары, терен ѳзенлени джюгюрдетди.

Уучу къошха чырмалмай джыйылды. Атасы, джугъутур мыллыклары кѣргенинде, джашы буаз эчкини ѳлтюрюб келе тургъанын билиб, Тебердукъагъа урушалгъанын урушду. Джутлугъу ючюн ыйлыкъдырды. Бурунгу къартла «Къазаннга сыйырмагъан эт артыкъды, ол адамгъа керек тюлду», — дегендиле. Атасы урушуб Тебердукъагъа кѣб заманнга уучулукъну къойдурду.

Апсаты бу артыкълыкълы унутхунчу, энди кийиклени унутургъа керекди. Тебердукъа экинчи кере акъ кийикни кѣрген заманында джылы келген адам болгъан эди. Алай а Тебердукъа алгъындан да бек эс ташлады. Ол заманда былайда заповедник джангы къурала башлагъан эди. Бурундан да малчылары къошлары тургъан, маллары кютюлген тау къышлыкъллагъа энди малланы къыстаргъа болмайды. Не джашырыу, элчиле бу оноуну табсынмадыла.

Джыл сайын Уллу Хатипарада къой кютюочю Тебердукъа да бу джорукълну джаратмады. Къой кютерге болмай эсе да, Хатипарагъа уугъа чыгъаргъа дамы боллукъ тюлдю? Таб, унамасала да, мен, бир адамгъа эслетмей барыб, кийикле бла тюбешиб къайта турлукъма деген болмаса, ол оноугъа бойсунургъа излемейди. Бу таулада Тебердукъа билмеген бир къулакъ, не кѣзлеу, къая, не ъзен джокъду. Джашына билликди.

Майда танг къаралдысы бла, мылтыгълн да бойнуна атыб, Тебердукъа уугъа кетди. Джолну джол узуну ол Апсатыны джырын мурулдай барады:

«Мараучу — тангны тауугъу,
Ачыгъан бауур, сууукъ суу.—
Сени мараучунгу зауугъу.
Мараучудан джазыкъ джан болмаз,
Темир боюнсахасы бойнунда,
Кюйген гырджыны къойнунда,
Джолу — къайын къулакъ, тар сызгъа.
Ючно-тѣртию бергин бир ызгъа...»

Тебердукъа бу джырын бир джерин айырыб сюе эди. Алайгъа джетгенлей, кѣлтюртюб джырлай эди. Бу сѣзленн Апсаты эшитсе, бираз джумушаб, чомарт боллукъду, уучуну мыдах этѣрник тюлдю, деб кѣлюне келе эди.

«Апсатыны махтагъан уучугъа
Ол ълчелемей насыб береди...»

Тебердукъа артыкъ насыб, кѣб кийик излемегенди. Таулада къадар кийик айланады, ол себебден Апсаты бу джол аны мыдах этмезлигине толу ийнаныбды. Эртделеде Тебердукъа джугъутурланы къыргъанын Апсаты андан бери унутмаймы турады... Экинчи къолуна шкок алмагъанды.

Алай а, не келсин, бу джол да Тебердукъа этген умутла болмадыла. Апсатыцы джырындан эригиб, ол къалын наз

чегет кючлеген тик бетге, тынгылауу бериб, ёрлеб ба-
рады. Чегет бауурда, аугъан тереклени ышыкъларында,
бутакъ, балас тюблеринде эримеген кърчыкъла тюбейди-
ле. Суусабдан а ичи кюеди. Мадарын тауусуб, джаяу
джолчукъдан узакъ бармай, юсюнде кърчыгы эримеген
деппанчыкыны эследи. Не этерик эди, алайгъа бурулду.

Тебердукъа, наз терекни тюбюнде юсю къралгъан
кърчыкыны джутаргъа излеб, бутакыны ёрге кёлтюрген-
лей, тюз алайдан къабан секириб чыгыб, хур-хур эте,
силегейлерин чача, Тебердукъагъа айланды. Уучу эс таш-
лады. Ол кърды деб мыллык атханы джатыб тургъан
акъ къабан болгъанды. Уучу кабанны акълыгына сейир-
синди. Тебердукъа, бираз эс джыйыб, мазаллы назны таш-
шасына бугъунду. Хыны джаныуар, бөгъурдакъ таууш
эте, мыллык атыб чегетни къалынына ташайды.

«Ма, Апсаты мениге дерт джетдире тургъанлыгыды.
Алай а ариу кызыларыны бирин мени къркъутур ючюн
къара къабан этиб, аны да акъ тюрсюнге къалай кийир-
ди?» — деген сагъышла Тебердукъаны башындан кетерге
унамайдыла.

Бу халгъа джюреги кыйналгъан къарт эски дюккючге
олтурду. Мылтыгыны да бир джанына салыб, терен са-
гъышланды.

Шагърейлери, къарт черкеслиле, къачан эсе да сёлеше
келиб, уучулагъа оноу этиучюге черкесча Мезитх деген-
лерин Тебердукъа эсине тюшюрдю. Мезитх демеклик —
чегетлени аллахы деген меджисуу сёздю. Ала айтыудан,
ол, алтын тюклю акъ къабаннга миниб, төгерекге чабар-
гъа ёчдю. Башха миллетлени айтыуларына Тебердукъа
асыры ийнанмаучан эди. Алай а къарт уучула Апсатыдан
базыкьбоюн, ёремюйюз кийикледен сора да, уллу азаула-
ры болгъан джаныуарланы тилеучюлерин эсине тюшюрдю.
Меджисуу заманда Апсатыны кызы Фатимадан ма бы-
лай тилеб джырлаучан эдиле:

Бер бизге, тилейбиз, акъ кърда джатханны,
Бер бизге, тилейбиз, тик тауда отлагъанны,
Бер бизге, тилейбиз, терен ёзендегилени,
Бер бизге, тилейбиз, джюню, уллукъулакъ эчкини.
Бир уллу семиз къабанны...

Муслиман дин киргенден сора уучула къабанны сагъын-
май джырлайдыла. Алай а чегет къабанланы ёлтюрюб
сатхацла болгъандыла. Ачхасы уа кзуру аракыгъа джю-
рюйдю дейдиле.

Тебердукъа Апсатыдап къабан тилей бармагъан эди. Сора Апсаты къабанны мынга нек кѣргюздю? Тебердукъа акъ маралны, акъ джугъутурну да кѣргенди чегетде. Акъ тонгуз болады деб айтыб да эшитмегенди. Эшта, аны бла Апсаты Тебердукъаны къоркъута тургъанлыгъы болгъан болур. Алай а не ючюн?

Тебердукъа, не этерге билмей, амалсызгъа джетгенди. Энди ол уугъамы чыкъсын, огъесе, юйюнеми къайтыб кетсин... Сагъышлана келиб:

— Тохта, тохта. Бу чегетле энди заповедник болгъандыла. Алай демеклик, энди бу таулада уугъа барыргъа болмайды. Мен аны унутуб турама. Апсаты меннге аны ючюн арт айландыргъан болурму, — деди ол кѣлю бла. Уучу, джолу болмай, къошупа къайтды. Ол кюнден сора Тебердукъа къолуна сауут алмагъанды. Акъ тонгузгъа тюбегенини а адамлагъа айтыргъа ыйлыгъады. Джашындан туугъан ёсуб, агъашчы болгъанында, джангыз андан джашыралмагъанды.

Заур, сѣлеше келиб, кийик джаныуарланы ичинде акъ тюкюле да тюбеученлерин айтханды. Алагъа алимле «альбиносла» дейдиле. Заур алапы юсюнден кѣб китаб окъугъанды.

Апсаты ийнучю акъ кийиклени юслеринден Тебердукъа хапар айтыб башласа, Заур, кюле келиб, башын булгъайды.

Бир джолда алай этиб, Заур къартны джанына тийди. Ол акъ джаныуарлагъа тюбер ючюн къалмагъанды. Ала адамлагъа алай бош джолукъмайдыла. Алай а не келсин, энди джаш тѣлю джукъгъа ийнапмайды.

Ол эки къызчыкъ да ийнапмадыла. Ол огъай эсенг, къартны хапарына кюллюклерин тыялмай тынгыладыла.

— Э-эй, анасыны уа, шо сора сиз, бурнун сюрте билмеген къызчыкъла, джашаудан не ангылайсыз?.. Сиз пени кѣргенсиз? Мен акъ маралны ма бу кѣзлерим бла кѣргенме. Мен кесими анга терилтдирмедим, ызындан къалгъан уучулача таяныб тебремедим. Ызындан барсам, ол манга адамча сѣлеширге боллукъ эди.

Ийнаныгъыз, оллахий-биллахий, мен акъ джугъутурну да, ма былай сизни кѣргенча, юсюне къараб тургъанма,— деди Тебердукъа ачыулануб.

Кюлюрле деб къоркъгъандан, акъ къабанны уа ёлюб да сагъынамы эди...

Ол кийизни, джамчысын да къызлагъа бериб: «Тынчайыгъыз, кеч болгъанды», — деб кесн къошдан чыгъыб кетди.

Кёкню чартлагъаны, кюкюрегени да тохтадыла.

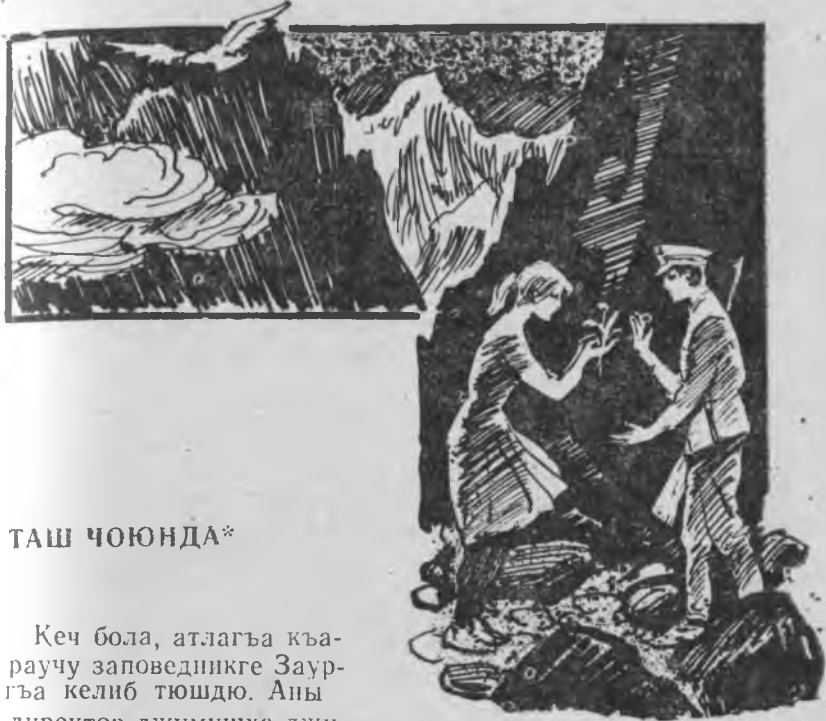
Кёкню джарыкъ джулдузла пакъут-палмаз бюртюкчеча джасадыла.

Хатипараны башында Джетегейли кёрюндю. Ол хаманда бу тауну башында кёрюнгенлей турады. Тебердукъа джаш заманында былайдаи Аймуш бла бирге джулдузлагъа къараб турургъа ёч эди. Андан бери къаллай бир джыл ташайды, Аймуш да эртде ауушханды, Тебердукъа да къарт болгъанды. Джетегейли, бюгюн да тюрленмей, биягъынлай джылтыраб турады. Ол заманны сте-мейди.

Кёшну къабыргъасына кысылыб джатхан къочхар, несини тюрт-мюрт эте айланганына сагъайыб къобду, керилди, сора мушулдаб, джукъ умут этиб, бурну бла Тебердукъаны кълун ийсгеди.

— Кет, хайырсыз, къонакъ кызчыкъланы да къоркъут-дунг, — деди анга къарт.

Тебердукъа кёшха киргенинде, бетлерине нюрлери тёгюлген суююмлю кызчыкъла сылыт болуб, бир-бирлерин кучакълаб, джукълаб тургъанларын кёрюб: «Насыб-лыла!» — деди. Ол, джукълана башлагъан отха кьюу отунчукъланы, чымырталаны атыб, орнуна кирди.

ТАШ ЧОЮНДА*

Кеч бола, атлагъа къараучу заповедникге Заургъа келиб тюшдю. Аны директор джумушха джибергенди. Ол, танг къаралдысы бла Уллу Хатипарагъа атланыб, ботаника саддан кетиб, ызларына къайтмай къалгъан къызланы излей келгенди.

Кёню кюн чыкъгъан джаны джарый башлагъанлай, агъашчы, сакълауулла тургъан джерден кетиб, кюнню кёзю тауланы артындан къарагъынчы, чегетни ичи бла ётиб биченликlege джетди. Чегет ичинден чыкъгъанлай, кенг талада ол ханса джюгю бла джатыб тургъан атны кёрдю. Атны аууз кёмюклери келеди, арт аякълары бла джерни сермейди: Заур ол аман ханс ашагъанын билди. Былайда ёсген аман ханс маллагъа ууду.

Заур, атны къобарыб, артмакълагъа къарады. Аланы ичлеринде топракъ джугъу, ууадыхланиган хансладан сора джукъ кёрмеди.

Ол, къызлагъа бир джукъ болмагъа эди деб сагъышланыб, къайгъыгъа кирди.

Заповедникде ишлегенле джаз колхозгъа кёгет терекле

* Таш чоюн — Тауда джерни атыды.

орнатыргъа болушхан кюпледе Заур бу кызыланы биринчи кере кёрюб танышханды. Заур Рита бла Катягъа алма терекчиклени орнатыргъа чунгурчукъла кыза эди.

Катяны ауузундан сёз чыкмай эди, Рита уа эртденден ингирге дери джаяк джабмай джаншай эди. Рита энишге ийилиб, ишлерге эси кетген заманда джалгъан чачы сыбдырылыб тюшюб тебрей эди; кызыкык, джунчуб, адамлагъа эслетмез ючюн, хамаи аны ызына бегитиб, тохтатыргъа дыгалас этгенлей тура эди.

Бир кере уа Катя, тёзалмай:

— Рита, ий, сен ишлергеми келгенсе, огъесе, чачынгы кёргюзюргеми келгенсе? — деб ачуланды.

Рита кёлю бла кюлдю.

— Безирге сюеме. Тынгылауукъла дженгил къарт боладыла, — деб ышарды Рита. Ританы арнулугъуна сёз табхан кыйынды: уллу ала кёзлери, кызылы бла агъы тёгюлген уууртларында чунгурчукълары, башына байланган ариу эшмелерини тюбюнде алтын бетли бурма хончалары джылтырай... Быллай мёлек кызыланы суратлары салыргъа табсала, суратчыла аналарындан джангы тууадыла. Усу ачылгъан кёзюде ол, Заургъа къараб, кесин суюндюрюб, ышарыргъа ёчдю. Катя уа башы энишге ийиб кюяды. Аны эслеб: «Къараргъа да суюмейди», — дейди Заур.

Катяны кёзлери уа кёкдюле, къашлары, сыз тартылгъанча, ингичкедиле, тегерекбет, саргылдым чачын джелкесинде лентачык бла байлагъанды. Ол кимге да ашыкмай сынаб къарагъанча кёрюнеди. Алай а Катяны да джашлагъа кесин суюндюрген заты барды — суюмлю ышаргъанчыгъы.

Къан куюгъанча, кызыл эринчиклери, сабийникича, тык уууртчукълары Заурну тынчлыгын алгъандыла. Катяны ышаргъанын эслегенлей, Заурну джюреги кызыу тебиб тебрейди.

Заур чунгурчукъ къазгъан заманда Катя анга болушады, сора Заур топрак куюб башласа, Катя терекчикни эки кюлу бла кысхаплай турады. Экиси да бир-бирин оигсунуб ишлегенлерин адамла сесе башлагъандыла. Заур, Катягъа къараб, сынап ючюн:

— Къачан болса да быланы алмаларын ашарбыз да? — деб соргъанында, Катяны джууабын сакъламай, Рита кюлюмсюреб былай айтды:

— Игитда дейсе, бурунгула айтханча, Хауа Адамгъа къалай узатхан эсе, Катя да сенге алмапы алай узатыр.

— Андан акъыллы сёз табалмадынгмы?

— Не, ётюрюкмя айтама? Джерде гюнах андан башланганды дейдиле, къайдам... Къачан алмаларын ашатырыкъдыла сизге бу терекчикле, — деб, Рита биягъындай кюлдю.

Заур, асыры уялгъандан, джерни тешиги болса, кириб кетерча болду.

Кюнортада ауузланыргъа олтургъанларында, Заур болгъан азыкъчыгъып къызланы алларына салды. Ала олтургъан дуппурдан Джамагъат ёзен къол аяздача туура кёрюнеди. Алгъын заманда бу чаууллу джерледе къойла кютюле эдиле. Энди уа ёзен кёгет терекледен, бачхаладан толуб барады. Терек орнатыргъа бюгюн кеслери да болушханларына Заур бир къарыш ёсгенча къууанады.

Къараб-къарагъынчы кюн батаргъа къысылды. Заур къыздан онгунмай айырылды. Артда ол терек орнатхан кюнлерин багъалатыб, эсине тюшюрюучен эди.

Заур, заповедникге иши болуб келсе, анда арбазда бир-бирде Катяны кёрюучен эди, алай а, не келсин, уялгъандан анга тюбеб сёлешалмай эди.

Бу джол а экиси да къошдан узакъ болмай тюбешдиле. Къызла Заур джюгенинден тутуб тургъан арыкъ атны къабыргъалары ичине кириб тургъанын эслегенлеринде, къоркъдула.

— Тохта, бу ол биз таныучу ат болур дейме! — деб, Катя келиб байталны бойнундан къучакълады.

— Тюз таныгъансыз, Маняды. Аман ханс ашагъанды. Ачыллыкъды, — деб, Заур къызланы кёллерин басаргъа изледи. Джыйгъан ханслары джараусуз болуб къалгъанын кёрюб, къызла къыйналдыла. Энтда джангыдан тауну тёнпесине чыгъаргъа керек болдула.

Сёлеше-сёлеше къошха джетдиле. Заур къартха салам берди. Къарт, барын да къошха чакъырды.

Биягъы Рита Заургъа къочхарны тюненегни хапарын айтхан сагъатда кюллюгюн тыялмады.

— Бош къууанаса, хариб. Ханс джыяргъа энтда тауну башына тырнакълаб тебресек, айтырма мен хапарны. Олсагъатда былай кюлсенг, керти айтаса, — деди Катя.

— Къыйналма, Заур бизге болушурукъду. Кертими айтама, болушурса да? — деб Рита, кесин кукаландырыргъа излей, Заургъа къарады. Заур огъай демегенин башын силкиб билдирди.

— Ий, бир айтыгъыз, энди аллай дарман хансны биз къайда табарыкъбыз? Тюнене кёргенибизни джыйгъан

эдик. Аласыз кѳуру хызенни алыб кѳайтсакъ, не айтырыкъбыз? — деди Катя, кѳайгылы болуб.

Не зат ханслагъа айта болурла деб, Заур сагышлангананы эслеб, артмакъда ууалган хансланы кѳалган хурттакларын кѳргюзюб:

— Была узун ѳседиле, чыммакъ чагъадыла. Кѳбюсюне была бугъой кѳатларында, кюртлени джанында мийик таулада табыладыла, — деди. Заур аллай хансланы кѳре туруучанды. Ханслагъа кѳараб туруб, Тебердукъа:

— Мен ала болган джерлени билеме. Бек кѳыйын джерде битедиле. Ма, ары кѳарачыгъыз, кѳрдюгюзюмю? — деб, ол мийик кѳаяланы башында гетлешлени кѳргюздю.

— Эшта-эшта, ол мийикде, Таш чоюнда кѳайдан ѳсерикди! — деди башын булгъай Заур.

— Биз алайгъа чыгъарбыз, — деди Катя таукел.

— Сора сиз алайгъа кѳалай чыгъарыкъ эдигиз? Алайдан киши сау кѳайтмайды. Биз анга Таш чоюн дейбиз. Айтдырмай кѳоймай эсегиз, алайыны ташлары сѳлешедиле.

— Кет ары, болмагъанны айтмагъыз! Тюненеги хапардан кѳоркѳгъаным энтда кетмегенди, — деб кѳычырды Рита, асыры кѳоркѳгъандан эси кетиб.

— Иги кѳыз, ол хансны алмай кѳайтырыкъ тюлбюз. Сен аякъ тиреб тохтасанг, кесим джангыз барлыкъма, — деди Катя.

Кѳарт атасындан алайыны хадауус джер болгъанын Заур эшите турса да, бир джолда, сынар ючюн, барыб кеси кѳргенди. Кириш кѳаяланы джел, кѳар, джангур эгеу бла эегенча тюрлендиргендиле, кѳарасанг, адам кѳолу бла оюула салганча, алай сейир кѳрюнедиле.

Узакъдан а сарыубеклеге ушайдыла. Алайда Заур болган джерни кѳаты тубан басханды. Кѳалайдан эсе да кѳая оюлган таууш чыкъды. Аны ызы бла кѳаяла зангырдадыла. Кѳызбай адам: тау тѳппеледе эмегенле бирбирине эришиб, кѳаяланы оядыла, дерикди.

Заур, сескекли болуб, артына кѳарай, алайдан гѳзаба чыкъды. Экинчи алайгъа басмазгъа ант этгенди.

Энди уа Заур Катягъа аны сагъынса, аты кѳызбайгъа чыгъады деб кѳоркѳады. Катяны уа не айтыб ашырсын...

— Ийнанамыса, мени кѳарт атам биледи, ол тюз айтады, алайы, аллах сакъласын, кѳурулган кѳабханча, осал джерди.

— Кѳоркѳа болурса дейме?

— Кѳлюнг бламы айтаса? Кѳлюнге алай келе эсе, тебре, барайыкъ.

— Заур, таб, «отха атыб кюйдюрлюкбюз», деселе да, мен энди алайгъа басарыкъ тюлме! — деди Рита ачыу-ланыб.

— Мен хадауус, къайдан да айтхан эдим сизге бу х-парны!.. — деди къарт, башын булгъаб.

Къызланы ангыларларыи сюймей, къарачайча Заургъа хыны этиб сѣлешди.

— Акка, сен къыйналыр зат джожьду. Сен отха къара, марджа. Мен былары элтейим, — деб, мылтыгъын бойнуна тагъыб, Катя бла къошдан чыкъды. Эшикке джетгенлей, Катя, ызына айланыб, Ритагъа кѣзлерин джандырыб:

— Сен къызбайдан ълген бирсе, сеннге тенгим деб ышаныб тургъан, мен къуруюм огъесе! — деди.

— Ийнап, бараллыкъ тюлме, къарыуум къалмагъанды! — деб, Рита кѣзлерин суудан толтуруб джылады.

Кюн чууакъды. Кюнню таякълары кечеги джангурну тамчылары юсюнден кетмеген биченликде ойнайдыла. Тѣпели чыпчыкъла, тау къанатлыла хансдан тоюб джырлайдыла. Къаялада джашагъан къанатлыланы узакъдагъы тауушлары алагъа, эжиу этгенча, тупаки эшитиледи.

— Тѣгерекге бир къарагъыз! Бююн биченликке да джуунганча джылтырайдыла... — деди Катя.

Къыз тауланы джаратыб сѣлешгени Заурну джюрегине джарашды.

— Сора таулада осал замап боламыды?! —

— Тохтагъыз, ъргеракъ таянсакъ, анда ариулукъ былайларыи да унутдурлукъду, — деди ол.

Башы сюремде кюн бетледе сары, къызыл, чыммакъ чакъгъан гокка хансла сейирлик ала кюйюзге ушайдыла.

Белге джетген биченлик, тау ауушдан аязчыкъ къакъса, чайкъалыб, тенгиз толкъунлагъа ушайды. Не къадар мийикге чыкъсала, гокка хансла ол къадар ариу болуб, кѣз алдайдыла, ханс а алашадан алаша бола барады. Андан ары уа сууукъ кюйдюрген хансла, терекчикке кѣрюне башладыла. Тѣгерекде аланы эслеб, Катя:

— Къаллай мийикге ърлегенбиз. Тюз булутлагъа тирелиб къалгъанбиз, — деди къууанч тыбырлы болуб. Къызны кеси айланыучу джерлеге чыгъаргъанына Заурну кѣлю уллу болады. Джолну-джол узуну кѣргенлерине сейирсине келедиле. Энди ала бир-бирине илеше башлагъандыла.

Катя уа Заур бла бирге джолоучу болгъаныи быллай бир нек онгсунгананына кеси да сейирсинди. Заур, къалгъан джашлача, къызны былай кѣргенлей, тѣгерегине

айланыб, махтаб, кукаланыб тебремеди. Ол, ашыкъмай, дарман хаисланы, былайдагы тереклени, кёгетлени, кийиклени хапарларын, кеси таулада къалай айланганын айтады. Ол себебден, ишек этмей, Катя аны хар сёзюне йинаныб барады. Таулагъа теренден терен кириб барадыла. Шоркъалы сууну джанында залыкъылдыны бир тюрлюсю сейрлик чакъганды.

Суу бойнунда морсыман гокка хаисланы сууукъ аязчыкъ ары бла бери бюгеди.

Былайда шындык чегетни ичинде Заур эки айю балачыкъ бла аналарыны ызларын эследи. Биягы Катя къоркъуб къалтырайды, алай а Заур аны кёлюн басаргъа кюрешеди.

— Биз барлыкъ Таш чоюнга табу десенг да айюле кирлик тюлдюле, — деди ол.

Кертиси да, ол чоюнча тегерек киришли къаяны юсюн къорт басыбды. Алайдан ургъан сууукъ аяз джакъ тюклеринги къобарады.

Шоркъалы суу тюбюнде къалды. Была кийикле суугъа джюрюучю тау джолчукъну ёрге джити къаялагъа таяныб барадыла.

Джукъ билмей тургъанлай, секиртмени артындан улагы бла къашха эчки алларына чыгыб, джур джангылгъанча, къаяны эрине джунчуб сирелди. Сора эс джыя келиб, джити туякълары бла тырнакълаб, шашхыплы болгъанча, ёрге айланыб секирди. Эрлай кёзден ташайды. Улагы ызындан чынгайма деб тёнгереди, сора кесин къатдырыргъа кюреше, макъырды. Къатында къая къырыкъчыкыны эслеб, башын ары узатыб, бираз сабыр болду.

Катя харх этиб кюлдю. Заур, кийик улакъчыкыны къойшуна алыб келиб, Катягъа узатды.

Улакъчыкъ тыпырады. Катя аны джумушакъ тюклерин сылайды. Къоркъгъандан чыгаргъа джетген кёзчюклерине къараб:

— Иейик да къояйыкъ, — деди. Аны ангылагъанча, улакъчыкъ мыллыгын атыб джерге тюшдю, кёзю джумуб ачхынчы тас болду. Быланы аллары бла кёлекке озду. Кёкге къарасала — эчкичи къуш. Улакъчыкыны бууаргъа мурат этиб атылгъанды, улакъчыкъ да, аны эслеб алайдан илгиздик болгъанды.

Къуш, муратындан къуру къалыб, кёкге ташайды. Катя, къоркъуб, Заурну билегине джабышды.

— Къоркъма, сени огъесе... Улакъ эт бла сыйланалмай, къуш усу тутуб кетди, — деди Заур.

Катя джангы дуннягъа тюшгенча болуб, хар затха сейирсинеди. Къаралдым таш тюк басхан эски къаяла, башлары энишге салыныб тургъан, ариулукълары кёз алдагъан гокка хансла, къая джарылгъанлада дарман хансла. Таш чоюндан куртледен ургъан ариу аязчыкъ, сескекленген догъракёз улакъчыкъ, кёкден анга мыллык атхан мазаллы эчкичи къуш...

Катя, быланы барын да биринчи кере кёрюб, сейирсинеди. Адам къымылдамагъан кийик таулары ичинде хапарын билмеген, иги танышмагъан джаш бла къоркъмай, таб, онгсунуб джолоучу болгъанына да ийнанмагъанча болады.

Энди тау джолчукъ, быланы тауну джитисине чыгъарыб, алайдан энишге, къая къырыкъгъа эндириб барады. Тюбю кёрюммеген джарны башына джетгенлей, Заур Катягъа къолун узатды.

Катяны аякъ тюбюнден бир тегерек таш тегереди, аны ызындан тикде чауул ташла учханлай, тегерей тебретиле. Къулакъ юзюлгенча, ташла бири-бирин тегерете, баш энишге мукъут ийис эте къуюлдула.

— Сёлешиучю ташла деб, мени къарт атам ма былагъа айтады, — деди Заур, дюнгюрдген тауушха тынгылай.

— Эй, эшитемисе, Заур, сенге айта турама, келигиз, къайтайыкъ, не эсе да бир бек къоркъама.

— Да, ма келдик сора уа! Тюбюнде ол кёлчюкден кетиб баргъан суучукъну эслей болурса!.. Ол атлары сени ауузунгдан тюшмеген дарман хансла алайда битетиле.

Катя, Таш чоюнну башындан къараб, къардан сора джукъ кёрмейди. Анда арасы сюремде сууукълугъу мыйынга чабхан суучукъ, аны тегерегинде алкъын кёклеи тургъан ханчыкъла кёрюнедиле. Аллай бугъойланы, куртлени ичинде гокка хансны къалай ёсгени, къалай чакъгъаны ангылашынады. «Бу тюбсюз бугъойланы тегереклерин къысыр къаяла къуршоулагъандыла. Таш чоюнну башында джити тёппелери, таракъ тишлеча тизилген джитиле кюн таякъланы бугъойланы ёмюрлюк куртлерине джибермейдиле. Заур бла Катя Таш чоюнну ичине киргенлеринде, баргъан кёзлеу суучукъну кёрдюле.

Къызчыкъ тегерекден кёзюм алалмайды. Суучукъну джагъаларында ташлада къар эрийди. Къардан ачылгъан джерчикледе чыммакъ гокка хансла дженгил кёлтюрюледиле. Къатларында къысыр къаяланы къабыргъаларындан суу тамчыла агъыб, гокка хансланы джууадыла. Гокка хансла, акъырын башчыкъларын ачыб, джангы келинча, кёз къаматхан ариулукъларын кёргюзедиле.

Катяны сейирсиндирген неди десенг, ол адамла къараб тургъанлай, гокка хансла башларын ачханларын, айтыб эшитгенликге, бу джолгъа дери кёзю бла кёрмеген эди.

Таб, бу джолгъа дери аны Заур да эслемегенди.

— Эшта, быллайны адам джашауунда джангыз бир кере кёре болур, — дей, Заур аллай хансланы къазыб, тамырлары бла джыйыб тебреди.

Кюнню таякълары къая джитиледен да батдыла. Сууукъчукъ татый башлады. Катя, кюн деу къаяны артына батханына къараб туруб, ахсынды. Была келген гатлеш къаяны, оюнчакълача, адамны сейирсиндирген оюуларын кёрдю. Аланы бир къаууму джайылгъан джамчыгъа, бир къауумлары уа отлай тургъан кийиклеге, таурухда айтылгъан сарыубеклеге ушайдыла. Аланы кюн батхынчы эслемеген эдиле. Энди ала, юслерин чарс басханча, мутхуз эселе да, кёрюнедиле. Аланы тюблерише къая джарылгъанладан, тэр кюлакъладан тубанчыкъла чыгъыб, ёргеден-ёрге илинедиле. Биринчи кере кёрген, былайын неге ушатыргъа билмей, сескекленеди.

Катя, кьоркьаракъ болуб, Заургъа айланады. Заур а ийилиб, кьарда ызланы санар кьайгьылыды. Ол былайы бла кёб болмай мамурачлары бла айю озгъанын сезди. Уллу аякъ ызла, гитчеле да танылыб турадыла. Заур, Катягъа билдиррге сюймесе да, ичинден:

— Былайда алагъа не барды? Нек келген болур эдиле? Былайдан кетерге керекди, — деб сагъышланды. Катя, бери айлааныб:

— Заур, анда не излейсе, бери кел! — деб кычырды.

— Кийикле былайтын суугъа тюшгендиле.

— Мен сууукъдан ёлеме, кетерми эдик? — деди Катя. Олсагъатдан къаяланы башларындан кёзню байлагъан кыалын тубан салыныб, болгъанны джабды.

Катя Заурну кёзден аджашдырды.

— Заур? Къайдаса? Мен кьоркьгъан этеме, эшитмеймисе?!

Заур джууаб этгинчи, тегерекден айю кычыргъан тауушла чыкъдыла. Аланы эниклегенча, къаяла да бирдеп кычырдыла. Гатлеш къаядан тюбю табада Таш чоюндан чыкъгъан айю тауушла кюлакъланы сапсытхандыла.

— Асыры кьоркьгъанда, кызычыкны джюреги чыгъаргъа джетгенди. Бутлары тартыныб, атлайлмайды.

Заур джетиб, исси кьоллары бла эс ташларгъа джетген кызычыкны кесини кёкюрегине кысыды...

АЙЮЛЮ ЧЕГЕТ

Залыккылды кёкенлени ичи бла озгъан суучукъну ауазы хаман эшитилгенлей турады. Алай а аны шоркьулдагъан тауушу кьуру да бирчалай турмайды. Джай ингир алагъа кьарла эриб кьошулсала, суу таууш узакъгъа эшитиледи. Таулада джангур джаугъан тёресинде уа суула кьобуб, ташны, агъачны да элтедиле. Къачда хар кюн сайын ала таркьайыб, аздан аз боладыла, аланы ташдап-ташха кьуюлуб, шоркьулдагъан тауушчукълары ачыкъ эшитиледи. Алай эте келиб, кьар джауду, болгъанны агъартды. Алай а ол, юр-сюр эте, ашыгыш баргъан суучукълагъа стем да болмайды. Ташдап ташха секире, кьуюла баргъан тау суучукъланы кышны кыяматы да бузлаталмады.

Суучукъла бузлауукъну юсю бла барсала уа тауушлары шыбырдаб джырлагъаннга ушайды. Тау суучукъну тауушу, бешик джыргъа ушаб, джукъуну келтире башлады эсе уа, сора Уллу Хатипараны джазгъа дери эримезлигин бил. Тебердукъа эркелетиб «Бойнакъ» деб атагъан уллу ана айю кышларгъа тешингине киргенди. Таш тюк кючлеген къаяланы арасында дорбуннга кириб, ол кесипе орун айыргъанды.

Сууугъу тишлеринги джызылдатхан сууну шоркъулдагъаны алайгъа эшитилмейди. Джаз алада сууму кѣлтюрюле, болур эди, огъесе айюню джукъусуму сай бола башлай эди, не да болсун, Бойнакъ, кѣзлерин да ачмагъанлай, тау сууну кысыр ташлагъа кесин ургъан дюрген толкъунларыны тауушларын тунакы эшите башлады. Эм аллында аланы тауушлары аз-буз эшитиле эдиле, артда ала шуулдай башладыла, мычымай ташладан суу секирген тауушла къулакъланы сангсытыб тебретиле. Бойнакъ кѣзлерин ачды, бурну бла, джыйлагъанча, хауа солуду. Джылыу ангылай, къарла эрий башлагъанларында, ол ёрге кѣлтюрюле, къоба башлады.

Къарны къуджур ийисинден сора джукъу айырмагъан заманында, шоркъа таууш айюню алдаяллыкъ тюл эди, ол джангыдан джукълар мурат бла орнуна кирди. Балакълары джызылдаб, тынчлыгъын алгъанында, балакъларыны терилери къобхандыла. Джукъусураб тургъан айю табанын къадалыб эмеди. Джаз тѣбентин, кенг ѳзенни ичин келди. Джылы джелчик ойнай келиб, дорбуннга сугъулду. Ол кыш чилледе Кавказ тауланы башы бла аугъан джылы джел тюл эди, ханс ийс этген керти джазны джылы джели эди. Ол тереклени сууландыра эди, къарланы эрите эди. Джазгъы ийс айюню кутуртханды: къачдан бери аузуна джукъ салмай джазгъа джетген джанууар ташны, агъачны да ашарча болгъанды. Къышны джукълаб ашыргъан къая тешигинден чыгъыб, хауаны бурну бла джуду-джуду солуб, ичине тартады.

Кюню таякълары кѣзлерин къаматадыла. Кесин кѣб сакълатхан керти джаз келгенине кишини ишеги болмады...

Алай болса да кыш мамурачла табхан айю ач болса да, орну къоюб кетерге, эшта, асыры ашыгъа болмаз. Ол балаларын къоюб къайры барлыкъды... Кавказда джазгъа толу ышаныргъа болмагъанын биле эди: джылы кюле кызыдырыб башлагъанлыкъгъа, бир-бирде борангылан этиб, сууукъла тюшуб, къар болгъанын агъартыб да кююучанды.

Мамурачла кышны арасында, январда туугъандыла. Аналары аякълары бла аланы кесини къойнуна кысыб, эмчеклерин эмизе эди. Мамурашчыкъла бурхучукъладыла, алкъын кѣзчюклери ачылмай, джунчуйдула, юслеринде джукъа тюкчюклери, эмчеклени джутланыб, мурулдаб эмедиле. Аналары онгсунуб, тынгылауну басыб эмдиреди.

Ол джаз тирилик, джарыкъ болгъаны танылады. Айюле, адамлача болмай, джылны чакъларыны тюрленгенин

кёрюб, кеслери да тюрленедиле. Биз, джазда джерни сейир ийисин, кёкде учуб баргъан кёксюл чибин ауланы да эслемейбиз. Айю уа тюрлениб къалады. Айюню джашауу да тынч тюлдю.

Ол мамурашчыкъларын ёсдюрюрге керекди, алагъа къууанганлыкъгъа, чырмаладыла, чарпыйдыла деген къоркъуу джюрегин сары суугъа алдыргъанлай турады. Кесин да, мамурачларын да асырар ючюн, хар кюнде аш табаргъа керекди, уучуладан, башха джанууарладан да кесин сакълай, хар кюнде излерге, джайылыргъа, къыйналыргъа керек болады. Бойнакъ, былай уянганлай, неден да алгъын суугъа мыллык атады.

Айюню эркелетирге излегенча, анга джырын эшитдирирге талпыгъанча, таймаздан шоркъа таууш эте тургъан суугъа ол къуру да ашыгъыучусун кёбле эслегендиле.

Мамурашчыкъла аналарыны ызыпдан аунай-аунай чабаргъа кюрешедиле, алай а сууну эслегенлей, къоркъуб сиреледиле. Бир кесекден, кеслерине кёл этгенча, акъ кёмюк этиб келген суугъа кире эдиле, сора олсагъатдан пырх-чырх эте, суу джугъу башларын булгъай, артларына туракълай эдиле. Мадарсыздан, болушлукъ излегенча, аналарыны эмчеклерине джабыша эдиле.

Суусабын къандырса, Бойнакъ, суу джагъада сыртындан тюшюб, аякъларын узатыб, сойланады. Балалары олсагъатда аны къарын джылыууна къысыладыла.

Балаларын тойдургъанлай, Бойнакъ аш къайгъылы болады. Былайыны къары энди эрий тебрегенди. Сууну ол жалпында уа кюртле тюрленмегенча турадыла. Бойнакъ мамурашчыкъларын кюнбетде къары ачылгъан чегетге элтеди. Анда дюккючлени, аууб тургъан чирик агъачланы, ташланы ары бла бери аудуруб, тюблеринде къурт-къамыжакъ, ашаргъа джараулу тамыр излейди. Ол эчки агъачны къабугъуц, булчукъларын кемиреди, наз, нызы гагаракланы чайнайды, кёгере башлагъан хансланы башларына узалады.

Джазны бурну къарагъанлай, булджур зат табмай, ала ёзеннге тюшедиле. Бойнакъ адам аякъ кирмеген чегетлени, гелеу ханслы кюнбетлени къарлары эририн ашыгъыб сакълайды. Бойнакъны мамурачлары алкъын джукъ сезалмайдыла, ала джукъдан къоркъа, джанлай билмедиле. Аны ючюн болур, аналары джан къымылдамагъан чегетледе, таша джерледе айланыргъа сюеди. Тюзю, Бойнакъ аланы камсыкыкъларына ачуулааныб, тишлерин гъыжылдатыб, хырылдаса, джанлары чыгъыб, тегерегинге басыныб къаладыла. Чегетде айюлеге да къоркъуу уллу-

ду. Бойнакъ кьоркъгъан — адамладыла. Бу чегетледе анга кьарышаллыкъ джаныуар болмагъанын ол биледи.

Айхай, ол Тебердукъа кьолу бла тутханча ышаныб тургъан Апсаты джашагъанын, былайда джаныуарланы, чегетлени да хата салмай, сакъларгъа энди кьрал, адамла да кьаты джорукъ салгъанларын билалса уа! Алай болгъанлыкъгъа Бойнакъ, аланы билиб тургъанча, бир-бирде бек кьайгъысызды.

Бойнакъ джаш заманында, уучу джашыртын чегетге ычхыныб, аны эслеб, ызлай барыб, атыб ургъанды.

Насыбха, окъ кёкюрек башына учхара джетиб кьанатханды. Бойнакъ, джарасында кьанын джалай, сюркеле, кьая раулагъа сингиб, тас болгъанды.

Андан бери Бойнакъ, адам джууукълашханлай, ийнсинден ангылаб, джыйлаб, башын ёрге этиб тебрейди.

Артыкъ да мамурашчыкъларына кьоркъуб, шашаргъа джетеди. Ала ёсюб, башларына кеслерни мадар эте башлагъынчы, аналары Бойнакъ ала ючюн джанын да берликди. Сени джауунг да ол тебген заманда аны аллына кёрюнсюн...

Джайны ауурлугъу кетерге мамурашчыкъла аякъландыла, тирилдиле, кьарышларыны кьайгъысын кеслерни эте башладыла. Энди Бойнакъ адамны кёрсе, аладан эсе кесине бек кьоркъады. Адам ийнс ангылагъанлай, балаларын да биргесине тагъыб, башы кьайгъылы болуб кьалады.

Алай а кёбден бери кёре тургъаны ючюн болур, Бойнакъ Тебердукъадан джанламайды. Таб, аны кесине нёгерге санагъанча, тюбегенин онгсунуб турады. Айю балалары бла айланган джерге Тебердукъа басмай эди. Чегет ичнине оюла тургъан эски кьошда кьартны кёргенине, Бойнакъ да сан этиб кьыйналмайды. Кьарт кьойчукъларын кьаура кючлеген чегет тюзчюкде кютерге ёчдю. Айюню кьой этден сюйгени болмагъанлыкъгъа, аууз суулары келе тургъанлай да, кьартны хатерин этиб, кьойла таба кьарамазгъа кюрешеди. Кьойчукъла да кергда деб, батырлаиыб, бир-бирде, таб, кьая джитилеге да илинедиле.

Уллу Хатипарада Бойнакъ эркелеб, хар кюн сайын джокълаучу джерчик барды. Ач болса, хамаи алайгъа джайылады. Энди айю ёзен ичнине чегетледен чыгъыб, джай башланганлай, ёрге таяныб, балаларына тюрлю-тюрлю ханслашы тамырларын кьазыб чыгъарады.

Добар Бойнакъ, мийик ёсген тихтени ичнине ойнаргъа да ёчдю. Кёлюн ол джанында залыкълды кючлеген чегет талаладан чыгъаргъа да излемейди. Ашхам

къарангыдан тапг джарыгъынчы айю мамурашчыкълары бла къарынларыны къайгъысын этер дыгаласдадыла, тапг атхандан сора уа не шындык чегетде, не да къая тешике де кечинедиле.

Салкъын кюн а ала, кече, кюн деб къарамай, кеслерин ач этерик тюлдюле.

Мамурачланы экинчи джыллары барады. Энди ала къарынларын аналарына ышаныб къоймайдыла. Чаууллада къанатлылагъа, аланы гаккыларына джубанадыла, таш тюблени къармаб, къурт, къамыжакъ, ит кючюк табдыла. Кёлню джагъасында мырды ышанлада уа джашил чегет макъалагъа тюртюлюб да къаладыла.

Макъала бла ойнаргъа да бек сюедиле айюле. Аланы секиргенлеринне къараб, кёзден ычхындырмайдыла. Киштик чычханны марагъанча, сымарлаб туруб, эриге башласала, сермеб джутадыла.

Ала къумурсха тёбелени къонакъ тепсича багъалатадыла. Аякъларын тёбени ичине салыб, юсю къумурсхаладан толуб къаралса, асыры къууангандан мурулдаб, бал татытыб джалайдыла. Мамурачла энди кеслерин асырарча болгъандыла, алай а аналары джараулу, ашар затха тюбесе, салам кюлте тёнгерегенча, аунай, чабыб ызындан джетедиле. Бойнакъ, «Энди асыры оздугъуз да» дегенча, тишлерин агъартыб, хырылдаб, аланы кенгиге къууады, ала башларына къарыу этерча болгъанларын кёреди.

Бойнакъ балаларын кёб затха юретгенди: терекге ёрлерге да, таза сууда чабакъ тутаргъа да, хансда джашагъан ууакъ джаныуарчыкъланы сермеб бууаргъа да. Не келсин, эрке юренген мамурашчыкъла бир-бири бла джагъалашыб, тонкъалач айланыб ойнаргъа сюедиле, биягъынлай аналары ач этерик тюлдю деб турадыла. Ойнаргъа къызыб, мамурачла бир-бирде аналарын аджашдырыб да къоядыла. Ол а чегетде джайылыб бир джубаныр зат излейди. Табса уа, кёб сагъыш этмей, кеси джутуб къояды. Ач болсала уа, амалсыздан ала да къарынлары къайгъылы болуб, джайыладыла. Бойнакъ алгъынча тюлдю, аладан узайгъанлыгъына, сан этмейди.

Быллай уллу айюге, джаныуарлагъа тиймей, кесин ууакъ-тюек бла асырагъан къыйынды. Алай а джугъутурланы, джурланы, къашха эчкилени ызларындан айлана, аланы джеталмай, сылыт болуб, кюнлени батдыра да ачлай къалыучу айю энди андан эсе тамырланы, къумурсха тёбелени чучхургъа, кёгетле бла джубанганлы табха санайды. Тюсю, табсыз джерде джунчуб, эс ташлагъан къоянчыкъгъа, анда онгсуз бууну бузоууна тюртюлюб

кьалса, аланы сермеб джутаргъа Бойнакъны огъайы джокъду. Таулада тирн кийиклени сюрюрге да кесини аякъларына базмайды.

Айюле кюрт юзюлюб басхан джерни чучхургъа ёчдюле. Артыкъ да джаз башында къары эрнй тебресе, кюрт басхан мыллыкла чыгъыучандыла. Айюлеге ол сокъур рысхыды, кыйналмагъаплай, сюрмегенлей, кеси аллына табылгъан мыллык. Не келсин, аллай азыкъгъа санлаб бир тюбейди. Джайны ауурлугъу кетгенден сора айюле азыкъсыз болмайдыла — джилек, напыкъ, къара ишкилди, кызыл ишкилди джетедиле, чегет алмала, кертмеле бишедиле, чыпар, чёртлеуюк табылады. Бу кёзюуде айюле семириб, джау саладыла. Ол аланы кышларына да болады.

Бусагъатда уа Бойнакъ, мамурашчыкъларын да ызындан тизиб, тау сууну бойну чегетге ёрлеб барады.

Айю, ач болуб, уясындан чыкъса аллына тюбегеннге узала, джубана барыб турады ансы, бир джерде мычыргъа суймейди.

Таг атды. Кюн эртденнги ёзен тубанны чачды. Хатипара ёзенни кюн джарытды. Энди айюле ингир салкъыннга дерн кеслеринге бир кьонуш табыб кечинирге керек эдиле. Алай а Бойнакъ, неге эсе да сескекли болуб, тынчлыкъ табмай тургъанлы талай кюн болады. Ол былайда джюрегин басалмайды, къайры эсе да джанлары келеди. Былайдан кетсе, къайгъысы кетиб кьаллыкъча ашыгъады. Бусагъатда аны къарнына аш да бармайды.

Мамурачлары бюгюн аналарын кыйнар ючюн кьалмагъандыла. Алгъаракълада Бойнакъ аланы хатерлерин эте эди не бек ачыуланса да, мангылай тюбюнден къараб кьоюучан эди. Бюгюн а балалары джууукълашсала, алагъа бурулуб да къарамайды, ол огъай эсенг, тишлерин гыжылдатыб, къансыб, хырылдаб тебрейди.

Тиши мамурашчыкълары тюгю джарыкъ кёксюлдюм, эркек мамурашчыкъ къараууз бетлиди. Экисини ёшюнчюклери да, боялгъанча, чыммакъдыла.

Мамурачла ёсселе, ёшюплеринде акълары кетеди. Алай а Бойнакъныкы кетмегенди. Аны аллындан къарсанг, ёшюнюнде, учаргъа тебреген акъ кьанатлыча, ариу тамгъасын кёресе.

Нек эсе да таулада, чегетледе джашагъан айюледе акъ ёшюнлюле аз тюртюледиле. Ол себебден болур, уучула аллай айюлеге тюберге излемейдиле, ала джудула, ачыулудула, дейдиле.

Бойнакъны, аны бла да кьалмай мазаукалыгъындан

адамла кьоркъадыла. Аны ючюн болур, неге да ийнапычу Тебердукъа Бойнакъны айырыб башха кьереди, залим Апсаты аны кьарауулуду деб, ийнаныб турады. Ол себебден анга баш уруб турургъа разыды.

Аналары кьара суудан иче тургъаплай, мамурачла бир-бирине илиниб, башлы-тюблю болдула. Эркек мамурач аясуз сермегенинде, пегерчиги тонкъалач болуб, анасыны аллына тюшдю. Аягъын ачитхан болур эди. Бойнакъ табанны бергенлей, баласы, чьемелтаякъ айланыб, бара тургъан тау сууну арасына тюшдю. Насыбсыз мамурашчыкъ джибиб, сууукъсураб, тюгю-джама чюйре айланыб, суудан чыкъды. Джанына тийгенин билдиргенча, ол, анасына мангылай тюбюнден кьарай, кесини юсюн джалаб тебреди.

Бойнакъ, балаларын сан этмей, сууну бойпун ашыгъыш ёрге кетди. Аны элеб, мамурачла, ол узайгъынчы, ызындап джортдула.

Тау суу чоюн маталлы кириш кьаяланы ичинден сууукълугъу мыйынга ётген гитче кълчюкден башланады. Алайда ол ташланы арасы бла саркъыб келген чокъуракъча кирсиз гитче суучукъду. Сора тегерекден ууакъ суучукъла кьошула, аны семиртедиле. Ол ким да эслерча кълтюрюледн, ууакъ шоркъачыкъларыны шууулдагъан тауушлары ачыкъ эшитиледиле. Тигирек, кьапхакъ джерледе ашыгъыб, джолунда ууакъ ташланы тентиретеди. Кьмюклениб келиб, тапхыргъа, талагъа ычхынса, шош болуб, кешгине джайылыб, сабыр барады. Ёзенни башында чегет батыуда суу бирге джыйылыб, баш энишге боран этиб кьуюлады. Юслеринде джанкыылыч ойпагъан суу тамчыла бютеу тегерекни джибитедиле. Суу секиртме уллу ташланы тьнгеретеди, аугъан тереклени, мазаллы тамырланы элтеди.

Бойнакъ былайда эртдеден бери джашайды. Ол себебден сууну эбине тюзелиб бошагъанды. Кьар эриген, джангурла кючлеген заманда ол сууну кьатына да бармайды. Бусагъатда уа кюн чууакъды, суу кьобмагъанды, хаталы тюлдю. Бойнакъ не кьадар аны бойпу бла ёрге барса, ол кьадар суу аздан аз болады, кьайгъысыз кьорюнеди. Ол сууну чыкъгъан джерин джокъларгъа асыры ёч тюлдю, джылда экиден кьб бармайды. Бусагъатда уа ары барыры келиб, кесин тыялмайды. Мамурачла аналарыны ызындан ашыгъыш барадыла, ёмюрлери кьрмеген джерлерине сейирсиниб кьарайдыла.

Бойнакъ аллай бир нек ашыгъыб баргъанын кеси да билмейди. Чегети, хансы болмагъан, чоюн маталлы иш-

ленген кириш къаялагъа джетгенинде, бери нек ашыкъ-
гъанын эсине тюшюре башлады. Таракъ тишлеча джити-
баш къаяланы эслегенинде, къала эшиклени араларын
джарытхан кюн таякъланы кѳргенинде, эшта, аны эсине
кѳб затла тюшген болурла.

Аны мийик, къысыр къаяладан, джан къымылдама-
гъан кийик джерледе къоркъары келген огъай эсенг, джо-
реги кюсегени табханча болду. Ол алайда бир батыуну
эследи. Алайгъа кюн батхан джанындан бир акъбоюн айю
келиб, Бойнакъгъа тюбеучен эди. Ала сау кюнню бирге
айлана эдиле, кюнню кѳзю къалай ташайгъанын да эс-
леялмай къалыучан эдиле. Ол айю бу мамурачланы ата-
лары болгъанды. Тѳгеренин къысыр къаяла къуршоула-
гъан батыудан къар алкъын эриб кетмегенди. Алай а
кюнбетчикледе, къар эриген джерчикле гяхиник уруб, кѳ-
гере башлагъандыла, анда-мында джанкъозла кѳксюл
кѳкюрекчиклерин ачхандыла.

Бир-бирде таш тѳнгереген, къулакъ юзюлген таууш
къаяланы зангырдатады.

Бойнакъ, бурну бла джыйлаб, нѳгерин, сыртны ол джа-
нындан келиучю айюню излейди. Мамурачла уа кѳрмеген
джерлеринде сескеклениле. Ала къоркъуб, аналарыны
аякъларына къысылгъандыла. Аналары уа ала къайгъы-
лы тюлдю. Сора джити къаяны эринде къонуб тургъан
эчкичи къуш кенг къанатларын джайыб, башлары бла
алашатын учханлай, мамурачла эс ташладыла. Аналары
бу Таш чоюннга нек салыб келгенин, аны джан-джанына
къарай, бурну бла хауаны ийисгеб, джыйлай, къуджурла
эте тургъанын балалары аякъланган эселе да, ангылаял-
майдыла.

Бойнакъ аунай-аунай гитче кѳлню туурасына барыб
сюелди. Ол кѳлню тѳбен джанында къулакъ ышанчыкъ бла
суу кетиб барады. Терен болса да, тюбю кѳрюне тургъан
кирсиз, кюзгюча, ариу сууда кесини суратын кѳрюб, сескек-
ленгенча, артына тебджилдеди.

Эшта, былайда хыны къысыр къаялагъа джан салгъан,
алагъа кюзгюлюк этген бу терен кѳл болур.

Бойнакъ, кесине къараб туруб, алайдан джанлады.
Барыб къаяны тюбюнде сойланыб джатды. Ол балаларына
биягъынлай бурулуб да къарамайды. Ала да аналарындан
кѳргенин этдиле. Алайдан кетиб, къаяны ышыгъына бар-
дыла. Къатына къысылыргъа чамландырабыз деб къор-
къуб, аналарындан кенгде къабыргъаларын джерге бер-
диле.

Тауну тѳппесинде батыуну джарытхан кюн таякъла

мычымай, джитилени артларында джашындыла. Тёгерек кеч бет алыб, сууукъсурата башлады. Алкъын кёз байланыр замап болмагъанды, алай а тилли кёрюнмеген кысыр къаяланы, тау тёпелени юслерин къарапгы кече басарыгъы танылыб турады. Мамурачла асыры ачдан ташны, агъачны да ашарча болгъандыла. Аналарын аджашдырабыз деб къоркъгъандан джолда ала къарынлары къайгылы болалмагъандыла. Ашыгъышлыкъда джолда тюбеген чёб башланы юзе келгенлери да алагъа асыу болуб онгдурмагъанды.

Не эсе да Бойнакъ, сескекли болуб, башын кёлтюрдю. Ол, кёзлерин джандырыб, төгерекни джыйлады. Ызындан джаныуар келгенин сезди. Ол не болургъа боллукъду?

Тогъуз кёлю болгъан тауну тюбюнде джашагъан, эски шоху актёшюн айюден башха джаныуар болмазлыгъына ажымсызды. Ол джерни, Тогъузкёл башын, сюрюучюле бек ариу биледиле, нек десенг, айю алайда аланы къаллай бир къойларын, кысыр тууарларын джыртханын санаб билген да кыйынды. Айю, этерин да этиб, думп болуб къала эди. Аны кёкюрегинде акъ Джулдузчугъу ючюн, сюрюучюле анга Акътёш атагъандыла.

Бу джол Акътёшню былайгъа къалай ыстымлаб келгенин киши сезалмайды. Ким билсин, ол Бойнакъны джокълаб, бу кириш къаяланы арасы батыуда чегетчикге келе туруучан эсе уа...

Бу арт кюлде аны, Бойнакъны да былайда тюбешнучю джерге ашыкъдыргъан, талпытхан, юр-сюр этиб келтиртген неди десенг, бир-бирин кюсетген, бир-бирине джолукъдурмай тыялгъан кюч — джашауду. Ол джер юсюне бютеу джаны болгъанвы эки къауумгъа — тиши бла эркекге юлешиб, аланы бир-бирине термилтген, не уллу джарсыуну да джукъгъа санатмай, бир-бирине тюбетнучю кючдю. Акътёш, Бойнакъгъа тюбер ючюн, эки ауудан аууб, кёб джол къоратыб, былайгъа келнученди. Акътёш хар джылда июну аягъында былайын джокълаб тургъанды.

Алай а Бойнакъ, балаларыны экинчи джыллары башланнгынчы, былайгъа чыгъаргъа излемегенди. Акътёш, келиб, Бойнакъны былайда кёрмесе, талай кюнню, кетиб къалалмай, бу төгерекде айлана эди. Сора, суйген негерине тюбер мурат бла, аны ызып излеб, сууну бойну бла ёзен ичине эне эди. Алай а Бойнакъ балаларын быйыл кыыш табханы себебли, хырылдагъаны, кычырыгъы да бу төгереклеге бир джанны къоймай эди. Балаланыган айю ала аякъланнгынчы къутургъанча болуб къалады.

Акътёш, эшта, аны сезе болур эди, мурулдай, аяклары бла джерни къаза, онгсунмай, ызына кетиученди.

Бойнакъ, башын ёрге тутуб джыйлай, ызындан джууукълашыб келген балаларына хыршылана, негерине тюберге ашыгыб барады.

Бара тургъанлай, аллына Акътёш тюл, къараууз тюю джылтырай, башха айю кёзлери ойнай аллына чыгыб къалгъанында, Бойнакъ сейир болду. Ол Акътёшден иги огъуна гитче кёрюндю. Шагърей болмагъанлыкъгъа, джаш айю Бойнакъгъа мыллыгын атды, ийисгеб, тегерегине айланды. Бойнакъны кёзю-къашы джарыгъанча кёрюндю. Ол таукел къонакъгъа кёз алмай, суюнюб къарады. Анга кесип берирге хазыр болгъаны танылды.

Мамурачла, араларында къайдан эсе да тышындан келген айюню кёрюб, джалкъаларын къайырыб, хырылдадыла.

Бойнакъ аланы къулакъгъа алмады. Къонакълаб келген айюню бурну джалады, алай бла ол къонакъ излегенге толу разылыгын билдирди. Бойнакъ мычымай къонакъны алыб, ашыгыш силкииб, къая тешике ташайды. Айюле мамурачларындан ташагъа кетселе да, бир-бирде аякъ тюблеринден тайыб тенгерен ташланы тауушлары ачыкъ эшитиледи.

Мамурашчыкъла аланы ызларындан тебегенлеринде, аналары, ызына айланыб, хырылдаб, тишлерин гыжылдатханында, аны бла да къалмай, ал аягын кёлтюрюб силкенинде, не этерик эдиле, асыры къоркъгъандан джанлары чыгыб, алайда огъуна джерге бауурландыла.

Ала талай бирни кымылдамай турдула. Эригиб, акъырын къобдула, тегерекге къараб, къарышлары къайгылы болуб, ташланы къобарыб, аудуруб, тюблерин чухуйдула. Аналарыны ызындан къаяла артына барыгъа дыгалас этгенликге, къоркъдула. Алай а узакъда болмагъанларын билгенлери себбли, бираз джюреклерин басдыла.

Батыну тубан басыб, болгъанны сууукъсурата башлады. Мамурачланы ойнарлары келди. Тиши мамурашчыкъ эки аягын къарнашчыгыны юсюне салгъанлай, ол кёлтюралмай джыгъылды. Алай болса да эрлай къобуб, аны джерге джыкъды.

Ууакъ хырылдай, бир-бирлерин тюрте, къаба ойнадыла.

Джукъ билмей тургъанлай, къайдан эсе да ачы ёкюрген таууш бютеу къаяланы зангырдатды. Ол чынг алгын бир джанындан эшитилди, эрлай экинчи джанына ётдю.

Бютеу кыаяла, ёзенле бир-бирин энклегенча зангырдайддыла. Бютеу таула бирден кычырадыла дерге боллукъ эди. Мамурачла, кьоркыгъандан джанлары чыгыб, не этерге билмей, бир-бирине кысылыб, кьалтырай, алларнда кыая кырыкыгъа башларын атдыла.

Биягында ала кьрген джаш айю, Бойнакъ алай ашыгыш отоугъа алыб кетген кьонакъ айю, кьойнуна от тюшгенча, аланы кьатлары бла кыайры эсе да думп болуб кетди, сылынган боюн мулдасындан секириб, кызыл ала кьан бара эди. Мамурачла айюню нек кьачханын билалмадыла. Аналары бусагыат кьрюнюкдю, «келтиб бизни сакъларыкыды» деб умут этиб турдула. Алай а аны орнуна мазаука Акътешню кьрюб кьойдула. Ол тышындан келген хауле айюню кыууб, махтанганча, башын ёрге кыайырыб, анга «экинчи былайын джокъламазса» дерге излегенча, кьлюн басыб, кючлю ёкюрдю. Аны кыайдан чыкыгъанын мамурачла кыайдан билсинле... Ала аны бусагыатха дери кьрмегендиле. Ала, кемсиз кьоркыуб, эмда бизни анабыз эсгериб, былайгъа джетгинчи, бу чакъмакъ, тьртсандыкъ кычырыкычы айю бизден бошарыкъ болур деб тургъанлайларына, ол айюню ызындан аналарын кьрдюле.

Мамурачла кыууанч тыбырлы болдула. Ала алкыын аналарындан кючлю джанууар кьрмегенлери себбле, анга ёшюн саллыкъ туумагъанды деб турадыла.

Бу мазауканы бошарына да ажымсыздыла.

Аланы туураларында Бойнакъ сюйюнюб, кесине чакырыргъа излеб, кычырды. Мазаллы Акътеш, аны эшитгенлей, джерге бауурланыб, Бойнакыны аякларындан башлаб, тегерегине айланыб тьзюмсюз ийсгеб башлады. Энди мамурачла аналары бла бу айю тенгиширек болгъанларын кьрдюле.

Экисини ёшюнлери да акыдыла. Была экиси да сюеклери, джыллары бла да бир-бирине тыйышлыдыла. Айюледе былача ушаш болуб джолукыгъан аз тубейди.

Мамурачла, аналарын эркелете тургъан мазаллы айю аталары болгъанын билмейдиле. Бойнакъ Акътешге джолукыгъанына кыууанады. Акътеш бир кесекчик кечикди, алай болса да ол башха айюге ал бермеди. Джаш айюню Акътеш джюрегин алай сындырыб кыуугъаны ючюн Бойнакъ асыры кыйналмады.

ТАУЛАДА БОРАН

Къаяны хамхотунда битген нарат терекге эки-дюз джылдан артыкъ бола болур. Аны зыбыр къабукълары, тамырлары къая джарылгъанлаы аралары бла джыланча чырмалыб, къайры эсе да туюбне терен кетедиле. Азгек ауушдан ургъан джел деу наратны джай, къыш да бюгерге излей эди. Алай а аны тѳнгегине джукъ эталмазлыгъы ачыкъды. Ол аны булчукълары, бутакълары ууатады. Нарат, аны стемей, мындан алгъа он, джыйырма джылы тургъаныча турады. Тюзю, кенгден къарагъанга бираз мыдахча, джалапча, кесине болушлукъ излегенча кѳрюнеди. Терекни къабугъу темирча къатыб, кысты-кысты атылгъанды. Джел ургъан джанында бутакълары къыркылыб тюшгенли, ышыкъ джанындагы бутакъла тюрленмей тургъанлары ючюп болур, ауушдан къарагъанга джайылгъан байракъча кѳрюнедиле.

Джазны бурну къарагъанлай, нарат жангыргъанча кѳрюндю, аны булчукъларында джашил ийнечиклери сары бояу бла боялгъанига ушаш болдула, алай а асыры мийикде, сууукъда ёсгени себебли, бу нарат урлукъ этгенлигине, урлугъу бишиб джетгинчи, сууукъ тюшюб къалады. Бу наратдан мийикде терек былайлада кѳрлюк тюлсе.

Езенин тубан басса, ёхтем нарат, къарауулча, башында сирелиб турады. Бутакъларына, белине тубаны устуккулары илиниб тургъанлай да, шарат, башын къайырыб, гѣджебсингенча кѣрюнеди.

Тебердукъа джаш заманында былайгъа, Уллу Хати-парагъа биринчи чыкъгъан кюнюнде да эслеген эди бу наратны.

Ол былайгъа пенча келсе да, залим наратны тюрленмей, джашлай тургъанына сейирсиниученди. Тюзю, былтыр къыш боран къутуруб келиб, ёшюнюн ургъанында, терекге джукъ эталмагъан эди, алай а тюз тѣппесинде булчугъун къырккыб тюшюрген эди. Алай а иш этиб къарамагъан аны эслеялмайды. Аны алайын эслегенинде, Тебердукъа: «Ай сыбхан аллах... къартлыкъ мынга да джете тебрегенди, сора бизге не айыб барды», — деди терен ахсыныб.

Тебердукъа бираз салкъын болду, ол къартлыкъны юсюнден сагъынганында, кесини къартайгъанына кыйпалды. Кеси ёмюрюнде, эшта, Тебердукъа да бораны, джелни, сууукъну ол наратдан аз сынагъан болмаз. Джаш джылларында сынагъан джунчууун, азабын кѣзюне кѣргюзе, «Бир таджал болур эдим ансы, аланы барыш да кѣлтюрюб, сексан джылны джашаргъа мени къолумдан къалай келди», — деб сейирсинеди. Джашау нѣгери Айшат ёлген кюн огъуна ол дуниядан умут юзгенди. Кѣлде муратланы толтургъан алай тынч болмагъанын ангылагъанды. Айхай, аланы къуру джокълукъ бюгюб къойса уа... Ол кѣзюуде джашауда артыкълыкъла, терсликле была кибик кѣб онгсузну башын ёрге тутдурмай эдиле.

Айшатсыз джашауну ол джукъгъа санамайды. Ол хаман арну айтхан бла, кереклисин тындыргъан бла, кърнына, юсюне сакъ болгъан бла къалмай, кѣлюне джете эди, джюрегин бир джангыз кере кыйнамагъанды, инджиуюн былай къарагъанлай кѣзлеринден таныб къоюучан эди. Атасыны джарлы къошундан кетиб, бай хоншуларына къой джалгъа кирген эди. Аны уллу къой сюрюуюн Гедежде кюте эди. Джайлыкълары къотур къаяланы ичинде болгъаны себепли, ташлы эди, ол огъай эсенг чаууллары да бар эдиле. Тикден, башында къаяладан тѣнгереб келген ташла ненча къойну ёлтюрген болурла.

Тебердукъа кеси да таш азыгъы болургъа аздан къалгъанды. Бир джолда, огъары джанында къая оюлуб, ташла баш эниште къуюлдула.

Къолташха джетише, бир джассы таш чынгаб келиб, Тебердукъаны насыбына, учхара джетиб, бѣркюн тюшюр-

дю. Аллай кёб аджалдан кьалгъанын къарт джашыр-майды.

Былайда къошда тургъан биреуню Къаракъыз деб, тюгел онджети джылы да толмагъан сюйюмлю кызычыгъы бар эди. Эчкича, сыртлагъа чыгъаргъа, къая джитилеге илинирге залим эди. Кюнлени бир кюнюнде ол сюрюучюге тюбед, аны бла шагърей болду. Аллында уялгъандан чюгюндюрча кызыарыб, не этерге билмей эди. Джунчууукъ-лугъу бетинден таныла эди. Артда уа юренчек болуб, кюн алмашдырмагъанча келе эди. Сюрюучю балдыргъан къаурадан сыбызгъы этиб, аны сокъса, Къаракъыз бир ышарыб, бир сагъышланыб тынгылаучан эди. Бир-бирде «Мени да юрет», — деб сыбызгъысын алыб, ауузуна сала эди, алай а, не кюрешсе да, тауушун чыгъаралмай эди. Эшта, тюзелалмагъандан сора да тылпыуу джете болмаз эди. Сора экиси да харх этиб кюле эдиле. Аланы тюбешдирген да, джарытыб кюдюрген да сыбызгъы сылтауу болса да, джаш джюрекле болгъанларына киши ишек этмей эди. Бир кюнню тюбешмей къалсала да, кечинмексиз болуб, кирир джер табмай къала эдиле. Бир-бирде, аталары, аналары, къошдан тайгъан кёзюде ала ауушха чыгъа эдиле. Ол джууукъда эди, алайдан къарагъаннга Мурутчуда Къара кёл кёл аяздача кёрюнеди. Джити, тик къаяланы арасында теренде тегерек кёл башындан къарагъаннга мазаллы тууар кёзге ушайды. Кёлню тегерегинде — мийнк таула, джити къаяла, чауулла...

Экиси да кийик тауланы теренинде кюзгюча джылтырагъан кёлден кёзлерин алмай къарай эдиле. Бурунгу ётгюр тауланы тауушсуз тургъанлары бир быланы джюреклерин баса эди, бир-бирде уа, таб, къайгъылы да эте эди. Былайгъа чыкъсала, ала целерин да ушута эдиле.

Эшта, Тебердукъа Къаракъызны сюйгенин былайда, биринчи кере Гедеж ауушда ангылатхан болур. Ол Къаракъызны сюйгенликге, «меннге кел» дерге базмай эди, не ючюн десенг, кызыны атасы, анасы унамазлыкъларын биле эди. Ала, Тебердукъа джарлыды да къалын бераллыкъ тюлдю дегенден да бек, кеслерин акъсюекге санаб, турсунмагъанлыкъ эте эдиле.

Тукъум айырырча, джарлыла байлагъа джегилиучю зорлукъ заманла эртде кетиб, атлары-чуулары да унутула башлагъанды. Алай а къарангыланы ичинде амалсыздан аны бла махтапыргъа, башына сый чакъырыргъа кюрешгенле да тюртюледиле. Аны ууу бла Тебердукъа бла сюйген кызы, экиси да бир-бирине термиле тургъанлай, бир юй болургъа мадар табмадыла. Алай а Тебердукъа

ёлюмден сора аланы бир-биринден айырыр кюч джокъду деб ийнаныб тура эди.

Тебердукъа ариу Къаракъызгъа таралыб, суйгенле бир-бирине этген халкъ джырны джырлаб тебреучен эди.

...Ма ол тау болсун башы-тюбюне,
Ма бу тау аусун аны юсюне,
Чырмау болалмаз бир киши бизге,
Таб къан джауса да бютеулей джерге...

Тебердукъа хомух таулуладан тюл эди. Ол Къаракъызны суйреген ат бла адамларындан джашыртын къоратыргъа оноу этди. Къызны огъайы джокъду. Алай болса да урлагъан, суйреген атлы болгъандан эсе, таукел этиб, атасындан разылыкъ алыргъа излеб, джууукъ джетген адамланы ийди. Не келсин, къызны атасы джууаб орнуна аны аузуна ургъанча этиб суусутду. Огъурсуз, хыны бай, къыз тилей арбазына келген келечилени кёргенинде, ачыудан баш тюклери ёрге къобдула. Келечини арбазгъа киргенин да кёлтюрмей къыстады.

Тебердукъа, элине кетиб, къызны джашыртын чыгъарыргъа оноулашды. Ол кёзючюкде Тебердукъаны тамада къарнашы ёлюб, эки сабийи ёксюз къалдыла. Джууукъ, теиг «Къарнашынгы балаларын башха юйде кёргюзме, керти ёксюз этме. Келининг Ёлмесхан да аман адам тюлдю, юслерине бар да къал, сууаблы боллукъса»... — деб къадалдыла. Не келсин, Ёлмесхан Тебердукъадан иги кесекни тамадады. Не эсе да юйлерине келин болуб кирген кюнден башлаб да Тебердукъа анга илешалмайды, ол огъай эсенг, кёрюрге да асыры излемейди. Айхай, Тебердукъа джанындан бек суйген Къаракъызны къоюб, анга къалай тагъылсын...

Тебердукъа, Гедежге чыгъа тебрегенлей, сызгырыб, Къаракъызны чакъырды. Къая джарылгъанны ташасында, алгъын тюбешиучю джерлеринде:

— Энди бизни бир этерге аллах буюрмайды... — деди. Ол кюнню не кюрешиб да Тебердукъа эсинден чырт кетералмайды.

Мёлекге ушагъан Къаракъызны бетине къараб, алай айтханында, дуниясы къара кече болгъанча кёрюндю.

Керти да чууакъ кюн тау артындан келген къара булутла ауушдан аууб, кёкню къара джабыуча джабдыла. Кёк кюкюреб, ачы-ачы джашнады.

Кёк чартлагъан къара булутланы ичлеринде окъа маталлы от оюула кёрюнедиле.

Шыбыла деу тауланы дюнгордетеди. Мычымай кёгюрчюн гаккыла тенгли уллу, буз болгъанны агъартды.

Къаяны тюбуне кысылыб тургъанлай, экиси да Къаракъызны атасы дыгаласда ары бла бери чабыб айланганын эследиле.

Ол кьойларын, буздан кьутхарыргъа деб, чегетге уругъа кюрешеди. Кьойла уа, башлары кьайгъылы болуб, бирер джары мыллык атадыла. Кёб болмай кьыркьылгъан кьымыжа кьойла, бузгъа тёзалмай, башларын къая таба атаргъа тебрегендиле. Бери секиргенлей, бары да мийик къаядан кьуюлдукъларына Тебердукъа ажымсызды.

Тебердукъа, тёзалмай, секириб кьобду. Чабыб болушургъа тебрегенлей, бузулуб, бетин джыламукъла джууб баргъан Къаракъыз да кьобду.

Аны джибиб джылтырагъан къара кьутас чачы шатик ёшюнуне тёгюлдю. Тум къара кёзлери суудан толгъандыла. Тебердукъаны экинчи кёрюрюнден тюнгюлюб, Къаракъыз сермеб аны билегинден тутду.

— Бютеу сюрюую от тёбеси болсунчу! Эки атларыкъ тюлме. Сен ангылаймыса, мен сенсиз бир кюнню да джашаяллыкъ тюлме! Аны бизге не игилик этгенин да биле тургъанлай, чабыб тебрегенсе... Менден эсе сеннге кьойламы багъалы кёрюнедиле?! — деб, Къаракъыз джылаб, башын Тебердукъаны кёкюрегине салды. Кёк чартлагъан аны артда айтхан сёзлерин эшитдирмеди.

Къарт таула адамны джашын алырча дюнгордейдиле. Буз сернуюн бола тебрегенлей, сууукъ джангур челек бла кьуйгъанча кьуюлду. Дуния къара кече болуб, кёзге тюртгенин кёргюзмейди. Къайда эсе да къая оюлгъан таууша кёк чартлагъан ачы тауушла кьошулуб, кьулакъланы сынгытадыла. Тебердукъа, баш энишге къараб, терен сагъышдады. «Бизни эте тургъаныбызгъа, арабин, джаратхан аллах кеси чамлана тура болурму»... — деди ол кеси кесине. — Эшта, аллах бизни бир джазыкъсынныкъ болур, ишибизни, джашауубузну да тюзетирик болур, излесе, кьолундан келмейми кьаллыкъды?.. Ашхы аллах, сени кьудретинг уллуду... — Бу сёзлени Тебердукъа шыбырдаб айтса да, сау дуния эшитирин сюе эди.

Не келсин, Тебердукъаны сёзлери кишиге да эшитилмедиле, кишиден да болушлукъ чыкъмады. Аллах да джазыкъсынмады. Тебердукъа, амалын тауусуб, Ёлмесханны сабийлери бла юйуне келтирди.

Къаракъызны атасыны кьой сюрюую, аллах чамланган болур эди, ол кюн къаядан кьуюлуб кетген эди.

Алайыи огъургъа санамай, Къаракъызны атасы, бютеу юйдегисини джыйыб, башха элге кѣчюб кетди.

Ариу Къаракъызны анда бир суймегенине бергенлерин эшитиб, Тебердукъа терен ахсына эди...

Андан бери Тебердукъа хар джай сайын бери Уллу Хатипарагъа чыкъмай кечиналмайды.

Энди Тебердукъа хайт деб мюклю болгъанды. Эки джашчыгъы бла келинин алгъанында, ёлген къарнашыны талай уллу тууары, къой сюрюучюгю мынга кѣчгендиле. Талай бирден Ёлмесхан къызчыкъ табды. Зулихат атадыла. Андан сора ауруучу болуб, Ёлмесхан сабий табмагъанды. Къарнашыннан туугъан джашчыкъла къарабкъарагъынчы ёсуб адам болдула. Ала къачан да Тебердукъаны ёге атагъа санамагъандыла. Тюзю, Тебердукъа да аланы бек сюеди, не ючюн десенг, аны айтхан сѣзюн тюшюрмейдиле, тири, акъыллы джашчыкъладыла.

Элде джангы къуралгъан колхозгъа Тебердукъа биринчиле бла киргенди. Джашчыкълары бла биргелей ол колхозну къой сюрюуюн кюте эди. Тебердукъа джашагъан ариу элчикни джер-суу кѣре айланган туристле махтар керекли къоймайдыла. Ала, колхозгъа келиб: «Джол уста беригиз, — деб тилеучендиле. Колхозну тамадасы, Тебердукъаны чакъырыб: «Сенден ышанганым джокъду, таулада сен кѣрмеген, билмеген бир таш да табылмаз. Элт быланы. Къой сюрюуюн уа джашларынгы алларына эт, сау къаллыкъла, ала энди адам болгъандыла», — деучен эди.

Бир-бирде уа Тебердукъа тыш къралдан келген къонакъланы да чыгъара эди акъбаш таулагъа.

Бир джолда ол, Германиядан келген адамланы алыб, таулагъа талай кюннге кетди. Немчалыла Тебердукъагъа хар ёзенни, къулакъны, не кыйын ауушланы да джолларын, хар кюнбетни, сыртны, къаяны атын сора эдиле, хар ташха, джаяу джолчукълагъа сынаб къарай эдиле.

Тебердукъа алагъа сейирсиниб: «Тобасто... была мында къалыб кетерге излемей эселе, быллай бир типтиб, соруб нек кюрешедиле, ол алагъа неге керекди?..» — деб къайгъылы бола эди.

Бир кюн кыш чилледе Тебердукъаны советге чакъырыб, атлыланы тау аууш бла аудуруб, тенгиз джагъагъа элтирге керек болгъанын айтдыла. Тебердукъа кюллюгюн тыялмады: кыш ауушну кюртюнден, таб адамла кеслери да ёталмайдыла... Хы, лыжала ётерле дейик... атла бла уа? Сиз сагъыш этгенмисиз? — деди.

Советдегиле аны ангарылгъанына къарамадыла, не

ючюн десенг, ол таулары джолларындан андан иги киши да билмейди. Ол алайды, Тебердукъа кыш ауушха джол кесилгенин, алайда кзулакъ юзюлючюсюн, таш тѣнгереучюсюн, бек ариу биледи. Алай а джюклю атла бла алайтын озар мадар джюкѣду, джанлаб озар хыйсаб да табыллыкъ тюлду. «Алай болса да, бармай болмай эсе, не этерикбиз...» — деб таукеллигин билдирди.

Былайда таукеллик азды, усталыкъ керекди, таулары, хауаны эбин билирге керекди.

Бютеу элчи эркишиле бирден тизилиб, атлылагъа кюртю чачыб, джол ачаргъа барадыла.

Атлары ариулукъларына, кѣз алмай, къараб турурун келеди. Бары да бири-бирин унутдургъан чарсха чабыучу хоралагъа ушайдыла.

Алары адеж тутуб баргъан джашла да кѣркъа, буюгъа билмеген, ташны кыссала, суу чыгъарлыкъ джигитледиле. Сууукъ джигинге дери ѳтеди. Бир сокъмакъны, бир — къары кюрелген джаяу джолчукъну ала ышарылыб барадыла. Ауузларындан, бурунларындан, чыкыгъан тылпыу тубанча кѣрюнеди. Насыбха, кюрт юзюлген, къая оюлгъан болмай, джигит атлыла артха ыхтырылмай, тырнакълаб, турналача бир-бири ызындан тизилиб, зийрат кѣпюрча, кыйын ауушдан чарпыусуз Тау-артына адуула. Тебердукъа уллу болушлугъу, таукеллиги, усталыгъы ючюн, бизни къралда аскерлени тамадасындан махтау кыагыт алды.

Тюзю, Тебердукъа кыш кыяматда быллай бир атлы бу джаханим джер бла нек ѳтерге керек болгъанлары билалмай эди. Ата джуртубузну кыяны джаулары бизге чабаргъа, джерибизни алыргъа хазырлана тургъанлары ол кыйдан биллик эди.

Таб адамла айтсала да, хатасыз къралгъа чабарла, бу хадауус джерге, кыш огъай, джай да душман кираллыкъды деб, Тебердукъаны ийпандыргъан кыйын эди.

Къазауат а башланды. Тебердукъаны эки джашчыгъы да ол кюн огъуна фронтха кетдиле. Бир джыл озгъанында уа, 60-чы джылы баргъан Тебердукъаны да Советге чакъырдыла. Анга ѳксюз сабийлени аууш бла Тау-артына адуурургъа болуш дедиле. Душман аскерле таулагъа джууукълашханларында, Испанияны революционерлерини санаторийледе кеслерин бакъдыргъан джаралы сабийлерине кѣркѣуу тюшген эди. Алары фронтдан не къадар кенгиге кетерирге керек эди. Тауда ауушла болмаса, башха джоллары немча аскерле кесген эдиле.

Джайны арасыды. Таула, чегетле да джашил кийин-

нгендиле. Къарлы таулары, кириш къаялары тѣпелери чокъракъча кирсиз кѣм-кѣк кѣлдеде кюзгюдеча ачыкъ кѣрюнедиле. Быллай къайгысыз, рахат джерге, быллай таулагъа душман кирликди деб ким айталлыкъ эди. Ауушха чыгъаргъан таугъа дери сабийлени джюк машинала бла элтдиле. Ауушха чыкыгъан тик джолчукъну уа сабийле джаяу таяндыла.

Ала ауругъан сабийле эдиле. Къыйналыб, таякълагъа таяна, чыгыб барадыла. Боюнларында галстуклары къызарадыла, кѣкюреклеринде пионер знаклары кюнде джылтырайдыла. Ала, къоркъууну ангылаб, бир-бирине кѣл эте, ауушха ашыгыб барадыла. Джаяу джолчукъ баргъан бет, адам ийпанмазча, алай тикди, кими джыгыла да къоба, кими учхалай, кими тырнакълай, онгусуз сабийле къарыулары таусдула. Ала солургъа къюгъуз деб тилейдиле. Аланы биргелерине баргъан тиширула, фельдшерле, аланы болумларына джыламсырай, болушургъа кюрешедиле. Тебердукъа уа чырта баралмагъанлары къойнуна ала эди, имбашына олтурта эди, ол да алай тургъанлай, дагыда бирин къолтугъуна ала эди.

Клухор ауушну башы бла немча самолѣтла тахсабызны билрге ауа эдиле. Тюблеринден къараб, Тебердукъа биринчи кере аланы къара крестлерин кѣрдю.

— Эх, анасыны уа... бусагъатда не шок керек эди, аны мен анасы танымазлыкъ этер эдим!!! — деди ол.

Ауушда сабийлеге бизни аскерчиле тюбедиле. Ала сабийлеге азыкъларын ашатдыла, башчыкъларын сылаб, сокъмакъ джолчукъ бла ауушдан аудурдула. Аскерчиле алагъа арну айтыб, кѣл этиб, къолларын силкиб ашырдыла. Сабийлени уа джылы келген Тебердукъа алайдан алыб, ауушну ол джанына ташайды. Ол аланы тенгиз джагъагъа элтеди.

Тебердукъа ызына къайтыб келе, ауушну самолѣтладан тюшген немча аскерле алыб тургъанларын кѣрдю. Алайын сакълаб тургъан аскерчилерибизни барын да ѣлтюрген эдиле. Тебердукъа кеси да олсагъатда аланы къолларына тюшерге тебреген эди. Насыбына, ангыламагъан бир башха тилде гырылдагъанлары эшитиб къойду да къая тешикке сугъулду. Кюн батыб, кѣзге тюртгенни кѣрмезча къарангы болгъанында уа, киши билмеген, къуру кийикле джюрюючю къыйын джолчукъгъа тюртюлюб, аны бла таудан бери ауду.

Фашистле алкын элге кирмеген эдиле. Алай а аланы ѣзенни ѳрге тизилиб келген хапарлары адамлары джюреклерин чанчдырды. Аланы къолларына тюшерге из-

лемеген, саулугъу болгъан эркишиле элден терк чыгъыб, чегетледе партизан отрядлагъа къошулуб, таулагъа кете эдиле. Джалда Тебердукъа ауушха бара тургъан аскер бѣлекге тубеди. Ауушну душманны къолуна тюшгенин ол айтмаса, билмей барыб, чырмалыргъа боллукъ эдиле. Аскерчилени командирлери, Тебердукъа хапар билдиргени ючюп бюсюреу этиб, «Бизни башха ауушла бла таудан аудар», — деб тиледи.

Тебердукъа сагъышланыб ангарылды. Аны юйдегиси Уллу Хатипарада къошда къалгъанды. Душман аскерле алайгъа келселе, аны юйдегиси къалай боллукъду?

Тебердукъа тѣгерегине къарады. Туугъан, ёсген, джаныча суйген таулары анга башхача сууукъ кѣрюндюле. Заповедникни кюнбетлеринде нарат чегетлерине ким эсе да от салыб, ёртен джайылыб барады. Элли башы сыртлада мазаллы нарат терекле джау чыракъча джаныб ауадыла. Тау башладан отча къызгъан ташла тѣнгереб тюшедиле.

Къолларында сауутлары бла аскерчиле, не айтырыкъды деб, къартны ауузуна къараб турадыла. Аланы тюрсюнлери хыныды. Ала да бу къралны адамларыдыла. Ызларындан джууукълашыб келгенле уа къаплы душманладыла.

Ол себебден ала Тебердукъагъа толу базыб, ышаныб тилейдиле.

Къыйынлыкъ джетген кюн кесини юйюн сакъламагъан болурму деб кѣллерине келеди. Тебердукъа, «болсун, келигиз», — деб, аскерчилени аууш таба алыб кетди.

Ёзен ичинде ауушха элтген эки джол айырылгъан джерде аскерчиле кѣпюрню чачдыла, алайда бетджан къураб, билмей тургъанлайларына немчаланы юслерине джаханим от джандырыргъа хазырландыла. Кѣб турмай джалда тизилиб келген мотоциклистлени эследиле. Бизни аскерчиле шкодан, пулеметдан аяусуз къуйдула. Аланы бирин Тебердукъа агъызгъанын эслеб, командир бюсюреу этди. Алайда уруш тохтамай, сау ингирни барды. Немчала партизанланы минометладан атыб тебретдиле. Кече бизникиле асыры къарыу эталмазлыкъларын таныб, шыкъыртсыз алайдан чегетни теренине тайдыла. Тебердукъа аланы джаяу джолчукъну ышаны бла Алибек ауушха алыб кетди, алайгъа алкъын душман аскерле джетмегендиле.

Бизни аскерчилерибизде талай адам джаралы болду. Ёлюклени алайда бастырыб, джаралылары уа сал агъач бла алыб барадыла.

Къзауатны джаханим оту, билмей тургъанлай бу къайгысыз таулагъа кирди. Джети джукълаб акъылына келмей тургъанлай, Тебердукъа да къзауатны отуна кириб къалды. Бу партизан отрядха «Мститель» («Дерт къайтарыучу») деб атагъандыла.

Тебердукъа бу атны бек табсына эди — къанлы джау таулары теблегени ючюн исси къабаргъа керекди. Алибек ёзен бла Схауат башыны арасында «Зулихат» деб аталгъан къаялы сырт барды. Джер-суу кёре келген туристле, аны тюз айталмай «Сулахат» дейдиле. Къагъытха да алай джазылыб къалгъанды. Кенгден къарагъаннга, керти да, алайы бузлаб, сыртындан тюшюб, джукълаб тургъан деу тиширюгъа ушайды.

Тебердукъа партизанлары былайгъа келтиргенинде, «ёзенни сууукъ, хыны боранладан кесини тёнгеги бла сакълагъан Зулихат энди бизни да таулагъа кириб келген душманладан сакъларыкъ болур», — деб сагъышланды.

Эртдеден келген таурухлагъа тынгыласанг, бурун Алибек ёзенде бусагъатдагъы таулулары къале-пеладагъы аталары-бабалары аланла тынч, кишиге хаталарын джети-дирмей джашагъандыла. Ала бу таулада къара будай, арпа, тары ёсдюргендиле. Кюн да, суу да джетишгени себепли, кёб мюрзеу джыйгъандыла. Кюнбетлени къаралхан кьой сюрюуле джутланыб отлай эдиле. Огъары тау киришледе уа джугъутур сюрюуле тул-тубан болуб айлангандыла.

Айхай, адамлары насыблары кьуру да бирча болуб турмайды. Ол огъай эсенг, хауа да тюрленеди да... Алибек таудан ёзеннге огъурсуз, ачы, бузлатхан джелле уруб тебрегендиле. Ала мюрзеулени битдирмей эдиле, кьой сюрюулени чарпыта эдиле, ары джылы ёзенни ичин сууукъ урлаб, кьыш да эртде тюшюб башлады. Адамлары азыклары тауусула, кеслери ауруучу бола тебретиле. Ала азыксыз болуб, ачлыкъ сынай башлагъанларында, уугъа джюрюучю болуб, джугъутур этге джарашдыла.

Алай бла, кьой сюрюуле, кийикле да иги огъуна чагъым болуб джукъардыла.

Аланла, къарыулары тауусуб, абзыраб, ол ёзенни ташларгъа оноулашдыла.

Аланы ичинде, джаз гокка хансча, дунягъа джангы кьошула башлагъан, ариулугъу кёзню алдагъан Зулихат да болгъанды. Адамла айтыугъа кёре, аны асыры ариулугъундан кюн анда айырылыб кеталмай, заманындан кечигиб бата эди.

Зулихат, ёзенде адамланы джунчуулу, такъыр джашауларын кёрюб, мыдахланнгандан, башын кёлтюрмей эди.

Бир джолда, къачхы кечени суугъу, ачы джелли санларынгы тиштиретген сагъатда, тёбен джанында терең бугъойлары болгъан Алибек таугъа къыз атланнганды. Тауну тёлпесине чыгъыб:

— Огъурлу акъ джинле, мени да кесигизге кёшугъуз, — деб ёзенни ачы, джик-джигинги ийирген джелледен, боранладан сакълар ючюн, аланы тыяр мурат бла сыртындан тюшюб, созулуб кёлделен джатханды.

Джинле аны назик тауушун, тилегин эшитгендиле. Ала Зулихатны тёлгегин къаягъа ушатыб, мазаллы этгендиле. Андан бери анга боранла, джелле да чамлашыб, ёшюн урадыла, алай а къарыу эталмай, тозураб, кау-куу боладыла. Зулихат ёзенни адамларын къыйынлыкъдан къутхаргъанды, алай а не келсин, кеси да алайда бузлаб, къысыр къая болуб къалгъанды.

Ма бюгюн къарасагъыз да, мийик ёшюню бла, бойнуна тёлгюлген къутас чачы бла сыртындан тюшюб, таймаздан кёлге къараб тургъан къая сыфатлы Зулихатны кёрлюксюз.

Тагъ джарыгъанлай, кюн аны ийнакъллаб, къалгъанладан алгъа, алтын суугъа алдыргъанча, джылтыратады. Андан бери ачы джелле, къарлы боранла ёзеннге ычхыналмайдыла. Кълалгъанланы къыйынлыкъдан сакълар ючюн джанын берген Зулихатны джылауун сау ёзен этгенди. Айтыугъа кёлре, Теберди суу аланы джыламулкъларындан къуралгъанды. Кёлделен тюшген къаягъа бюгюн да «джукъллаб тургъан тиширыу» дейдиле.

Тебердукъллагъа къыз туугъанында, ол анга Зулихат деб атагъан эди. Тебердукълла, «Сулахат» деген къаяны махтауу, кючю кесини кълзына кёлчюб кълаллыкълла, керти кълууана эди. Халкъллына уллу игилик этиб, бузлаб, къая болуб кълалгъан Зулихатдан хар инджилген таулу умутлу эди. Тебердукълла партизанланы Алибек ауушдан чырмаусуз аудурду. Джукъллаб тургъан тиширыу — къая, джауланы алларын тыяргъа артха кълалды.

Экинчи ауушха — Морх ауушха — джетгенлеринде, кесибизни аскерлеге тюбедиле. Ала тауну кюнбатхан джаны бла келген душманны юсюне тюртёллюб, кълты сермешиб, ызына ыхтыргъандыла.

Тебердукълла юйюне къайтыр акълылгъа киргенлей. командир чакълырыб:

— Ма ол деппанланы кёлремисе? Немчала алайларын алыргълла излейдиле. Тау-артындан чыгъыб келген бизни

аскерлерибизге сен джол уста болуб, аладан алгъа алайгъа элтмесек, боллукъ тюлдю, — деди.

Тау-артында Эбзе элчикде Доммай-Ёлгеннге джолну билген джангыз эки къарт къалгъанды. Аланы бири къыйыи ауруб тешекдеди, бири уа Доммай-Ёлгенде къара джинледен къоркъады, дунияны мюлкюн берсенг да, барлыкъ тюлдю. Ол дагъыда, анда джанууарланы къозгъасанг, къыйыплыкъгъа джолугъаса деб, ийнаныб турады. Бурун меджисуу заманда эбзеле айтханнга кёре, ол таулада кийиклени аллахлары Дал джашайды. Тебердукъа ол ауушха ёмюрюнде Тау-артындагъы джол бла чыкъмагъанды, алай а аны атасы бютеу Қъарачайгъа белгили Доммайчы эки атханы бир болгъан уучу Доммай-Ёлгенни джаргамларына, секиртмелерине илиниб айланганды, сора кийиклени аллахы Дал къайда тас болгъанды, атама нек джолукъмагъанды? Аны къалай сау къойгъанды? — деб келди Тебердукъаны кёлюне. Ол, къарт эбзеге сора, тик, ташлы джолчукъну тизиб, аскер бёлекни ауушха чыгъарды. Ала башында къар бораннга келиб къалдыла.

Мычымай тегерекде къая оюлгъан тауушла чыкъдыла. Тебердукъа ёмюрю тауда джашагъаны себебли, аладан башын сакъларгъа тюзелгенди. Энди ол кюн батыб, къарангы болурун излейди.

Ай джарыкъ кече бузлатхан сууукъда Тебердукъа, эбзеле айтыугъа кёре, кийиклени аллахы Дал, джинле джашагъан джер бла аскерчилени ауушха чыгъарды. Аскерчиле душман келирге боллукъ джол ышанчыкълагъа минала салыб джашындырдыла. Энди Тебердукъа юйюне къайтыргъа да боллукъду. Ол аманны кеминде, джолда ахрат азаб сынаб, ызына элине кючден-бутдан джыйылды. Ёлмесхан бла Зулихат андан умут юзген эдиле. Келсе, колхоз къойланы да, Тебердукъаны малчыкъларын да немчала сыдырыб тура. Алай а эм палахы алкъын алдады. Талай кюнден, тил болуб, гестапо Тебердукъаны тюрге джыйды.

Соруу алгъан немча офицерни ол, къараб кёргенлей, бойнунда эрши табындан таныб къойду. Анга отуз джылдан кёб болгъан болмаз эди.

Партизанлагъа джол тюзетиб болушханы ючюн Тебердукъаныкъы ёлюм эди. Офицер къазауатны аллы бла бери турист болуб келген эди. Ол заманда огъуна Тебердукъа немча туристле бла бирге аны таулагъа талай кере чыгъаргъанын эсине тюшюрдю.

Офицер да, ишекли болгъанча, Тебердукъагъа джити-джити къарайды. Сора къашын-башын туююб, орусча джармаларгъа кюрешиб, былай айтды:

— Къазауат башланигынчы, къарт, сен таугъа кимни суюсенг да чыгъарыргъа боллукъ эдинг. Энди уа уллу Германияны джауларын чыгъаргъанынг ючю джанынгы берирге боллугъунгу билемисе? Къарт, былайда къаллай башхалыкъ болгъанына сен сагъыш этгенмисе?

Тебердукъа, гестапochуну столуну аллында сир къатыб, кесин асыры тюрлендирирге кюрешиб, сабыр джууаб этди:

— Тюз айта болурса, джюйюсхан, аз-маз ангылай башлагъанма...

Тебердукъа джангылыб, юреннгенича гестапochугъа «багъалы джолдаш», — дерге башлаб, кесин кючден тыйды.

— Ой, джюйюсхан, мен къаллай тели болгъанымы сен билмейсе... Алгъын мен бу таулагъа чыгъармагъан ким къалгъан болур... Къайдагъы худжуну, генезирни да ким болгъанын да билмегенлей, чыгъарыб тургъанма. Ол огъай эсенг, таб, къанлы джауларыбызны да айыра билмегенме. Алай а мен, окъууу болмагъан, къара тууарча, шайтан къаргъагъан бир къарт, ким шох, ким къанлы болгъанын къайдан биллик эдим... Мен суючюме, джюйюсхан, къарангы адамма, — деди Тебердукъа.

Ким билсин, офицер Тебердукъаны сёзюню магъанасын ангылаб къоялгъан болмаз эди, огъесе билгенин сездир-мезгеми кюрешди...

— Къарт, энди сен кимлени къалайлагъа элтгенинги айтчы? — деб хыны сорду ол.

— Да, джюйюсхан, мен аланы къайсы бирин айтыб къолумдан келсин... Къаллай бирни элтгеними кесим да билмейме... Аланы санлары, къыйырлары джожьду...

— Къарт, безимесенг, кесинге игиди, мен сеннге «партизанланы къалайгъа элтгенсе?» — деб соргъанымы ангыламаймыса! — деб хыны этди.

— Мен партизан-мортизан билмейме. Мен къойчума...

— Алаймыса? Тохта, сен къойчуса сора, нее? Ганс! Эшитемисе? Муну бир сёлешдирчи, — деб, эшикни артында сюелиб тургъан немча солдатха къычырды.

Къурукъ кибик ёрегыла солдат юйге кириб, имбашы бла къартны тюртдю. Тебердукъа аны мундирини дженгинде адамны базук, баш сюеклерини суратларын эследи. «Бу зауаллы уа, мени ол дунягъа ашырыргъа табса,

анасындан джангы тууарыкъды» — деб келди Тебердукъаны кѣлюне.

Олсагъатдан телефон зынгырдагъанында, офицер солдатха, сабыр бол, деб билдирди. Ол телефон бла не сѣлешгенин къарт ангылаялмады, алай а ол сѣзююн бошагъанлай, гестапочу былай айтды:

— Къарт, тынгыла сен. Бир сагъатдан сен бизни солдатланы айтхан джерлерине элтириксе. Алай а, эшитиб къал, къачама десенг... ма муну кѣре болурса?.. — деб герохун кѣргюздю.

Тебердукъа немча аскерни Азгек ауушха джетдиргенинде, кѣзге тюртгенни кѣрмезча кеч болгъан эди. Ауушну аргъы джанында Тогъуз кѣлю болгъан тауну джанында партизанла бардыла деб эшитгенин Тебердукъа эсине тюшюрдю. Энди немча аскерчик, бир ишексиз, аладан бошаргъа излеб бара тургъанына къарт ажымсызды.

Джаяу джолчукъ ол тургъан Уллу Хатипара ёзенни ичи бла барады. Бусагъатда да аны юйдегиси алайдады. Тебердукъа немчаланы, алайдан джанлатыб, башха узакъ джол бла элтди. Юч къара суу бирге къошулгъан джерге джетгенлей, ол онг джанындан ауушдан къуюлуб келген сууну бойнун элтмей, тѣгерек къая киришден чыгъыб, ортасы бла келген сууну джагъасы бла тизиб элтеди. Тюзю, фашистлени алайы бла къалайгъа элтирин алкъын Тебердукъа кеси да билмейди. Алай а Киришли Тѣгерек къая таза хадауус болгъанын унутмагъанды. Керти да, сѣз ючюн, дуняда джинле, агъач кишиле бар эселе ала былайдадыла деб кимни да кѣлюне келликди. Айтыуларындан, кириш къаяланы Таш чоюнча бу чуиургъа адамла келселе, джинле отдан кѣлек киедиле. Ала ачыуланган заманда, чыдааялмай таб ташла да титиреб къымылдайдыла.

Ким биледи, бу джол да бир зат болургъа боллукъду. Не болса да Тебердукъа аланы Тогъуз-кѣл башына элтемеге ант этгенди.

Танг джууукълашханды. Джетегейли, Гитче Хатипараны башына келиб, мычымай, алайдан да джанлай тебреди. Аны энтда эки джулдузу тау артына ташайыргъа, танг белги бериб, джарый башларыкъды. Тѣгерек джарыгъынчы, немчаланы элтиб къая киришге уругъа керекди.

Къачхы кюнле сууукъдула. Не къадар мийикге чыкъсала, ол къадар сууукъ къысады, мылы джерде суучукъла къабырчакълана башлагъандыла. Немчала къартны ызындан бирем-бирем тизилгендиле. Сууукъсураб, джаякъ туклерни къобханды, арыб, сылыт болгъанлары танылады.

Ууакъ-ууакъ джѣтел этедиле. Командирлери аланы солтургъа тохтатды.

Тебердукъа, онгсунмай, неле эсе да айтыргъа излеге-нин таныб, командир ауузуна ургъанча кычырды. Солдатла, азыкъларып чыгъарыб, ауузланыб тебредиле. Тебердукъагъа да джол кѣргюзгени ючюн консерва къалай бла ѳтмек къабукъпу узатдыла.

Энди Тебердукъаны эм уллу сагъышы: немчаланы къая къуршоугъа Таш чоюннга не къадар терен кийириб, ары бегиндириб, кеси башын алыб къачаргъады.

Тебердукъа неден да бек тубаннга ышанады. Кече алайын къалын тубан басыб, кюп чыкыгъынчы турады, сора джерден акырын кѣлтюрюле, къулакълагъа сингиб, къаяланы башына чыгыб тас болады.

Танг джарыды. Къанатлыланы тауушлары чыгыб башлады.

Немчалагъа тин кирди, ала дыбылдаб, кюлюмсюрерге кюрешиб тебредиле. Солдатланы бири джаз тауукъпу къанкъылдагъанын эниклейди.

Офицер, Тебердукъагъа къараб, бѣркюн алыб, орус тилде былай айтды:

— Къарт, кѣремисе бу гокка хансны суратын? Бу былай мийик таулада ѳсген сейир гокка хансды, биз мынга «Эдельвейс» дейбиз.

Тебердукъа аллай гокка ханс кѣрмегенди. Бу джерледе ол битмейди. Офицер, къартха къараб:

— Бизни дивизиябыз «Эдельвейсди». Биз барыбыз да бѣрклерибизде мухур орнуна аны суратын джюрютебиз. Биз былайлада эдельвейсни кѣзюбюз бла кѣрюрге излейбиз. Ол быллай къаялада ѳседи, алайды да, къарт? Тюзмю айтама? — деди.

Тебердукъа аны не мурат бла сѣлеше тургъанын ангылаб къойду. Ол офицерге огъай деб кюрешмей:

— Хо, болсуи, джюйюсхан. Келигиз, ма анда ол къаялагъа элтейим. Анда гокка хансны кѣргюзюрме, — деди. Кеси-кесине уа «мен бюгюн кюнню, былайын да унутмазгъа керекме», — деб, эслетмей, джан-джанына кѣз джетдирди.

— Ала батыугъа джетер-джетмез, келирлерин сакълаб тургъанча, алайын къалын тубан басды. Эшта, немчала къайда болгъанларын энди тюзеталлыкъ болмазла. Тебердукъа, иш этиб, аланы аджашдырыр ючюн, суу бойнудан кеннге джанлагъанды.

Джан къымылдамагъан, шыкырт эшитилмеген шош,

лукъда энди къулакъгъа солдатланы аякъ тауушлары бла башха тилде хумха эшитилген сёзле келедиле.

Таг атхандан сора да тубан биягъынлай, болгъанны кючлеб турады. Эки атламда да джукъ кёрмейсе.

Немча аскерчикни кириш къаяланы тарына элтди. Аланы тубсюз чорт къаяны хамхотуна къаратыб, офицерге былай айтды:

— Багъалы джойюсхан, джол тюзетирге керекме, мен былай тегерекге бир къарайым....

Офицер аманла айтыб ачууланды. Аскерчилени тохтатды. Тебердукъагъа ышанмай, солдатны къошуб: «Къатынгдан узайтма», — деб буйрукъ этди.

Тебердукъа, солдатны да алыб, кириш къаяланы джаны бла барады. Сора джол ышанны ол бир джанына ётуб, ийилиб, джерде несин эсе да излегенча, сымарлаб къарайды.

— Солдат, кёремисе, бу ызланы, былайы бла партизанла озгъандыла, — деди Тебердукъа. Немча солдат, кертда деб, джерге ийилгенлей, Тебердукъа, сермеб ташны алыб, арам-къарам этмей, тюз башына берди. Солдат «ых» демей сойланды. Тебердукъа, аны автоматын алыб, къаяны башына илинди, сора тегерекге автоматны джандырды.

Къурмач чартлагъанча бир-бири ызындан ачы тауушны къысыр къаяла да, эниклегенча, къайтарыб зангырдайдыла. Алайсыз да амалларын тауусхан немчала, тегерекдеп атылгъанны эшитиб эс ташладыла. Ажымсыз да, партизанланы тузакъларына тюшгенбиз, деб кёллерине келди.

Немчала, тубанда джукъ кёрмегенлей, автоматланы чыкъырдатадыла.

Кириш къаяла шок, автомат атылгъан тауушдан тохтаусуз зангырдайдыла. Бу таула кеси ёмюрлеринде былай затны сынамагъан эдиле. Таб, къая тешикледе джашагъан джаныуарла да, эшта, бу пелахха чыдаб болмай, башларын алыб, бирер джары къачхан болурла.

Тебердукъа не этерге билмей, амалсызгъа киргенди. Бу зангырдагъан бары да къая къычыргъан тауушдан эсе, анга джинле къычыргъанча кёрюне эди. Тауланы иеси кеси айланыучу джерледе бу пелахны къалай тыяргъа билмейди, билсе да, къолундан келлик тюлдю. Апсатыдан башын алалыгъы бла къаллыгъын алкъын билмейди, алай а немчаладан жанларгъа керек болгъаны ачыкъды. Айхай, джинледен а джаны саулай къалай къутулсун...

Джинле кёрюмедиле. Кириш къаяла да артда къалдыла, алай а ол джанындан шок тауушла энтда эшитиледиле.

Тебердукъа юйдегисин къутхарыр мурат бла къошуна ашыгъады. Къартла бла къошда къызлары Зулихат да джашайды. Къазауатны аллы бла аны эрге берген эдиле. Эри фронтха кетгенинде, ол атасы бла къалгъан эди. Зулихатны джатар айы джетди.

Айшат къошда къозлаудан ёлгенин Тебердукъа алкъын упутмагъанды. Энди немчаладан баш алыб, таулада къыстарыкъ табыб къутулгъандан башха мадар къалмагъанды.

Тебердукъа амалсыз керек затларын, азыкъ алыб, къатыны, къызы бла биргелей ийнеклерин, къойларын да сюрюб, кесн билген чегет талачыкълада отлаугъа элтди. Алайлада, таб, къыш да къюн къарны эритиб, ачылгъан джер кёгериб тебресе, малланы отлатыргъа бола эди. Тебердукъа юйдегисин къая тюбюнде къобугъа кёчюрдю. Экинчи къюн Зулихат джашчыкъ табды. Сабийге Заур атадыла.

Сабийчик рахынчыкъ эди. Эшта, ол джетмей туугъан болур эди. Бурунгу айтыугъа кёре, аллай сабийни къара джинлени къоркъутуучу джаныуаргъа кёргюзсенг, сау болуб къалады. Аланы къоркъутхан а итди.

Ит а уучугъа, сюрюуюге да нёгерлик этеди. Къартла айтыудан, итни аты сагъынылгъан джерде къара джинле чыдаб болмайдыла. Тебердукъа аны кесини атасындан огъуна эшитгенди. Ол хапарны къайсы замандан къалгъанын киши да эсгералмайды. Эшта, меджисуу замандан бери анга ийнана болурла.

Тиширыула да бурунгу амалны эслерине тюшюрдюле. Ала, къартдан тилеб, томурау джартыдан ит тегене этдирдиле. Къарт аммасы Ёлмесхан туудукъчугъун ол тегенени ичинде бёледди, бешик джастыгъыны тюбюне бёрю тутуучу къарт итини тюклеринден бир джоппуну джашырды.

Зулихат а, джашчыгъына эмчегин эмизе тургъанлай, эркелетиб «мени Заурчугъум» дей эди, сабийни аuruуун кетерир ючюн, къара джинлени къыстаргъа «Кючюкчюгюм», да дей эди. Аны къарт анасы аман кёзден сакълар ючюн атагъан эди.

Ким билсин, сабийге не зат болушду, итни атымы, огъесе бёрю тишледен этилген дуамы? Дуа уа Ёлмесханда табылды.

Огъесе, Зулихат саулугъу болгъан тиширыуду, аны сютю сабийни энди тойдура болурму... Олму джарады, къайдам... Не болушду эсе да, гитче Заурчукъ, адамны джиклерине ётген сууукълагъа да къарамай, къюнден-кечеге ёсюб, къарыу кириб барады. Энди, насыбха, ала са-

бийге алай кьоркъмайдыла. Заран джетмез ючюн деб джюрютген «Кючюк» атны кьойсала да боллукъ эди, — саубитген джаш болуб барады. Заурчукъну кийик терилеге чырмаб, аурумаз ючюн, отха кьыздыргъан замаплары да бар эди. Отну уа кече, кюн да джукълатыргъа кьоркъа эдиле.

Тебердукъа отну тютюню дорбунну ичине кетерча мадар изледи. Тютюн аны теренине сингиб, тас болса, немчала былайда адамла джашагъанларың сезаллыкъ тюлдюле.

Ал кезюуде Тебердукъа чегетден чыгъаргъа кьоркъа эди. Ун бошалыб, кьуру айран бла бышлакыгъа тууарылыб кьалгъанларында, тиширыула чегет алмалагъа, кертмелеге джайылдыла.

Бир кече уа Тебердукъа, не болса, ол болсун деб, элде джууукъларына барды. Не келсин, ала аны кьууандырмадыла: немчала сени юйдегинги излейдиле, дедиле.

Тебердукъа немчаланы тау башында партизанлагъа элтиб кьырдыргъанды деб, элде хапар джюрюгенин да билдирдиле.

«Аллах, сени кючюнг уллуду: аланы бир-бирине кьырдыргъанса», — деб Тебердукъаны кезлери джарыдыла.

Къааплыла элге иелик этген кюнледе чегетде джашынган джангыз Тебердукъаны юйдегиси тюл эди. Немчала хатасыз адамланы елтюрюб, малларың сыйырыб тебрегенлерин кезлери бла кергенлеринде, элде хазна адам кьалмагъанча, кезлери къарагъан затларың да джыйыб, кече бла тау кьулакълагъа, шындык чегетлеге, дорбулагъа башларың атхан эдиле.

Азыкъ мадар этерге Тебердукъа элге тебрегенинде, ычы итлеге ызын табдырмаз ючюн, суууну ичи бла, аугъан тереклени, ташланы юслери бла барыучан эди.

Алай эте келиб, кыш тюшдю. Джерни кьар джабды. Чууакъ кекге Боюнсха чыгыб, бурунча тегерекге джарыгың тегеди.

Тебердукъа, кекде джулдузланы, айны керюб, сынаб кьарайды. Джерде барамта болгъаны башы-тюбюне этгенликге, кекде уа хар не да биягыңлай тура кереме деб келюне келиб, терен ахсыңды. «Бу чакъырылмагъан итле бу джерледе кьалыб кетселе, дунияда тюзлюк болмагъанын бил да кьой», — деди ол кеси кесине.

Бир джолда Тебердукъа джангы джылны аллы бла кече кьарангыда элине келиб, тар орамчыкъда ийилиб бара тургъаңлай, кьулагъына ол айыралмагъан тауушла эшитилдиле. Мазаллы юйню — санаторийни ичинден немча

солдатла, сал агъачха ушагъан бирле бла нелени эсе да чыгъарыб, ашыгъыш неси да темир бла джабылгъан уллу къара машинаны арт джанындан сугъадыла. Ала сакъат сабийле эдиле. Сабийлени болушлукъ излеб къычыргъанлары, джылагъанлары чыдатмайды. Эшик юсюнде сюелген фашистле, сабийлени сермеб алыб, машинагъа быргъайдыла.

Тебердукъа, мазаллы терекни джанында къымсыз болуб, къараб турады. Ол аланы къайры ашыргъанларын сезалмайды.

Алайсыз да сакъат, ауругъан сабийлени не этерге тебереген болурла деб, Тебердукъа, терен ахсыныб, эси кетгенча болуб турады.

Былайда санаторийде юч-тёрт джылы энди джете башлагъанла да, онбеш-оналты джыл болгъан къызчыкъла, джашчыкъла да болгъанларын Тебердукъа биледи. Бары да къарыусузчукъладыла, юслеринде уа ич кийимчиклеринден сора джукълары джокъду. Эшта, аланы кийине туругъа къоймай, джукълаб тургъан орунларындан тартыб чыгъаргъан болурла...

— Джууургъанымы беригиз!!! Мен сууукъдан ёлеме...— деген джыламсырагъан сабий тауушчукъ чыкъды.

Немча солдатла харх этиб кюлдюле, сора эрлай машинаны артында эки темир эшигин да джабыб киритледиле. Машина, ачы гюрюлдеб, джолгъа чыкъды. Ол узакъ бармай къайын чегетни арасына кириб тохтады. Гюрюлдегени уа кенгиге эшитиледи.

Тебердукъа бир джукъ да ангылаялмады. Сюелген джеринде аны башына келмеген аман сагъыш болмай, алайдан элинде джууукълары таба гузаба кетди.

Дагъыда талай кюнден табы бла ол джашыныб, элине келгенинде, аны джууукълары ачы хапарны айтдыла: фашистле рахын, сакъат сабийлени джабыкъ темир машинагъа къуюб, алыб барыб, газны ийиб, тунчукъдуруб ёлтюргендиле. Кеслерин да киши билмезча таша джерде басдыргъандыла.

Тебердукъа аууш бла кеси Тау-артына аудургъан испан сабийлени эсине тюшюрюб, бираз кёлюн басды. Таб, ол заманда да кишиге хаталары джукъмазлыкъ онгсуз сабийлени алай узакъгъа нек ашыргъанларын билмей, сейирсине эди.

Январны ал кюнлеринде огъуна бизникиле немчаланы Теберди башында Клухор ауушдан къуугъанлары хапар болду. Аны эшитиб, фашистле аякълары басханны кёзлери танымай, кече бла элден да къорадыла.

Энди Тебердукъа термилген кюн джетди. Ол юйдегисин элине джыйды.

Тебердукъа озгъан заманланы эсине тюшюрсе, тау башында кириш къаялада Апсаты, ол къоркъгъанча, анга ачыуланым, хата этмегенин, ол огъай эсенг, къанлы джауланым къолларындан хатасыз къутултханын эсгериб, Тауланым иесине бюсюреу этеди.

Ол бош къоркъа эди... Тууб, ёмюрю джашагъан таулары Тебердукъагъа не аманлыкъ биллик эдиле?.. Апсаты анга нек болушханды? Тебердукъа къартлыгъында да джуртун, суйген тауларын джакълай билгени ючюн болушханды деб, кёлюн басады къарт.

ЭСКИ ЗАМАНЫ ТУЗАГЪЫНДА

Катя бла киришли тегерек къаялада болгъанлы, Заурну джукъусу кетгенди. Ол кесине бир джерде тынчлыкъ табмайды. Къайда болса да, не ишлесе да, аны акъылы, эси да Катядады.

Кечеги къарангыдан, кёк чартлагъандан, сууукъ жангурдан къоркъуб, болушлукъ излеб, Заурну кёкюрегине башын салгъан Катя анга суймеклик аурууну сингдиргенди. Заур бетинден нюр джарыкъ ура тургъан тартычакъ джаш къызчыкъны кесине кысыб къучакълагъан заманында, джюреги къалай тишлегенин ёлюб кетгинчи унутурукъ тюлдю. Катягъа не аз да бир хыянат джетдирмез ючюн, Заур джанын бериб къояргъа да разыды. Тегерекге къарай, сакъ барады.

...Джукъ билмей тургъанлай, къайдан эсе да айюню эрши къычырыгъы эшитилди. Аны ызы бла къаяла зангырдадыла. Кёзлени байлагъан къара тубанны ичинде къараб джукъ кёрмейди.

Алай а джаны чыкъмай, Катягъа хата этдирлик тюлдю. Заур шкогун бир къолуна алды, бир къолу бла да къызны имбашына къолун салгъанлай, кириш къаяланы араларында батыудан чыгъарыб барады.

Насыбха, айюге тюртюлмедиле. Ала энишге тюшген-

леринде, тубан ачылыб, джарыкъ кюн тийди. Джетиб турган биченликде ала кюйюзлеге ушайдыла. Тёгерекде чыпчыкъланы джырлагъан тауушлары джаш адамланы бир-бирине сюйюндюрюб, кёллерин ачады. Бир джанлары бла, шоркъа таууш этиб, тау суучукъ ёзеннге тигелейди. Аны джагъаларында залыкъылдыны кёз алдарча чыммакъ чакъгъанлары суусабларын къандырыргъа излегенча, боюнларын суучукъгъа узатадыла. Къыйышылыкъдан хатасыз къутулгъанлары, чууакъ кюн, суучукъну шууулдагъаны, къапатлыланы джырлагъан тауушлары быланы къалай да болсун джюреклерин бир-бирине алгъындан да бек илешдиргендиле.

Былайда тюбешгенлери, кёргенлери, бир-бирине таралыб айтханлары, талай кюн кетгенинде, Катягъа сейирлик тюшча кёрюндю. Катя ол тюшню хамап кёрюб турургъа сюеди. Ол тюшде Катя къоркъар, аны джанын къыйнар зат джокъ эди. Керек болса, аны ючюн Заур джанын да чыгъарыб берирге хазыр болгъанына Катя ажымсызды.

Таб, бююн да Катя Заурну кючлю, джылы къоллары имбашларында тургъанча болады.

Къошха келиб, болгъан хапарларын айтханларында, асыры къоркъгъандан Ританы джюреги чыгъаргъа джетген эди. Тебердукъа уа, Заур таба айланыб, башын булгъай, сабыр-сабыр былай айтды:

— Ой сизни огъесе... Сизни башыгъызда сууугъуз джокъду. Сиз эшитген, ол айю таууш болмагъанды... Сиз алай ийнаныгъыз... бир сёзсюз, джинлени чамландыргъансыз... Ташла да аны ючюн кычыргъандыла. Ары баргъан къыйынлыкъгъа тюбемей къаллыкъ тюлдю, деген эдим да? Бу джолдан сора алайын джокълайбыз десегиз, эшитмедик демегиз! — деб ол хыны этди. Къарт немчаладан джанын ол киришли къаялада кючден къалдыргъанын Заургъа кёб айтыучанды. Бусагъатда Заур аны къартха айтыргъа изледи, алай а къартны дженгалмазлыгъын биледи. «Къайдам, ким биледи, ол таулада биреу къыйышылыкъ табады, биреу а, насыбха тюбейди»... — деб кёлуне келди.

...Солуу кюн Катя эрикгенден не этерге билмейди. Рита аны элге барыб, кёз ачаргъа чакъырды. Алай а кызыны акылындагъы ол тюлдю, Заургъа бююн огъуна тюбеудю. Танг атханлы умутлу болуб, Катя эки кёзюн терезеден алмайды. Келмегенине къыйналыб, башын булгъай: эшта, эшта, ол бери кеси салыб келлик тюлдю. Рита муцу барлыгъындан тюнгюлгенинде, джасаныб, кеси элге кетди.

Аны эслегенлей. Катя Заур болган чегетге атланыргъа хазыр болду.

Катя джашил дарниден чепкенин мийик табан туфлилерин кийиб, таукелленалмагъанча сагъышланды. Айхай, таулада чегетлени ичи бла барган джаяу джолчукъ асфальт болса уа... Огъай, ала бла таугъа чыгъалмазлыгъын билиб, аягъына башха зат излейди. «Ай анасыны уа»... — деб терен ахсыныб, Катя ишге джорюучю, эски туфлилерин къаблады.

Заур, чегетни къыйырында аугъан терекге олтуруб, шкогун ариулайды. Аякъ тауушла эшитиб, къараса, Катя джолчукъну келе турады. Заур къолунда шкогу бла къызгъа туберге аллына чабды. Аны къобуб, къайры эсе да гузаба мыллык атханын эслеб турган анасы: «Заур ажимсыз да джашыртын уугъа келген адамны кёрюб чабды», — деди.

Чабыб къатына джетгенлей:

— Катячыкъ! Сау кел! Келгенинги къалай иги этдинг! — деб, джумушакъ къолчугъун джюреги тишлеб къаты къысды. Катя уа, нек келгенин билдирмезге излеб, сансызракъ этиб, былай айтды:

— Оу, сенмисе?.. Сау бол! Джилек джыя барама. Айхай, анда-мында бир кёрюнеди. Джыйыб бошагъан болурла.

— Аздыламы дейсе? Келчи, мен сеннге джилекден къызарыб турган талачыкъланы кёргюзейим, джор! — деб къызны билегинден тутуб, аллында тебреди. Заур кемсиз къууанганын джашыралмайды. Дагъыда кесин тыялмай:

— Оллахий, ийнан, сени келгенинге къаллай бир къууанганымы айтыб ангылаталлыкъ тюлме. Билемисе, тилим тылмачлыкъ эталмайды, — деди Заур.

— Теличик, неге къууанаса аллай бир... Сора мен сеннге саугъамы келтиргенме? — деди Катя, онгсуна турганлай, эрнин чойюрюрге кюрешиб. Заурну эки кёзю джылтырадыла. Бетине нюр къуюлуб:

— Сенден, кесингден уллу саугъа мешнге керек тюлдю. Мен ёмюрюм термилген саугъаса сен. Джор, керти да чегетге тебреген эсенг, нёгер болуб элтейим, — деди Заур.

— Огъай, иги джаш, энди сени бла барлыкъ тюлме. Энтда айюлеге бир элтсенг... — деб ышарды Катя.

— Чегетге барыргъа суймей эсенг а, кел сора, юнге барайыкъ, «сокъур суйген сау кёз» — деб бизде сёз барды. Қъалай джашагъаныбызны кёр. Анам а сени хычын бла сыйламай иерик тюлдю.

Катя, джунчуб, баш энишге къарады.

— Эшта, эшта. Сора мен не айтыб кириб барлыкъ-ма... Аны кѣлюне не келлигин билемисе сен... Огъай, Заур, бараллыкъ тюлме. Уялгъан этеме.

— Катя, ол деген неди! Мени анам алай къайгъылы адам тюлдю. Ким да болсун, юйге къонакъ келсе, ол анасындан жангы туады. Эгешчигим бла да танышдырырма. Кел, тилейме. Мени быллай бир джалындыртма!

Къыз сагъышха кирди. Кертда, Заур къалай джашайды? Анасы уа къаллай адамды? Эгечи уа? Билирге керекди. Ичип билдирмезге кюрешгенликге, Катя, хар несин да ажымсыз билирге излеб, онгсунуб турады.

— Келсенг, юйде мен сенге къаллай буу мюйюзлени кѣргюзюрюмю билемисе? Ма быллайла! — деб, Заур, эки билегин ёрге тутуб, эки джанына кенг джайды.

Заургъа уа бусагъатда дуняны башында Катядан къууатлы, андан ариу, андан сюйюмлю къыз джокъду. Керти да джукъа чилледен джашил чепкени аны ариу санларын къабыбды. Башында айбат мор джаулукъчугъу Катяны бал бетли чачын бир тукъум бир ариу кѣргюзеди. Аны ала кѣзлери кюлген сагъатында ойнаб, артыкъ да сюйюмлю этедиле. Катягъа къараб, Заур тюрсюнюнден тоймайды.

Заур кьолундан тутуб къысханында, Катя, сѣз да айтмай, ол элтген джерге ызындан тебреди. Юйюню босагъасындан киргенлей, эки эрни бир-бирине джетмей, Заур:

— Ой, анам! Сенге къонакъ алыб келеме, бери бир къарачы! — деб ышарды.

Зулихат, босагъаны къатына келиб, джукъ да айтмай, къызы аягъыны бурнундан тѣппесинне дери сынаб къарады.

— Анам, биз шагърейбиз. Бу мени тенгимди. Аты Катяды, мен чакъыргъанма, — деди Заур, анасыны не айтырын билалмай, тынгысыз болуб.

Катя, асыры джунчугъандан ауузундан сѣзю кюнден чыгъа, саламлашды.

Зулихат башын аз силкиб:

— Не этерикбиз... Кир юйге, Катя, — деди.

Анасыны артындан Хауа къонакъ къызгъа тум къара кѣзлерин джумаракъ этиб къарады.

Катя, эслетмезге кюрешиб, юйню ичин кѣзюню бир кыйыры бла сынады. Бир къабыргъада керти да маллалы буу мюйюзлени эследи. Ол бир къабыргъада уа

сауутлары бла шкаф. Омакъ орунлары. Юслериндѣ тѣшекле бла джастыкъла юйню башына тирелибдиле.

Кийим такъгъычда Заурну къара кѣзюлдюреуюклери, джашына тагъыучу сары къубасдан сумкасы, кѣк кийиз бѣркю кѣрюнедиле. Хант юйлерини эшиги ачылыбды. Анда уа джыккырчыкъла, чоюпта, челекле, шидикде джангы сыгъылган, гырджынча, джассы бышлакъ, табада бишген гырджын.

Зулихат узун сюекли къуу тиширыуду. Джаш заманында, эшта, арну болур эди. Сѣлеширге асыры сюйген адам болмагъаны себебли, Катягъа ол хыны кѣрюндю. Хауа уа дженгил, тири, джаш къызчыкъ, ышара турган сюйюмлю бетчиги бла къонакъ къызны кесине плешдирди. Аны онгсунуб къарагъанын кѣргешинде, Хауа кеси этген джюю огъарыджанын къонакъгъа кѣргюздю.

— Да сен барыб тохтагъан устаса да! — деди Катя.

— Сюе эсенг, сени да юретейим?

Заур апасыны къулагъына нелени эсе да шыбырдады. Зулихат, олсагъатдан хант юйге кириб, ушхууур къайгъылы болду.

Катя, энди асыры тартынмай, бутакълы буу мюйюзлеге къараб сейирсинеди.

— Къалай кѣресе? Джаратдынгмы? Буу мюйюзню огъуру барды деб тагъадыла бизде къабыргъагъа. Кѣзююгъа къарай эсе берейим.

— Сора нек! Мен аланы къайры саллыкъма? — деди Катя, керти кѣлю бла къайгъылы болуб.

Зулихат, хант юйден бери чыкъгъанында, джашына онгсунмай къарады. Ол къып-къызыл бишген хычыны тютюнлей турганлай сахан табакъ бла столгъа салды. Аякълагъа хаммешиси болган джуууртну къуюб, узатды.

— Катячыкъ, олтур бери столну къатына. Анам бизге къаллай хычын этгенин билемисе? Сен алкъын быллай ашамагъанса, — деб Заур, къууанганын джашыралмай, хаман къыздан кѣзлерин алалмай къараб турады. Катя, хычындан эки къабханлай, аны разы этер ючюп:

— Керти да, быллай татлыды! Тюз айтаса, мен быллай хычын ашамагъанма, — деб махтады.

— Мен айтхан эдим да! — деб разы болуб ышарды Заур. Катя, къараб туруб:

— Хауа уа нек ашамайды? — деб сорду.

— Семиреме деб къоркъады. Хауа деб анга бош аталмагъанды. Хауача дженгил болургъа излеб, ашдан-суудан кесин сакълаб турганлыгъыды, — деб Заур кюлдю.

— Энди болдунг. Мен ашагъанлы кѣб болмайды. Сора

кесими юйюмде мен уялганмы этерикме, — деб Хауа бюсюреусюз джууаб этди.

Ашай, селеше турганлай да, Заур эки кезюн Катядан алалмайды. Столгъа хап келтириб сала турган анасы аны эслегенин билдирди. Заурну бети тюрленди. Катяны джунчугъаны да танылды. Теличик! Алай къууаннганын анасы ушатмай турады, сора кесин бир кесек эслей билмеген, бу не затды», — деб Катя бираз къыйналды.

Ашаб бошагъанлай, Катя бюсюреу этди, сора: «Энди уа не айтырыкъса?» — дегенча, Заургъа джити къарады.

— Энди экибиз да джилек, наныкъ джыяргъа барлыкъбыз. Бу тегерекледе ала толудула, — деди Заур.

— Сора, Хауа, сен да кел бизни бла, — деди Катя.

— Аны къойсун да огъарыджанын битдирсин, ол чегетге нек барыргъа керекди? — деб кез-къаш бермей джууаб этди Зулихат.

Катя-алда, ызындан да Заур чыгыб, чегетге сингдиле. Къызыны бети тюрлениб, хыны къап алды.

— Сен мени юйюгюзге бош элтдинг... Анангы разы болмагъанын кердюнг да?..

Ол айтхынчы да аны эслеб, джюреги къайгылы болуб турган Заур, амалсыздан къызгъа былай айтды:

— Огъай, огъай. Сени кезюнге керюннгенди алай.

Бара-барыб, ала бишген джилекден къынача къызарыб турган гитче талачыкъгъа чыкъдыла. Катя, неши да унутуб, кюлюб, сабийчикча, джилеклеге чабды. Заур, бираз келюн басыб, энди къадалыб анга джилек джыяргъа болушады.

Алгъын таурухлагъа тынгылаб, чегет къалында, тау башлада Апсатыны арну къызы тюбесе, уучула аны ызындан кеслерин тыялмай, тизилиб тебрей эдиле деб эшитсе, «Хо, бир да...» — деб, ийнанмай, Заур кюлюб къоюучан эди. Анга йинапалмагъан джаш бюгюн Катяны ызындан джерни этегине не барамта болса да кетиб къалыргъа хап-хазырды. Таурухла адамланы ойлашдырырча эдиле, алай болганлыкъгъа адамланы ичинде ала-ны нек айтылгъанларын айыралмагъанла да тюбейдиле.

Катя, сауутун толтуруб, ышара-ышара, Заурну къатына къысылды. Джаш, къууанч тыбырлы болгъанын джашыралмай, кюлюб:

— Сен, Катя, кемсиз ариу кереме... Мёлекден башхап джокъду! — деди.

Мёлек къаллай болады? Сен кесинг кергенмисе?

Заур, джунчуяракъ болуб, баш энишге къарай:

— Да керген а этмегенме... ёзге... — деди.

— Сора пелени айта тураса да... Энди аны кьой. Ма, джилек ашай эсенг, — деб, Катя кьол аязында джилеклени Заурну эринлерине джетдирди. Заур аякъ юсюне мингенли джилек ашар керекли кьалмагъанды. Алай а бюгюнню джилекле джумушакъ, гитче, джылы кьолчукъда джашха ёмюрде аууздан юзmezча ариу ийислери бла алай татлы кёрюндюле. Заур, джилеклени аны кьол аязындан ауузу бла алыб джуханлай, кьызны кьолун уппа этди.

Катя, илгениб: «Не этгенлигинди?..» — деб, кьызырыб, ангыламай, Заургъа битди.

Заур, башын энишге ийиб, ауузундан сёзю кючден эшитиле:

— Къайдам... Кесим да билмейме... — деди.

Кьыз, бир джанына бурулуб, джол ышанчыкъ бла акьырынчыкъ эниб тебреди. Заур, кесини терслигин билгенча, кьымсыз болуб, аны ызындан барады.

Катя тау тюбюнде станиседе туугъанды. Юйде ол эм гитчелери эди. Эки тамада эгечи колхозда ишлеген заманда, Катя, юйде кьалыб, ауругъан анасына кьарай эди. Аталары эртде ёлгенди.

Къазауатдан къайтхандан сора, ол юйде кёб ауругъанды. Катя аны зыбыр, джылы кьолларын унутмагъанды, ол кьолла гитче Катячыкъны сабий джылларында алтын бетли чачларын кёб кере сылагъандыла. Атасы кьызлары бек сую эди. Ол, аланы эркелетиб, кёб ариу сёз айтыучан эди.

Кьызчыкъ эл школну бошагъанында, колхоз фермагъа ийнек сауаргъа ийген эди. Джай ийнеклени тау джайлыкъгъа кёчюрген эдиле. Катя тау башында ийнек саууучу нёгер кьызлары бла бирге тура эди.

Ферма шоркъалы тау сууну бойнунда эди. Тёгереклери кьалын джашил чегет. Бош заманчыгъы болса, Катя къанатлыланы джырларына тынгылай, гокка хапс джыя, чегетде айланьргъа бек сую эди.

Бир кюн эртденбла джылы келген, ичерге ёч бир сюрюучю Катяны мараб туруб эслегенди.

Къатына джетгенлей, ауузун кьол аязы бла джабыб, кьызны буугъанды. Кьыз да эс ташламай, бууунундан адамыча къабханында, ичгичи башы къайгъылы болгъанды. Катя, андан ычхыныб, машина джюрюмеучю джолчукъну эслеб, къачыб бара тургъанлай, насыбха, джюк машинаны кёрюб, мыллыгын атханды. Ол машина ингирге аны стансеге джыйгъанды. Юйюнде ол энди фермада ишлемезлигин ачыкъ айтды. Анасы, аны эшитирге да сую-

мей: «Сен эрипчексе, бошбоюнса, меннге ауурлукъгъа джаратылгъанса, энди сен бу юйге керек тюлсе...» — деб, джашау бермегенинде, Катя юйюн къоюб кетгенди.

Катя кече къалыргъа сюйгенин билдиргенинде; Рита табу этиб чакъырды. Сора къыз юйюнден нек кетгенин айтханында, Рита, къолун силкиб:

— Сора аны ючюн аллай бир нек къыйналаса?

Къулагъынга алма. Мени бла кел. Ма, мен да заповедникде ишлейме. Сеннге да табайым анда иш, — деди.

Катя экинчи къон станседен кетди. Заповедникде ишге кирди. Анда энди Рита бла бир юйде джашайды. Алимле сынаргъа деб орнатхан тереклеге, ханслагъа къараб, ишни тындырсала, эки къыз да клубда болуучу тойгъа джюрюрге ёчдюле. Ала бир-бирде китаб окъуйдула. Былайда аланы ишлери къыйын тюлдю. Катя энди джюреги къыйналгъанын унута башлагъанды. Алай а Виктор деб бир джаш, къызны акъылын бёлдюргенди...

Бир заманда экиси да бир школда окъугъандыла, джаш бир классны алгъа бара эди. Тамада класслада окъугъан сагъатда дерсле бошалсала, Виктор муну, бир ингир алмашдырмагъанча, юйюне ашырыучап эди. Арт кёзюуде уа ол бираз бетсизирек болгъан эди: къызгъа да сормагъанлай, узалыб джаягъын уппа эте эди. Тюзю, къыз аны ючюн тюрленмегенча кёрюне эди, не андан къачмай эди, неда кесича этиб тебремей эди.

Алай эте туруб, школну бошагъанлай, Катя, Викторгъа да сормай, фермагъа кетди. Виктор мычмай ызындан салыб барды. Сууну бойнунда мазаллы къайын терекни тюбюнде бир къон Виктор къызгъа джюрегин ачыб: «Сенсиз меннге джашау къуругъанды», — деди.

Катя, уялгъандан бети къызара, онгсунуб ышаргъанын эслетмегге кюреше, джашха тынгылайды. Катя джашладан быллай сёз эшите турмагъанды.

Виктор, тартынмай, къызгъа: «Меннге кел, сокъран-мазса», — деди. Катя не «хо», не «огъай» демеди. Анга барыб къалыргъа хазыр болмагъанлыкъгъа, къыз аны ушатыб, онгсунуб тура эди.

Къыздан джылы джууаб эшитмегенинде, джаш алайдан къорады. Ол кёзюуден башлаб къыз терен сагъышлагъа кириб тебреди: экиси тюбешиб джашаяллыкъмыдыла, иш, межам табарыкъмыдыла...

Катя тау элге кёчгенин эшитгенинде, биягъы Виктор келиб, анга джууукъда заповедникде ишге кирди. Ол энди чегетге, кийиклеге къарауулду.

Викторну атасы райисполкомда къуллаукъчуду. Аны

къойчу самыры барды. Виктор, аны юретиб, энди кесипе нёгер этгенди. Былайда Викторну итин ызларгъа, тас бодгъанны табаргъа юретирик адам излей эдиле. Викторну болумуна къараб, сынар ючюн, къолуна шкок бердиле. Хырылдай тургъан Джульбарсны аманат этдиле.

Болушлукъгъа ауур аякълы Семенну къошдула, не ючюн десенг, быллай таулада бирем-бирем айланьргъа болмайды.

Катя, Виктор энди джууукъгъа келиб, ишге джарашханына къууанады. Алай а, не келсин, дженгилде мыдахланды, не ючюн десенг, Катяны ким бла да болсун башха эркиши бла, артыкъ да джаш адам бла сёлешиб кёрсе, усун тутдуруб тебрейди. Чурумсуз къашын-башын тьююб, даулашыргъа ёчдю.

Къызла дарман ханс джыяргъа чегетге кетселе, Виктор, Семенну да биргесине тагъыб, аланы ызлайды, къайры баргъанларын сымарлаб къарайды. Катя уа аны алай ишекли болгъанын кёрсе, отдан кёлек киеди. Кёб турмай къызны андан кёлю чыгъа башлады. Ол кёзюуде Заур былай кёрюнюучю болду.

Катя, Заурну онгсунуб, кёрюрге излеб турады. Алай а артда, сынагъанларын эсине тюзюрсе, джюреги бираз ышанмагъанча болады.

Бир джолда, бара тургъанлай, Катяны тохтагъанын эслеб, Заур да тохтады.

Катя, терен ахсыныб:

— Мен кетеме... — деди.

— Юйгеми? Былай нек ашыгъаса? Унай эсенг, мен ашырайым, — деди Заур, гурушха этген халда.

Къыз джууаб къайтаргъынчы, тиллешгенча, экиси да бирге тебретиле.

— Сен меннге ачыуланма, болсунму?

— Ачыулансам, кёрлюк болур эдинг, — деди Катя ышарыб.

— Биз энди къачан тюбеширбиз?

Заур: — Бираз узайыб тюбеширикбиз, келир ыйых кюн, — дегенлей, къыз дагъыда сагъышланды. Сора ичинден, «эшта-эшта, аллай бирни уа тураллыкъ тюлма, айтама алай ансы», — деб ахсынды. Заур, тёзалмай:

— Мен андан алгъа келсем а?

— Огъай, келме. Ыйыкъдан тюбербиз, ма былайда, — деди Катя. Айхай, Катя да Виктор билиб къояды деб къоркъады. Заур Катя джашагъан юнью арбазында кёрюнмезге керекди. Алайгъа келгенлей, Виктор бла тюбешмей къаллыкъ тюлдю. Заур бираз салкъын болду.

— Сен мени кёрюрге ашыкъмагъанынги таптыдың.

— Заур, андан алгъа биз тюбеширге боллукъ тюлбюз, — деб, къыз анга кълун узатды. Дагъыда джашха джити къараб:

— Энди былайдан ары элтирик тюлме, болду, — деди.

— Сора былайдан ары ашырыгъа болмаймыды?

— Алайды, тюз ангълагъанса! Айыб этме, къл эсен! — деб кетди къыз.

Заур, не айтыргъа билмей, кългъланыб, андан эки кълюн алмай, ызындан къараб турады.

«Эшта, муну кълю къларагъан бир башха джашы болур... Алай эсе, аны былайгъа зор бла ким келтиргенди?...» — деб, Заур асыры кълналгъандан не этерге билмейди.

Ол салпыланды. Анга джашау былайда бошалыб кългъланча кълрюндю. Бютеу ашхы муратлары, насыбы кълзыны биргесине ташайыб кетгенча, кълзери кълрангы этиб, симсиреди.

Катя уа, Виктор кълайда эсе да былайлада муну излеб айланганча, терс джанында аллына чыгълыб кълаллыкча, кълалайда эсе да сакъллаб тургъланча, кълркълуугъа тюшюб, не олтуруб, не туруб чыдаылмайды.

Таб, кълркълуу этгенича, арбазгъа джууукълашханлай, Катя джашагълан юйден узакъл болмай, дуппурну джанында Викторну сакъллаб тургъланын кълрдю. Бу таб джерден кетмей, ол кълзыны марлаб тургъланына сълз джокълду.

Кълзыны кълараб кълргенлей, Виктор, секириб кълбуб, аллына барады. Кълатына джетгенлей, ачууланыб:

— Кълайда эдинг? — деб хыны сорду. Катя, сансыз этиб, джанлаб кетер мурат бла:

— Ол сеннге неге керекди?... — деди.

— Тохта дейме да! Алай джолунг боллукъл тюлдю.. Кълайдан келгенинги билмейди дебми тураса? Ритачыкъл хапарынги толусу бла айтханды.

— Не затымы айтханды?

— Заургъа тагълылыб, сени Таш чоюн деген кълая киришге баргъланынги айтханды. Сау кълню айлангансыз. Сора айю чабханды деб, кеси джаныгълыздан хапар чыгъларгълансыз. Энди нечиксе, пее?!

Бу сълзлени эшитгенинде, Катяны кълзери джилтин кълрдюле:

— Сен, иги джаш, кимге кълчыргъланынги билемисе? Мен сени тишируунг болмазма да! Меннге оноу этерге не атангы башы барды? — деди.

— Тохта, алаймыды? Эслерб сѣлеш. Мен аны кечаллыкъ тюлма, — деди Виктор.

— Къоркъутургъа муратмы этесе? Ары ий дейме да! Катя, джашны къолтугъу бла аяусуз тюртюб, юсюнден айырды. Сора ашыгъыш юйюне къачды.

Виктор, ачыудан атылыргъа джетиб, ызындан къараб къалды.

— Тохта, нек ашыгъаса... Сеннге оюнла кѣргюзмесем, мен адам тюлма! — деб, Виктор, ачыуун кимден алыргъа билмей, аллында мазаллы къуу бутакъны сермеб тутуб, белинден эки этди.

Заурну къаны бузулуб, къашлары туйюлюб, юйюне къайтды.

Хауа эшик аллына чыкъгъанлай, Заурну бурну салыныб келгенин кѣрюб:

— Заур, къарнашчыгъым! Эшегинг нек ѳлгенди? Кимди сени джанынга тийген? Джашмыды, къызмыды? Бир айтчы, мен аланы орунларын табдырайым, — деб, кесини чамына кеси харх этиб, назик ауазы бла кюлдю. Заур бу сѣзлени нек айтылгъанларын терк ангылады. Олсагъатдан юйню ичинден анасы:

— Хауа, кѣб джаншама да, бар, суу келтирчи, — деб къычырды. Қызычыгъы агъач челекни алыб, къара суучукъ таба чабалгъанын чабыб кетди.

Заур, айран джыккырчыкъгъа джетиб, гоппан бла бирни алыб, тылпыуун бѣлмей тогъуду. Анасы, къараб туруб, джашын къатына чакъырды.

— Заур, бала, былай бир олтурчу, сеннге айтырым барды, — деди ол.

— Не айтырыкъса, анам, тынгылайма.

— Сен, чибинлеб тебремей, иги тынгыла. Энди, хайт деб сен джаш болгъанса. Заманны оздурмай, юйдеги къуурагъа керексе. Бир джарагъан къыз табылсын.

«Алай бол, алай бол, марджа, мен сюйген да олду», — деб келди Заурну кѣлюне, алай а сѣз къошмады.

— Балам, бюгюн сен мени джаныма тийгенсе. Ол сен тагъыла айланган къыз сеннге, бизге да джарарыкъ тюлдю.

Заур, анасына сѣз къошаргъа уялыб, тынгылайды, алай болгъаны ючюн джюрегинде уа от джанады. Андан ары чыдааялмай:

— Сора, анам, алай нек айтаса? Аны не хатасы барды? — деди, джанына тийгенин джашыралмай.

— Тели джаш, аны миллетн башхады. Тили, дини башхача, адети, халиси, къылыгъы да башха боллукъду.

Қъартлыгъымда мен аны тилине къалай юрелейим, сен анга сагъыш этемисе? Ол бизни джашауубузну, къарачай халини билмейди, орус тиширыуду. Ол келиб мени юйюме кирсе, биз бир-бири тилибизни къалай ангыларыкъбыз? Ол сени сабийлеринги не тилге, къаллай къылыкъгъа юретирикди, аны билемисе?.. Мени юйюме башха миллетден келин кирген къыйышыкъдан аллах сакъласын!

— Анам, алай нек айтаса?..

— Тохта, джашым, ананга тынгыла. Ахыры, бу элде сеннге къызмы къуругъанды?.. Былайда кёзюнг илиннген джокъ эсе, башха элге да бар, къара. Сени тыйгъанмы этеме мен сора...

Хауа эшик юсюнде тынгылаб тургъанын эслеб:

— Хауа, къайры быстырылыб келесе? Бар, арбазда тауукъгъа-башха къара! — деб хыны этди.

Хауа, эрини чюйюрюб, джууаб этмей, алайдан тас болду. Сора энишге ийилиб, терезени тюбуне барды.

— Анам, сен иги сагъыш этмей селеше тураса. Не этейим, ауузумдан къаным келгенча айтама, мен къарачай, неда башха миллет деб къарамайма. Джашарыкъ мен болурма. Биз бир-бирибизни ангылайбыз. Мен разыма.

— Сен, тели джаш, меннге сорургъа керек тюлмюсе? Сени ананг мен шойма да!

— Анам, тюз айтаса, мен сеннге сорайым. Айтханынга тынгылайым. Алай а джетген сагъатда мени разымча болурун сен да изле, мени керти сие эсенг. Хауа да джюреги ушатханынга этсин. «Кеси джыгъылгъан джыламаз», — дейдиле. Джашарыкъ олду. Сен къызынги Мустафагъа нек теджеб тураса? Хауа аны кёрюб да болмаиды. Зор бла берсенг да, джашауулары боллукъ тюлдю.

— Биз бусагъатда сени юсюнгден селеше шойбуз да! Хауаны уа келтириб, арагъа нек урдунг?..

— Билеме. Сёз мени юсюмденди. Алай а, анам, мен оноууму тюрлендирликме деб билмейме. Мени бла бош кюрешесе...

— Балам, сен мени анагъа санай эсенг, Катямыды, Татямыды, бу худжуну меннге атын эшитдирме. Мен сау болуб, ол бу юйге кирлик тюлдю.

— Анам! Энди болду! Айтдырмай къоймай эсенг, мен аны кишиге сорлукъ тюлме.

— Сорлукъ тюлмюсе? Мени юйден кетерими излеб эте болурмуса? Джукъгъа саналмай, атылыб къалгъан джарлы анала...

Зулихат зуккочукъ этиб джылады.

— Сизге уруна, сизге кюреше, мен тюнкеми тауусхан-

ма... ангылай эсенг, ахырыма джетгенме. Кечелени уза-
гъына джюн тарайма, джюн ийиреме. Нек? Хауагъа бер-
нелик къыстырмасакъ, тыбырда къалыб кетеригин кесинг
ариу билесе. Сеннге уа къалын керекди. Джашым, бер-
меген къол алмайды. «Къуру къолгъа къуш къонмайды».
Кече, кюн да эки бутун ат этиб айланиган кимди? Меп-
ме. Аны сизни биригиз эслеб, олтургъан джеригизден
ёрге къобамысыз?! Мен да алай къадалмасам, бир адам-
дан тюк чакълы бир хайыр чыгъарыкъ тюлдю. Сиз а
джукъгъа санамайсыз. Айтханым чапракъдан ётмейди.

— Анам, бизге берне да, къалын да керек тюлдюле.
Бизге джашау керекди. Аны сеннге ангылаталсам, ёзге
джукъ излемей эдим, — деди Заур.

Бу сёзлени эшитгенлей, Зулихатны джыламукълары
зыр деб къуюлдула.

Зулихат, къолуна тюшген ачханы къысдырыб, Муста-
фагъа бере эди. Ол да тюкеннге келген багъалы затланы
алыб, Хауагъа берне джыяргъа кюрешгенлерин Заур
билиб, сынаб турады. Айхай, берне джашны къуру анасы
бла атасына саугъа этген атлы болуб къалса уа, къыз
чыгъаргъан юй аллай бирми джунчурукъ эди... Келинини
бютееу къайынларына, къайын атасыны къарнашларына,
экиге, таб, юнге айланиганлагъа, ана джаны бла да
алай, аны бла къалсала уа, ёлген къысха джууукълагъа
сабийлеге — барын да разы этерге кимни къолундан
келликди?.. «Къыз чыгъаргъан-къызыл къымыжа» деб
аны ючюн айтадыла... Аллай толу берне болмаса, къызны
къайыплары орунсуз этерикдиле. Аланы джутлукъларын
тыяргъа, уялтыргъа кишини къолундан келмейди, келинини
бети джетмейди, къара палах ол тюлмюдю...

Зулихат, Хауагъа онбеш джыл да болгъунчу, берне-
син, керегин хазырлаб башлагъанды: чилле джаулукулла,
кюйюзле, чепкенле, багъалы аякъ кийимле, эркишилеге
уа алтын сагъатла, багъалы костюмла, сыйлы кёлекле, аякъ
кийимле... Къайсы бирин тизсин. Хауаны алкъын кимге
барлыгъын да билмегенлей, Зулихат быллай бирге деб,
ышан бла берне хазырлайды. Бернеси учхараны къолай-
сыз юйге санайдыла: «Болумларына кёре — бернелери»...
—деб хыликке этиб тебрёйдиле. Къайын ананы, къайын
къызланы берне бла разы этмесе, кеси не алатат эсе да,
келин аякъ орунлу боллукъ тюлдю. Бернеси къарыусуз
болуб къоюлган келин дуняда эм уллу айыбы бла къы-
сталгъаннга саналады. Ол къызны юйюне да ыйлыкъгъа
саналады. Айхай, аны бла къалса уа, Хауагъа юй керек
да хазырларгъа керекди: кюйюзле, орундукъла орунлары

бла кюзгю, диван, кийим джуугъан машина, гарнитур, полгъа джайгъан палас, кюбюр, кюбюрчек, телевизор, дагъыда кёб затла... Келин къайынларыны юйлерине кирди эсе, юсюне джангыз бир кере къабларыкъдан кългъан кийимин тешиб, алагъа берирге керекди. Анга «чепкен тешген» дейдиле.

Хауа эрге баргъандан сора да, анасы талай джылны аны юсюне-башына къраргъа керекди. Бу къайгъылашы эсине тюшюрсе, Зулихатны башы тегерек айланады.

Къызы тиленеди, джашы да къатын алырча болгъанды. Юйге келин келтирир ючюн, «хы» деген кълын керекди. Кълын тюгел бернеге джете болмаз, алай а джарлы анала кёб ачха, иги кесек хапчюк джыяргъа керекдиле.

Алгъын заманда кърарулары болгъан юйле кызгъа иги кълын бергендиле, сёз ючюн: отуз-къркъ къой, эки ийнек педа эки ёгюз арба, аны тышында да джерли ат. Тюзю, бусагъатда аллай кълын джюрюйдю дерге кыйынды. Алай а багъылгъан ёгюзню юсюне уллу куйюзню атыб, къулакъларына да алтын сыргъала тагъыб, талай иркни да, кьошакъ этиб бергенле уа энгда тубейдиле. Айхай, ала бары да керти суймекликге джетселе уа... Неда юдегини бал бла джауча алай татлы этерге болушсала уа...

Кълын Заурну къулагъына кирмейди. Ол анга сагъыш этмейди. Ол себебден кълынны къайгъысын этерик джангыз анасыды. Анасы Заурну: «Ол сени ишинг тюлдю», — дегенин эсине тюшюрюб, терен ахсынады. Анга ананы джаны кыйналмай къалай кълсын?..

Заур, хыны къан алыб, Зулихатны таралгъанына къайгъырыб, эшта, къртха, атасыны кърнашына барыб, болушлукъ тилемей боллукъ болмаз деб сагъышланады. Зулихат тынгылагъан джангыз кърт Тебердукъады. Тюзю, Ёлмесхан да Зулихатха айтханын этдирир ючюн кълмагъанын Заур иги биледи. Аммадан болушлукъ болмай эди. Кърт а Ёлмесхандан, Зулихатдан да тёзюмлю эди, ол эски адетлени, эски джорукъланы сакъланырларына разы болмагъанын билдире эди.

Кеси уа бир абдезин, беш ууахты намазыны бирин къан джаууб кълса да бузарыкъ тюлдю.

Тюзю, ол аланы кереклиге санагъандан эсе, юренчек болуб, адамладан, хоншуладан тартыныб эте эди. Бир джолда кърт, Заур бла сёлеше келиб: «Заманында намазлыкъгъа киралмасам, ким эсе да сынаб, къараб тургъанча, бек джунчуйма», — деди.

Тебердукъада меджисуулукъ да бар эди: ол керти кёлю бла джинлеге ийнана эди, аладан къоркъгъанын да джашырмайды. Меджисуу айтханча: малланы аллахлары Долайгъа, къойланы аллахы Аймушха, джерни аллахы Даулеге, кеченики— Байчыгъа къолу бла тутханча ийнапады. Алай а аланы барындан да Тебердукъа тауланы, кийиклени иелери Апсатыны бек багъалатады.

Таулула Апсатыгъа къала-пеладан бери ийнанадыла. Былтыр элден узакъ болмай бир джерчикни алим къазыб, иелени эсе да билирге излегенди. Заур бла дагъыда эки агъашчыны анга болушлукъгъа бергендиле. Ала джерни теренинде джез маталлы магъадандан этилген балтала табхандыла. Балталаны джаякъларында бир джигит джети башлы джылан бла сермеше тургъан суратны эслегендиле. Алим айтханга кёре, ол балтала 3 минг джылны мындан алгъа ишленгендиле. Ол кёзюуге историяда къобан культура дейдиле. Суратда сермешген джигит Апсатыны суратыды.

Меджисуу заманы хапарлары бюгюннге дери бир тёлуден экинчи тёлуге кече, къошула, къорай келедиле. Тебердукъа уа атасы кёкню аллахына Тейриге толу ийнанганын унутмагъанды. Бурун адамгъа ачыулансала: «Сени Тейри урсун!» — дей эдиле. Бу къаргъышны къыйыр элде джашагъан къартла бюгюн да джюрютедиле. Тау халкъладан меджисуулукъ кетгенли эки джюз джыл да болмайды.

Бу ёмюрню аллында огъуна адамла джангыз терекге, джангыз ташха табыныб тургъанларын эшитгенди. Гитче Хатипарада да аллай бир терек барды. Ол 800 джыл джашагъан, къартая башлагъан наз маталлы, алай а андан къюлю, къаты агъачды. Бурун къартла аны тегерегине джыйылыб, мал кесиб, тилек тилеб, къыйынлыкълардан, борандан, джелден, ачлыкъдан, аурууладан сакъланыргъа излегендиле.

Заур, алагъа да, ислам диннге да ишекли болгъанны къой, ийнаналмай эди.

Ол джаш таулулада намаз этген кёрмейди, кеси да этмейди. «Мен кимге къуллукъ этерикме...» — деб къояды.

Заурну гитче заманында анасы къоймай ораза тутдуруучан эди. «Оразангы ачсанг, джангыз бир джюзюм бюртюкню, не харбуз таракъны ашасанг, бир къабын гырджынны, бир уртлам сютню, не сууну тамагъынгдан ийсенг, уллу аллах кеси уруб, къюл этиб къоярыкъды, эшитдингми?» — деб, ол хыны къарай эди. Андан бери аллахны аты сагъынылса да къоркъады. Къарт анам

Елмесхан да анга кышулуб: «Ораза тутсанг а, джандетге сормай кирликсе», — деб кюрешгенликге, ол кюнортагъа джетгинчи да, ачдан чыдаялмай, анасы юйде болмагъан кезюучюкде юйге чабыб, не табса да эрлай джутаргъа кюреше эди.

Сабий: «Кёкде бирипчи джудуз кёрюннгюнчю, ашаргъа нек болмайды?» — деб сорса, анга уллула ашыкмай былай айта эдиле:

— Теличик, бу Рамазан айды. Бу айда Уллу аллах Мухаммат фыйгъамбаргъа Къуранда джазылгъанлааны айтыб ангылатханды. Ол себебден бу сыйлы айда муслиманла, джерде джалгъан джашауну унутуб, къуру ахратха, ол дунияларына сагъышха кирирге, аллахуу тагъалагъа къуллукъ этерге керекдиле.

Заур, ол кюнледен башлаб: «Намаз этерге, ораза тутаргъа да неге керекди, аны ким биледи...» — деб, къартла айтханны джюреги алмайды... Ол адамлагъа игилик излей эсе, миллионлагъа таиг джарыгъындан ашхам къараагыгъа дери ачлыкъ сынатыргъа нек керек эди? Алагъа игилик излей эсе, ачлыкъ сынатмагъанлай да, берсе уа насыбны ёлчелемей... Къолундан келмейми къаллыкъ эди?.. — дейди ол.

Заур атасындан, анасындан джашыртын оразасын ненча кере ачхан болур. Алай а аны ючюн аллах анга азаб салмагъанына сейирсиниб, ол: «Аны алдаргъа да боллукъ кёреме», — дей эди.

Оразаны ызы бла къурман келеди. Ол кюнледе, къолундан келиб, мал кесмеген болмай эди. Заур оразадан эсе къурманны джарата эди. Бир да къуруса да къурманда адамла эт таусыкъларын аладыла.

Апендиле къурманда не къадар аслам мал кесилирин сую эдиле. Къурмансыз къалгъаннга джандетни эшиклер джабыллыкъдыла, дей эдиле.

Заур бираз абадан болгъанында, адамлагъа джандетге ётерча кёпюр ишленникди деб, аллай бир малны джанын алдырыргъа къалай болады? Ол асыры къатылыкъды. Биреуню къарны тояр ючюн, гюпахсыз, тилсиз хайуанны бычакъ бла бойнун юздюрюю тюзмюдю да?! — деб, ол чырт тынчлыкъ табалмайды.

Заургъа онеки джыл толгъанында, анасы Зулихат къарт атасына: «Энди муну намазгъа юрет», — деб къадалды. Ол зат Тебердукъаны эсине да келмей эди, алай а кызы кыоймагъанында, ол уланына араб сёзлени юретиб тебреди.

Заур аллында башха тилге сейирсиниб, юренирге из-

леди, алай а ол аланы магъаналарын сорса, Тебердукъа ангылаталмай эди, нек десенг, ол сёзлени магъаналарын кеси да билмей эди. Джашчыкыны тырмашыуу кете, сууу башлады. Тебердукъа уланына араб сёзлени ангылатал-магъанлыкъга ясыры тартынмай эди. Ол джинлени, алмастыны, шайтанланы юслеринден эшитген хапарын тизиб тебресе, Заурчукъ ауузчугъун ачыб тынгылай эди. Меджисуу заманны хапарларында арт кёзюледе диндешериатда миллет, дин башхалыкъ сагъынылмай эди.

Заур ёсуб джетгенинде, анга тейри, таб, Апсаты да дуняны джаратхандан да, аны фыйгъамбарындан да джумушакъ, хатерлирек кёрюндюле.

Меджисуулукъ бурун огъуна къораб кетгенди, шериятны законлары уа алкъын джашайдыла, заранлары джугъар ючюн да къалмайды.

Бусагъатда уа Заур аны кесини юсюнде да сынайды. Анасы Заурну миллети башха кызы бла, Катя бла, тюбеширине разы тюлдю.

Заур кёзюн терезеге джетдиргенинде, мугурланыб, олтуруб тургъан Хауаны эследи. Сёлешгенибизни эшитген болур деб кыйналды Заур. «Насыбсызчыкъ, сепнге да келлик болур мени кюном. Эски адетлени кёбюсю бизни аякъларыбызга кишендиле», — деб, ахсынды ол.

Заур сагъыш эте келиб, некахны эсине тюшюрдю. Некахда кызы да, джаш да уллу джукъга саналмайдыла. Къартла, аланы кысха джууукъларыдыла алайда ишни бардыргъан. Заур аланы сагъышын эте тургъанлай да анасына къулакъ салыбды.

Огъай, деб даулашханлыкъга сёзюн ётдюралмазлыгын биледи. Анасы да ёмюрюнде кёргенин, эшитгенин, билгенин этеди.

Заманла да, адамла да тюрленгенлерин, джашау да энди ким да ийнапмазча иги джанына тюрлениб баргъанын анасы эслеялмайды, не ючюн десенг, эслерге да суймейди.

Заур, джукъ да айтмай, къобуб, анасы Зулихатха бетин кёргюзмей, башын бир джанына буруб, юден чыгъыб кетди.

НЕ ЭТЕРГЕ ДА БОЛА ЭСЕ...

Кюнорта болады. Иссилик болгъаны мууал этгенди. Джугъутурла оюлгъан къаяланы араларында керилиб джатадыла.

Джаш текеле тынчлыкъсыз болуб къоба эдиле, Со-ра ёрге секиришиб, бир-бири бла турушуб тебрейдиле.

Къарт джитимюйюз джугъутур, чынгыл къаяны эринде сирелиб, буруу бла хауаны джыйлай, сюрююню сакълайды. Джаш эчкиле макъырыб, тынчлыкъны буза тебреселе, ол, орнундан тебмегенлей: «Энди болдугъуз...» — дерге излегенча, алагъа мангылай тюбюнден къарайды.

Сокъур чибинле ачы-ачы къабсала уа, ол джугъутурланы эркечлери шашхыплы болгъанча, башын гузабагузаба силкеди.

Алкыш къарлары эримеген мийик тауладан ургъан сууукъ аязчыкъгъа онгсунуб тынгылайдыла.

Ол джанындан къоркъуу болмагъанын ала биледиле. Тюбюнден Тюз-Къая — башында талачыкъда да быланы тынчлыкъларын бузгъан джокъду. Бу тегерекледе чегет талачыкълада эртден салкъында джурла отлайдыла, бир-бирде уа аунай-аунай, мазаллы ташланы тюблерин чучхуй, къаза айланган чырпа айюлени кёрлюксе. Бусатда уа кюню иссинден къоркъуб, джаныуарла бирер

салкынынга кысылгандыла. Къарасанг, былайда джанджаныуар кымылдамайды дериксе.

Джугъутурланы къараууллары, сюрююню эркечи кёбню кёрген, сюрююню къоркъуусуз джерледе айландырырга уста болганды. Ол, кеслери алларына ойнай, чыгай айланган, къанлары кызган джаш текечиклеца, заманын бош иймейди. Сюрюуге джаплы ычхынырга боллукъду, неда билмей турганлай эчкичи къуш, окъ атылганча, джетиб улакъны, онгсуз эчкини бууб, алыб кетерге артына барлыкъ тюлдю. Къарт теке эм хатерсиз къанлысы адам болганын биледи. Ол сюрюююн адамга тюбетмей, кёб кере къутхарганды. Тюзю, алгынча, энди былайлада уучула айланмайдыла. Алай а джугъутурла энди адамлагъа ышанмайдыла. Аланы къаралдылары кёрюнсе да, алайладан думп боладыла. Артыкъ да аяз, таб, джел таудан урган заманда огъары адам бар эсе, джугъутурла ийисинден сезиб къоядыла. Тауланы тёбен джанлары бла таяныб келген адамланы уа кеслери къараб да кёредиле.

Джугъутурла, бираз ойнаб, эрикгенлеринде, джатдыла.

Аланы бири джатыб турганлай, сокъур чибинледен кесин къоруулаялмагъанында, ханс кючлеген тикчикден тюбюнде тапхырчыкъга тёнгереп тюшерге изледи.

Эркеч джаш текечикни асыры чёрчекге санаб, сынаб къарайды. Олсагъатчыкъда джассы къаяны тюбюнде къобусунда джел болмаганлай чёб башланы кымылдаганларын эслеб, къайгылы болду. Сагъышлана турурга заман джокъ эди. Эркеч сюрююню сагъайтырга ачы сызгырды. Сюрюу, кёзню кысыб ачхынчы секириб къобуб, бир джанына юркдю. Сора эс джыйыб, къая джарылганлагъа кирдиле.

Эркеч сюрюу къутулгунчу сескекли болуб къараб турганлай, окъ джюрегинден тийди. Джугъутур, таууш да эталмай, къаяны эринден чёмелтаякъ болуб баш энишге къуолду. Чечме шокну атылган тауушу узакъда къаяладан тунакы чыкъды. Бягынлай бютеу тегерек шош болду. Джангыз бичепликде каска таууш былайга да эшитиледи...

Семен урган джугъутурну мыллыгына чабыб джетди. — Ма уучу деб былай атханнга айтадыла! Джаны тюгел чыгъалмай, тыпырдай турады, — деб ол къуууанч тыбырлы болду.

Семен, джугъутурланы эркечлерин къаяны эринде эслегенлей, джан солуу этиб, энишге ийилиб, тобукъланыб, сюркелиб, аны къатына кысылалмай, талай бирни

кюрешгенди. Ол джелсиз джанышдан келгени себебли, джугьутур адам ийисни ангылаялмагъанды. Энди уа ма, мурдарны аллында къан джугьу болуб сойланады.

Семен, джугьутурну бойнуна атыб кетер мурат бла, сермеб кѣлтюреме дегенлей, бели чанчыб, къарыу эталмады. Сора белибауу бла суйреген тынчыракъ болду.

Семен да, Виктор да былайгъа, Тюз-Къая-башына, тюнене ингирде келиб, наз терекни тюбюнде отчукъ тамызыб, кече алайда къалгъандыла.

Эртденбла туруб къарасала — итлери Джульбарс кетиб тура.

Виктор, ачыуланыб, аузуу от чагъа, итни ызындан юйге къайтыргъа оноулашды. Итсиз чегетге чыгъыудан магъана джокъ эди.

Гитче кийик джолчукъну атылыб бара тургъанлай, Джульбарс адам аякъ ыз эсledi, джыйлаб, адам ийисни сезиб, ызлаб тебреди. Виктор, аны къатына джетиб, боюнлукъ къайншинден тутханды. Ол аны бошлаяракъ этсе, ит джолчукъну ёрге мыллыгын атады. Семен да ызларындан чабаргъа керек болду. Ол, насыбына, узунаякъ болмаса, аланы джеталлыкъ тюл эди. Алай а Джульбарс кѣбюсюне ызлаб, аланы чегетге джашыртын кирген уучулагъа тюл, таулада аджашхан туристлеге келтирнученди.

Аманлыкъчыладаыла деген мурат бла, аузуу от чагъа, Виктор, арыб, адамланы ызларындан джетгенинде, къоркъуб эс ташлагъан туристлени кѣрдю. Ачыудан: «Былайгъа чыгъаргъа сизге ким эркинлик бергенди? Бусагъат къагъытларыгъызны кѣргюзюгюз!» — деб эки аякъларын бир уюкъгъа сукъгъанды. Къагъыты болмагъанны уа, хамхотуна ургъанча, хыны этиб, олсагъатдан ызына къайта-рады.

Къалын чегетде къолунда шкогу бла, къатында хырылдай тургъан къайыр ити бла адамны, аны ызындан да хыны къарамы болгъан тѣртсандыкъ джашны кѣрген туристле эс ташлаб, ала бла даулаша турмай, айтханларын этедиле.

Семен туристлени, кюн ашыра айланган бошбоюплагъа, калак айланган адамлагъа ушатыб, кѣрюб болмай эди. Ала ючюн чабханын да бир уллу къыйынлыкъгъа санай эди.

«Бу бары да Викторну палахыды. Чегетге джашыртын кирген уучуланы табыб, башына махтау излейди...

Огъесе орнатылгъан тереклеге, дарман ханлагъа къарагъан къызчыкъгъа махтаныргъа, анга кесин суйдюрюргемиз излей болур...» — деб ангарылады Семен.

Виктор чегетге, кийиклеге къараууллукъ этген уучу болуб, ишлерге кеси разылыгы бла келгенди.

Ол школда окъугъан сабий заманында да аскерге барыб, чек сакълаучу болургъа термиле эди.

Станседе, юйюнде джашагъан заманда да бир итни джашыртын юретиб кюреше эди: аскерге алсала, ит бла биргелей къралны чегин сакъларгъа иерле деб, ышаныб тура эди.

Аллай чекчилени, аланы итлерини юслеринден газетледе ол кѳб хапар окъугъанды. Не келсин, юретген ити стансени орта орамы бла озуб баргъанлай, джюк машина эзиб кетгенди. Алай а Виктор чек сакълаучу боллугъуна, анда уллу джигитлик этерине ажымсызды. Ол аскерден ордени бла къайтса, Катя къалай сейирсиниб туберин ол кезюне кѳргюзеди.

Не да болсун, Викторну алкъын аскерге алмайдыла. Джигитлик этерге уа мында: элинде, джеринде да боллукъду. Кеч, эртде болса да аллай бир сылтау чыгъарына ийнаныб, ол кийик этге батаргъа дыгалас этиб, джашыртын бу чегетлеге кирген, джорукъну бузгъан уучулагъа тюртюлюб къалыргъа излейди. Не келсин, бу джай аллайлагъа къуру эки джолда тубегенди. Бир кере, юч джаш чечме шкок бла айлана тургъанлай, сакълауулла юслерине келиб къалгъандыла. Камсык джашланы джаякъларын кызыдырыб, чечмелерин сыйырыб, къагъыт эте, кѳл салдыра айланмай, джашха санаб, юлерине бошлаб кѳйгъанды.

Семенну саууту джокъ эди. Джашладан чечмени сыйыргъанлай, ол, джашла бла кюреше айланмай, шкокну кючлерге дыгалас этди. Виктор огъай демеди.

Джашла да, асыры кѳркѳгъандан даулаша айланмай, шкокларын да атыб, къуш тубюнден ычхыннган къанатлылача, башларын алыб аякълары басханны кѳзлери танымай, къачыб кетдиле.

Экинчи кере уа Джульбарс сакълауулланы сескекли болуб, джугъутурну терисин сыдыра тургъан, къайдан эсе да келген уучугъа джууукълашдырды. Иги къарасала, къаяны башында джугъутурну соя тургъан уучу — была таныгъан, элден адам болгъанын кѳрдюле. Ол — башындан, была — тубюнден бир-бирине кѳз-кѳаш бермей къарашдыла.

Была ашыгыш къаяны башына илниниб тебрегенлей, сл башларындан ташланы тѳнгеретди.

Ташла, бир-бирлерин тюрте, оя, донгюрдеб, ачы таууш этиб, энишге къуюладыла. Болгъанны чарс джабды, таш-

ла бир-бирине тийиб, кыызгъандан, мукъут ийислери тегерекни толтургъанды.

Къарауулла, къачыб, кючден къутулдула. Ала, мазалы кысыр къаяны тубюне кысылыб, башларын энишге ийилтиб турадыла. Юреинген Джульбарс джашыныб кю-решмеди. Ол, башха джаны бла къаяны башына чыгыб, джашыртын артында барыб, джугъутур мыллык бла кюреше тургъан аманлыкъчыны ызындан джетиб, секириб юсюне минди.

Адамны ачы кычыргъан, Джульбарсны хырылдагъан, тишлерин чакълдыргъан тауушларын эшитиб, Виктор, Семен да алайдан чартлаб чыгыб, къая башына мыллык атдыла.

Эрлай джетиб, аманлыкъчыны юсюнден Джульбарсны кыстадыла.

Заповедникни тамадасы бу джол экисине да бюсюреу этиб, махтау къагъытла берди. Семенга уа энди шок да табарбыз, — деди.

Эки сакълауул да бираз уллу келлю болдула. Алай а, Джульбарс болмаса, бу джол аманлыкъчыны туталмазлыкъларын Семен бек ариу биле эди. Тюсю, Семен итден бюгюн да кемсиз къоркъады. Джульбарс да, анга баш ургъан огъай эсенг, кёрсе да, сан этмей, бир джашына бурулуб кетеди. Семен къатына джууукълашханлай, Джульбарс къайгылы болуб, хырылдаб, тишлерин гыжылдатыб тебрейди. Бир джолда уа ол сермеб итни боюлугъундан тутханлай, ит аны юсюне секирирге тебреген эди.

Итсиз къараууллагъа ишлерин тындыргъан бек кыйынды, алай а, не келсин, муну къайгысы да кёбдю: асыры услуду. Джолда адам ыз табмаса, Джульбарс асыры ашыкъмайды, ол хар кёкенни, чырпыланы, хар ташны ийисгеб тебрейди. Такъмай, башында бауун алыб ийиб кыйсанг а, къоркъуулу джаныуарны ызына тюртюлсе да, аны ызлаб, юсюне барыб къаллыкъды. Айхай, бу таулада аны къарыуу джетмезлик джашыуарла аз тюлдюле. Ала Джульбарсны къолгъа алсала, бир ишексиз, бускак этерге боллукъдула.

Бюгюн да ийисгей келиб, бир джукъ сезгенча, Джульбарс, башын ёрге тутуб, дагъыда хамхотун ханслагъа джетдире, атылыб чегет ичине кирди.

Семен Викторну алайдан къалайгъа эсе да джанлагъанын онгсунуб кыйду.

Виктор къатында болса, ол бууну атарыкъ тюл эди. Къачан да джууукъда джугъутургъа, къашха эчкиге

кёзю илиннгенлей, бети тюрлениб, Семен дыгаласха кириб къалады. Аны кёлюне келмеген джокъду: кийикле къараучулагъа, джашыртын келген уучулагъа да джетернкдиле, кийиклени кёре, тегереклерине айлана тургъанлай, ала бла хайырланыргъа нек болмайды... Ала ючюн кишиге ачха тёлерге керек тюлдю... Аланы чегетде уруб агъызгъанны ким кёрлюкдю...

Ол Виктор бла ёмюрюнде адам аякъ кирмеген джерлеге да чыгъадыла.

Джашчыкъладан чечме шокну сыйыргъанлы, Семен бир джурну ургъанды. Тюзю, олсагъатда Джырлаучу къаяда агъашчы Заур ишекли болуб, муну къысханында, Семен анга джалгъан джууаб джарашдырды: «Виктор бла мен былайда аманлыкъчыланы тута айланабыз», — дегенинде, Заур, ийнаныб, ишине бериб кетген эди. Виктор а алайгъа басмагъанды. Суюген къызыны ызындан тюшюб, джылы джууаб табар къайгъыда болгъанды. Ол кюн ингирде Семен артмакъ бла эт келтиргенинде, Виктор сейирсинди, алай а Семен: «Къайдан эсе да келген уучу алыб баргъанлай сыйыргъанма», — дегенинде, ол, ийнаныб, сёз да къошмады. Ала этни юлешдиле. Виктор этни кеси сыйырса, складха бирлик эди. Семен келтиргени себебли, джукъ айталмады.

Семён, аман акъылгъа кириб, былай айтды: «Сен къайда эсе да тас болуб айланган заманда мен гудучуну тутханма. Къаллай хазна келтиргеними кёре болурса?! Къуру мюйюзлери огъуна нени багъасыдыла!.. Аланы сатсакъ, ачхама дегенни къотарлыкъбыз. Этни да биз кесибиз ашабмы бошарыкъбыз... Джартысын туристлеге сатайыкъ. Джашай билсек, биз, сакълауулла, тамагъыбызгъа дери рыхыгъа батарыкъбыз!» — деди.

Витя не ангылайды. Ол ийнаныб къаллыкъды деб турады Семен. Ол излеген — Джульбарс къуру да ма алай тас болуб кете турса эди... Семен олсуз да кийик ёлтюрлюгюне ажымсызды. Алай эте, Витя да нёгер болур, ол да юренир, хата джокъду деб, кеси кеси бла оноулашады.

Келтирген джугъутур мыллыгы уа бек ауурду, центерден аслам болгъанына сёз джокъду.

Кече къалыр джерине ол этни джетдиргинчи, Семенну къара тер басханды. Ол асыры ачдан ташны, агъачны да ашарча болгъанды. Джай узуну консервала эрикдириб бошагъандыла да, энди аланы кёрюрю да келмейди. Бу гукъум кечинмек джашау неге керекди... Энди хар ыйыкъда джангы эт ашай турмасам, керти айтадыла... — дейди Семен, кеси кесине кёл эте.

Ол, бауурундан джатыб, къара суудан ичиб, суусабын къандырды. Бир кесек эс джыйгъанлай, джугъутурну терисин толусу бла сыдырыб алды. Къараб-къарагъынчы джанында айланган эски аскерчи къазанчыкъ бла асылыб эт къайнайды. Текени бутун а тишликле этиб, сериуон биширеди.

Къалгъан этлерин Семен терекни къуу бутагъына такъды. Джугъутур терини ол, эки уллу ташны арасында тешикке сугъуб джашырды.

Башын, мюйюзлери тургъанлай, мазаллы наз терекни чириген къууушуна сукъду.

Кюн кюнортадан джанлайды. Ингир ушхуургъа уа Виктор да келирге керекди. Агъач тишле ариу ийис этген кийик этни тишликлерин ары бла бери бура, Семен озгъан джашауун эсине тюшюрдю. Сабийлигинден башлаб, Семен тамада эгечи Дуся бла джашагъанды. Атасы анасын къоюб кетген эди.

Анасы андан сора кёб турмай, ауушхан эди. Дуся къызлай огъуна барыб адамлагъа кийим джууучу болгъан эди. Аны алайда алгъан адаргы ачхачыгъына экиси да аман бла джашаргъа кюрешгендиле. Джашаулары башы бла бармаса да, Семенчукъ кюнлерин джарыкъ ашыра эди.

Бешинчи классны бошагъанлай, школгъа джюрюгенин къойгъан эди. Дуся, хариб, аны ариулукъ, эршилик бла да, таб, таякъны сынатыб да, школгъа иялмады. Ол кёзюуде хоншуларыны джашы Егорчукъ анга нёгер болуб, биргесине тагъылды. Ол да окъургъа суймегенледен, терсине айланганладан эди. Аны атасы сакъат адам болса да, чурукъчу эди. Ичерге аман тюл эди. Анасы уа, къызы Дуся бла бирге кийим джууучу эди, алай а, эшта, джашауундан эригиб эте болур эди, ишден сора эри бла олтуруб, ол да иче эди. Егорчукъну уа атасы, анасы да кюн сайын ууатыр ючюн къалмай эдиле. Бир-бирде тыйыншлы болуб да эте болур эдиле. Кёбюсюне уа юренчекликден тую эдиле. Алай а Егорчукъ аны ючюн асыры ёкюнмей эди.

Семен джаш заманларын эсине тюшюре тебресе, Егор тенгчигини быллай магъанасыз джырчыкъны джырлаучусу шаркъ деб эсине тюшеди:

Таугъа барса да тра-та-та,
Таудан тюше да тра-та-та.
Сиз джарыкъ Егорчукъну
Унутмагъыз чырт-дан-да...

Алай болгъанлай Егор бек гынттылы эди: бир тауукъну тутуб, башын тюбюне этиб, терекни бутагъына асар, бир кышлыкъны кыйырында гебеннге эслетмей от тыгъар, кече элде къарангы болгъанлай, орамны бир джанындан бир джанына темир чыбыкъны тартар, адамланы абындырыб джыгъар ючюп... Кёз ачар ючюп ол табхан оюнланы кыйсы бири санагъын...

Егор Семендан эки джылгъа тамада болгъаны себебли, анга айтханын этдире эди. Егор, Семенга сынаб къарай, былай айтыучан эди:

— Сени насыбынги джаратхан аллах кеси кыызгъан масын! Сени атанг, ананг джокъду. Башына бош бир адамса. Мени уа туйген сагъатларында салгъан джараларыны таблары энтда кетмегенди. Атам, амам къачан къорарыкъдыла деб сакълайма. Не келсин, экисин да ууахты унутханды. Мен аладан къаныб бошагъанма. Эшта, мен аладан башымы алыб, кыйры болса да къачарыкъ болурма.

Аны сыртында, аякъларында иринлеб туруучу джаралары кичиселе, ол кыйры кирирге билмей эди. Ол бир-бирде, Семендан тилеб, аланы къашытыргъа тёзмей, сылатыучан эди.

Семен ханс джоппуну, неда агъач тюкню алыб, Егорну бителмеген джараларын эслеб сылай эди. Семен кесин Егордан эсе насыблыгъа санай эди. Егор эгешчиги Дуся бла туйюшселе да, тереннге кетмей эдиле. Егор аз, кёб болса да чыртда ачхасыз болмайды. Семен бир-бирде анга сукълана эди.

— Сюе эсенг, сени ачхалы болургъа юретеимми? Анда, мында таб тышген затынги кимники эсе да мениге дженгил джетдириучю бол. Андан арысы мени ишимди.

Биринчи кере Семен ариу сабы бла кезлик келтирди. Ол аны хоншуларыны терезе тюблериндеп кымгъанды. Бычакъгъа Егорну кёзю къараб, сатаргъа излемей, кесине кыйду. Дженгилде кезлик экисине да джарады.

Егор тегерекде тауукъ орунланы тюб этерге таукелленди. Кече сайын Егорчукъ бла Семенчукъ тауукъла кьонуучу баугъа кириб бугъуна эдиле. Сора тауукъланы бирем-бирем боюнларын буууб, къангкылдатмай, джюлгюч бла юздюре эдиле. Бауну къабыргъасыны тюбюн чучхуй эдиле, былай этсенг, айыбны тюлкюге салыр тауукъланы иеси деб, кёллерине келе болур эди.

Экинчи кюн а шохла, тауукъ мыллыкны алыб, чегетге кете эдиле. Анда тишликге чанчыб, сериунотда бишире эдиле. Семен ол кюнлени эсине тышюрсе, терен ахсынады:

чегетледе эркин айлана эдиле, тауукъ этден кёллери чыкыгынычы ашай эдиле. Зауукълу заман дейди ол кёзюге Семен. Экиси да джайны джай узуну тауукъланы кымар ючюн кълалмагъандыла, алай а иелери быланы бир кере да туталмагъандыла. Ала, кёллери бла хыйлачы тюлкюге ишекли болуб, бауларында кълабхан да кыра эдиле.

Бир джыл а кълачда юйню иеси, гудучуну тутмай кълыймазгъа ант этиб, мараб тургъанды. Бнягъыла, уллу кёллю болуб, баугъа ычхынганлай, тышларындан бауну эшигини бегитгенди.

Эртден бла уа бютеу хоншула сейирсиниб, чабышыб келди, гудучу джашланы адамыча кырккъдыла, аны бла да кълыймай милициягъа терк ашырдыла.

Семен милиционерден сабийлик кюнунден бери кемсиз кърккъады, нек десенг, кылыкъ этсе, эгечи Дуся: «Бу сагъат милиционер келиб, алыб кетерикди», — деб джанын алыб тура эди.

Алай а Егоргъача, Семенга да милицияда киши къл джетдирмеди. Соруу ала, юрете, экинчи кюн эртденблагъа дери тутуб, юйлерине бошладыла.

Кыш тюшгенинде, Егорчукъну башына башха акъыл келди. Бу джол кеч эте экиси да хамамны артында гитче ашарыкъ тюкенчикге джууукълашдыла. Тёгерекде киши кёрмегенинде, Егор тюкенни сансыз джанында терезесини мияласын алды. Эрлай ичине тюшуб, Семенга терезе бла кълуна тюшген затланы джан солуу этиб узатады. Семен, асыры кърккъгъандан тили тутулуб, ол узатхан консерва кълалайланы, шоколад конфетлени, аракъы шышаланы машокга сугъады.

Машокну таша орам бла Егорланы юйге келтириб, чардакыгъа чыгъардыла. Энди зауукъ быладады.

Анасындан туугъанлы ичгини не болгъанын билмеген Семенчукъ, кеф этгенден озуб, эсирди.

Ол, таб, орнуна кълалай барыб киргенин да эсгералмайды. Танг атханлай а, эгечи Дуся, башына сууукъ сууну кълуб да аязыталмай, эки джаягъын кызыдырды. Ачылмагъанлай, шашхынлы адамча, кёзлерин джандырыб, Семен кълуб тебрегенинде, эгечи дагъыда зор бла ызына джатдырды.

Милиционер излей келгенинде, эгечи анга: «Семен башын кёлтюрмей, ауруб джатханлы ыйыкъ да болады», — деди. Семену экинчи милициягъа излемедиле.

Егоргъа уа сюд этиб, узакыгъа ашырдыла. Ол нёгерин, Семену кёргюзмей, не айыбны да кесине алгъан эди.

Алай бла Семен, кьоркьгъащлыкьгъа, айыбына джолукь-магъанды.

Сюйген тенги кьорагъанында, Семен, эригиб, кьайры кирнрге билмейди. Аны юсюне да эгечи Дуся, эрге чыгъар кьайгъыгъа кириб, юйге бир чырпабаш кишини алыб келгенди. Ачыудан Семен чырпабашны джюлгючюн кымыб, базарда сатхан эди.

Аны эшитгенлей, чырпабаш, алыныб, Семенну туугъан юйюнден кыстады. Дуся «кеч, сабийди» деб, джылаб, эринден тилеб кюрешди. Не келсин, чырпабаш кюеу, тынгыларгъа да суймей: «Гудучуну джакъласанг, ийнан, бу юйге экинчи аягъымы басарыкь тюлме», — деб кьоркьутду. Не этерик эди, Семенчукь башы кьалгъан джерге кетди. Ол бираз ёсгенинде, джылындан эсе тамада кёрюне эди.

Ол кирмеген иш кьалгъан болмаз эди. Алай а бир джерде кёб мычытмай эдиле: эринчеклиги, гудучулугъу ючюн кыстала эди. Экинчи кере да Дуся излеб табхынчы, ол сынамагъан не кьалгъан болур эди... Чырпабаш, эки сабийи болуб тургъанлай, Дусяны кьоюб кетди. Энди уа Дуся элге кёчгенди. Андан джюрюб, заповедникде кладовкада ишлейди.

Ол кьарнашчыгъын, Семенну алайда бир ишге джарашдырыргъа мурат этген эди, айхай, Семен амашлыкьгъа кьатышмаймы тураллыкь эди?!

Тартхан джеринде биягъы туююшге кьатышыб, саугъагъа берилген ариу бычагъын бир ичгичиге тыкьгъанды. Аны ючюн Семенну да Егорну ийген джерлерине джибергендиле. Семен анда тенгине тюберине ийнаныб тура эди.

Не келсин, ол анга экинчи джолукьмады. Семен ашы бек багъалата эди, не ючюн десенг, ол муну тынч джашаугъа — урларгъа юретген эди. Егор джукьдан кьоркьа билмей эди. Семенну да алайгъа юретген эди. Ол: «Урларгъа кьоркьгъан ким эсе да, ол эркиши тюлдю», — дерге ёч эди.

Бу эки тенгни кьууанч не заманда да асыры джокьламаучан эди. Алай а, багъалы затланы кымыб, кишиге сездирмей джоялсала, сора зауукь былада эди: хурджунлары ачхадан кёбе эдиле. Сейир не эди десенг, кёбюсюне была, учхарада, таб джерде кьоратыр затха тюбемей, кюнлени, ыйыкъланы айлануучан эдиле. Бир-бирде уа джоллары болуб, кьоркьуусуз джерде суйгенлерича ашарыкь да, ичерик да, таб, ачха да, сокьур рысхыча, кеси аллына табылыб кьала эди. Аллай рысхыны мангылай

кыйынынг бла алып ючюн а, бурнунгдан кыанынг келиб талай ыйыккыны, сау айны ишлерге керексе.

Тутмакыла бла тургъан заманында ол кёб затха саргыш этиб, ойлаша эди. Ол тутмакы тенглери бла нени юсюнден селешсе да, «табхан анам» деб ант этиб тебрерге ёч эди. Ол себебден ала анга «Табхан ана» деб чам ат атагъан эдиле. Ол чам аты ючюн чарламай эди. Анга эртде юрениб бошагъаны ючюн, бир-бирде тенглери «Семен» деб тюз атын айтыб, кычырсала, ой демей эди.

Ол, кыуу илкишча, кыатангы, кемсиз узун сюекли эди. Бурмаракы сары чачы ёмюрде таралмай, чакымакылай туруучан эди. Агъач тауукынукуына ушаш узун, джукы бурну ючюн да ненча накырма, чам ат эшитген болур... Кёксюлдюм кыан тамырлары танылгъан салпы кыулакылары энешге салынаракы болуб, мант чапракылагы ушай эдиле. Джукы акысылдым кыашларыны тюрлеринден джити кыараучу, гитче кёзчюклери джылтырайдыла.

Сакыал тюрюнден узун тюрклери кёрюнедиле. Аланы джюлюте турмаса, Семенга «Текесакыал» деб атарыкы болур эдиле.

Кыалай да болсун, аны кыалгъанлагы ушатмагъан, бир кёрген экинчи упутмазча, тюрсюнюнде, сюегинде, кыарамында ышанлары бар эдиле.

Алай болса да тенглери аны багъалата эдиле: Семен тамадалагы барыб баш урмайды, таб, ичегилерин кыотарыб кыойсанг да, ол экили боллукы тюрдю. Аллаила адамны сатмайдыла. Ол бизни джашды. Анга ышаныгыыз.

Тюзю, тауукы эркекча, кереклиге, керексизге да дорданын тиреб тебреученди.

«Бу кылыгынгы кыой», — деб, аны кёб кере тюрюб, джанын алыргы джетдиргендиле. Андан сора ол бастасы болмагъан джерге кыалагы уруучусун кыойду, алагы кесин киршеб, джолу болмазлыгы таныды.

Болджалы джетиб, башына бош болгъанлай, Семен артына, аллына кыарамай, эгечине Дусягы, бериб кетди.

Кыарнашын кёргенинде, Дуся джылаб кыучакылады: аманлыгы ючюн тюрмеледе айланганлыкыгы, туугъан кыарнашыды, бир кыарындан джаратылгъандыла, джакыкысынмай не этсин?!

Семен, экинчи не гудугы, не тюрюшге кыатышмай, кыойдан джууаш болуб джашаргы сёз берди. Заповедникни тамадасына барыб тилегенинде, Семенчукыгы иш бердиле.

«Турлугунг а мени блады. Биргеме сен болсанг,

кьоркьярыкъ тюлме. Юйде да сен керекли кѣб джумуш табыллыкьды», — деди Дуся.

Насыбха, заповедникге экинчи агъашчы сакълауул керек болуб тура эди. Директор, сагъышланыб: «Билемисиз, мен анга ышанмайма; тюрмеден келгенни барыбыз да билебиз», — деди. Алайдагъыланы бири, тынгылаб туруб: «Семен джукъдан кьоркья билмеген, алкъын кьурчу къанмагъан джашды. Бу джерлеге джашырттын кирген аманлыкъчыланы кереклерин берирге быллай ѳтгюрле керекдиле», — деб, тамадагъа къарады. Тюсю да, кеси кесинден кьоркья, адамладан буюгъа тургъан хомух бу таулада, шындык чегетледе неге джарарыкъды...

Семену, бир ай болджал салыб, сынаргъа алдыла. Кьолуна сауут берирге уа алкъын базмадыла.

Виктор итге айтханын этдире биле эди. Кеси да батырды. Анга кесича джигит нѳгер керек эди.

Ма энди ала экиси да, Джульбарсны санасанг а, ючюсю да бирге джюрюрча нѳгер болдула. Энди бу таулада аманлыкъ этиб, аладан кьутулгъан кьыйынды.

Тюрме азабдан кьутулуб, таулада быллай эркин джашау Семенга дуня джандетча кѳрюндю.

Суйген джеринге бар, ишлеб а кюрешме, не да эт, бир джерде турма, хамаан айлан. Ол да ишге саналады.

Алай болса да Виктор тынчылыкъсыз адамды. Ол эм узакъгъа, эм кьыйын джерге барыб, керти аманлыкъчыны тутаргъа термиледи. Ол аманлыкъчыланы керти адамгъа санамайды. Аланы хаталы джанууарладан башхалыкъларын кѳрмейди.

Аманлыкъчы, иш этсе, ѳлтюрюрге кийиклени джууукъ джерде да табарыкъды. Сора аны ючюн деб Виктор тауну тѳппесине илинирге нек керекди? Виктор, саудан заповедникге айланыб, къараб турургъа керекди десе да, Семен айтханы да этеди. Семен: «Энди болду кел, солуюкъ», — десе, Виктор огъай деб айталмайды. Алай а Джульбарс аманлыкъчыны ызын табыб, ызлаб тебресе, Викторну тыйгъан бек кьыйынды. Виктор, къайдагъысын да унутуб, Джульбарсны ызындап мыллыгын атады. Ол сагъатда Семенга да артха созулургъа болмайды.

Бир кере уа ит тюз тик ѳрге тырнакълаб тебрегенинде, Семен, аны ызындап чыгъама деб, къара теѳ басыб, бир кьыйынлыкъдан къалгъанды.

Ол, аманла айтыб, андан ары баралмай, алайда тохтады. Алайда олтуруб, Викторну сакълайды:

Виктор къайтмайды. Ала экинчи кюн юйде тюбешдиле.

Былай къараб кѣргенлей, Виктор, ачудан кыб-кы-зарыб:

— Энтда ма алай бетсизлик этсенг, мен сени бла таугъа ёмюрде да атлаинныкъ тюлме. Сени орнунга башха адам аллыкъма. Ышарма, мен кѣлюм бла айтама! — деди.

Андан сора Семен артха созулмазгъа сѣз берди.

Тюзю, Викторча, ол да чегетде аманлыкъчыгъа тюбоб къалама деб къоркъмай эди. Алай а, джукъ кѣрмегенлей, кеси аллына юр-сюр этерге, чабаргъа суймей эди. Джувльбарс ненча да аланы аджашхан, арыгъан турист-леге алыб бара эди.

— Викторчукъ, керексиз джерге да биз, алынгаи адамлача, джаныбызны кѣолубузгъа алыб, нек чабыб айланыргъа керекбиз? Былай этерик эсенг, сен менден бошаргъа башлагъанса. Ол тауну тѣппесине итни ызындан джанымы харам этиб баргъанлай, тылпыуум тыйылыб, алайда ауама деб тура эдим. Кѣнчегими тюшюб баргъанын кѣремисе... белибауум бош болуб, хар кюн сайын джангы тешик айырама», — деди Семен, къаны бузулуб.

Виктор, анга тынгылаб, ууакъ-ууакъ ышарады. Кесини хыйсабы аман тюлдю. Азгъынлыкъ джетгенди деб, киши айтырыкъ тюлдю, кючю уа ёгюз кибикди, джюреги къайсы джанында болгъанын да билмейди. Тюрме сынаса, аны юсюнде къаргъа къабар эти болмаз эди. Аманлыкъ-чыланы суусутургъа бир башха, тынч мадар къалай табылмайды?

Алай эте тургъанлай, кѣолуна чечме шокк тюшюб, энди кийиклени аудурурча болгъанында, Семенга тин кирди. Аны кѣзю-башы джарыды. Биринчиси, ол, саулугъун сакълар ючюн, кийик этни аямазгъа керекди, ол джорукъну бузгъаннга саналмасын дейди. Аны акъылы бла, кѣруу айлыкъ джалынга къараб къалсанг, бу таулада чабыб айланган огъай эсенг, созулуб да къаллыкъса. Экинчиси уа, ол «Джашауда не этсенг да башынга эркинсе», — деб турады.

Анга быллай дерс бергенле асмакъгъа асылыргъа тыйыншлы болуб къалгъан тутмакъ тенглери болгъандыла. Ала этиб айланган аманлыкъларын айтсала, Семен, сейирсиниб, ауузун ачыб тынгылаучан эди. Аланы этген палахларын Семен джигитликге санай эди.

Энди уа эркинликге чыгъарыб, кѣолуна да сауут бергенлеринде, ол кийиклени ёлтюрюрге эркинлик болмагъанын кѣулакъгъа алмады. «Бусагъатда таб тюшген кийикни агъачда да хайырлана турайыкъ, артда аллах бѣюр-

гъанны кёрюрбюз», — деб кеси кесине кёл этеди. Викторчукъ джукъ билмезге керекди, билсе да, аярыкъды. Алай а Семен уугъа алкъын кеси джюрюрге излейди.

Ол, тишлик бишгинчи чыдамай, бети отда къаралыб баргъан, джалын джугъу этни къыйырындан къабыб кёрдю. Ма, татлы эт десенг! Викторчукъ да къайда джаханымде къалды?

Семен, хырылдагъан таууш эшитиб, бир джанына къарагъанлай, кёкенлени ичниден чыгъыб келген Джульбарсны эследи. Ма, энди Виктор да джете болур деб, ышарды.

Джульбарс, бурну бла джерни ийисгей, отджагъагъа джууукълашды. Тагъылыб тургъан къазанчыкъны, бише тургъан тишликни ийисгеди. Бери бурулуб, бутакъгъа тагъылыб тургъан мыллыкка узала тебреб, артына жанлады. Тююн-джалын къобарыб, тишлерин чакъдырыб, олтуруб тургъан Семенга учду.

— Кет былайдан, къора дейме да! Эшитемисе? Эй, Виктор, къайда къалдың? Бу хадауусну ары тый. Самыр, болдунг, тохта энди! Мен кимге айтама? — деб, секириб къобуб, артына тебджилдейди.

Джульбарс, аны сёзюн эшитирге да суймей, ачы-ачы чабыб, юсюне атылыргъа тебрегенди.

Виктор а къайда эсе да тасды.

Семенну бети-къуту кетиб, къатында терекни тюрбутагъын сермеб тутуб, керилиб, эки узун аягъы бла итни урду.

Джульбарс, къансый, эки къызаргъан кёзюн Семендан алмай, барыб отджагъада артына чончайды.

— Ай сен тюрб болгъун, джаякъ джаба билмеген сылыкъ! — деб, Семен, терекге къонуб, аузуна келген аманны къуяды. Алай а Джульбарс, учу не айтханын да къулакъгъа алмай, аууз суулары келе, бише тургъан тишликге битгенди.

Къазанчыкъ боркъулдаб къайнайды, джаулу шорпа башы бла тегюледи. Тишлик куюуб, къауурсун болуб барды. Эртденли аузуна суу тиймеген Семен терекден тюшерге къоркъуб, аууз кёмюклери келиб: «Ай анасыны уа... бютеу къыйыным зыраф болуб къалыргъамы тебрегенди экен...» — деди терен ахсыныб. Мадар чыкъмазын таныгъанында, ол, «ариулукъ джарашса уа», деб былай айтды:

— Сеннге айтама да, эшитемисе, кел, джарашайыкъ. Мен этни джартысын сеннге бериб къояйым, болсунму? Джульбарс, джаным, хырылдама да «хо» — де. Мен ачдан ёле турама, табхан анам бла ант этеме... бир джумуша, былай гаммойланыб турма да... Этге джыланла-

рым чыгъа турадыла, мени бир ангыла, — деб, Семен кѣлю бла, сабийчикге сѣлешгенча, эркетди Джульбарсны.

Итге ариу айта тургъанлай, Семен бир аягъын джерге салыргъа дыгалас этди.

Ит, биягъынлай хырылдаб, башын кѣлтюрюб, сермеб бууаргъа хазыр болуб, бутакъгъа илиниб тургъан Семенга къарады.

— Къараучуларынгы меннге нек джандыргъанлыгъынгды? Былай керилиб, башынга берсем, чѣмелтаякъ айланнгынгы билемисе?! Сеннге ит деб керти айта кѣреме, — деди Семен.

Кюн батыб, кеч бет алды. Джут ургъуйла бойнуна, бетине джабышыб, Семенну онгун алгъандыла. Семен болгъанын къашыйды, кесин къорууалаялмай, амалсыздан ауузу от чагъа, тюрюреди. Андан къарны къобузча болгъанды. Семенну джыларыгъы келиб:

— Бу кыйынлыкъгъа бир къара... Викторгъа уа адам не айтсын, думп болду да кълды. Мен былайда ачдан къатаргъа тебрегемме... — деди.

От сериун болла келиб, къармалыргъа джетди. Джульбарс къобду, этни ийсгеб, тишликни сермеб къабды. Ол бишиую озгъан тишликни балсытыб ашайды. Ауузунда суюк чыкъырдагъан тауушла да эшитиледиле.

Семен, не этерге билмей, къуу бутакъчыкъланы кыркъыб, итге шууулдатады.

Джульбарс, Семенга хырылдай, ауузуна этни къабыб, отджагъадан джанлады.

Учу Семен ит кеси джангыз къайтханнн билди. Эшта, Виктор аны аджашдыргъан болур, деб кѣлюне келди.

Сууукъчукъ урду. Семен анга чыдамай кълтырайды: ол къуру кѣлеги бла келгенди. Джылы кийими, орну асыралыбдыла. Алагъа къарауул Джульбарсды.

Джылыныр юфдн, сакълауул Семен кесини къабыргъларын туюб тебреди. Бу оюнну татыуун ангылаб, асыры къызгъандан терекден кетерге тебреген эди.

Кече кѣзге тюртгенинн кѣргюзмейди. Джукъ билмей тургъанлай, джангур къуюб башлады.

Семен энди къарыуун тауусду. Алай а терекден тюшгенлей, Джульбарс бускак-бускак этеригин ол бек ариу биледи.

Ол кюн Виктор, чегетде Джульбарсны излей барыб, Заургъа тюбеди. Ол хыны къан алыб, былай айтды:

— Заур, эшитемисе, сени бла сѣлешир ишим барды.

Ол сѣзню къалай башларгъа билмейди. Айтыргъа уа

керекди. Аны да андан-мындан келтире турмай, тюз кёлюндегин силдерге излейди.

Къалай да болсун Катяны халын ол таб кёрмегенди. Катя Заур бла тюбешгенин анга Рита айтханды. Ол Катя Заурну онгсунуб, анга сют ийиб тургъанын да билдиргенди. Катяны бираз сууугъуракъ болуб, таб, сёлеширге, тюбеширге да ауурсуниганын Виктор кеси таныб турады.

Заповедникге Виктор иш этиб Катя ючюн келгенди. Энди кызыны кюн-кюнден суууй баргъанын, башха джашха эси кетгенин кёрюб, джюреги къалай чыдасын... Ол, Катя келликди деб ышаныб, ашыкъмай сакълаб тургъанды. Кеч, эртде болса да Катя бла бир юй боллугъуна кьолу бла тутханча ийнаныб эди.

— Заур, суююб айтама, сен Катягъа тагъылма, ол меникиди. Биз сабийликден бюгюннге дери татлы тенглебиз. Ангылаймыса мен айтханны?

Заур кюлю:

— Да ким огъай дейди сизге, ашхы улан! Мен аны ызындан суююб айланмагъанымы кесинг кёресе.

— Заур, ангылаб кьой. Ол мени суюген кызымды. Сени атынг-чууунг эшитилгинчи да, биз джарашыб бошаб турабыз.

Ол, сынагъанча, Заургъа къараб, тынгылады. Сора Заурну эс ташлагъанча кёргенинде, батырыракъ болуб:

— Айтдырмай кьоймай эсенг, ол меники болуб бошагъанды. Биз бирге джашайбыз! — деб кычырды.

Заурну баш тюклери кьобдула. Алай а билдирмезге кюрешиб:

— Ким огъай дейди сизге... Джашагъыз. Алай эсе, сен бу сёзлени меннге айтма да Катяны кесине айт, — деди да, сыртында шкогуна узала, алайдан кетди.

Заур бла сёлешгенден сора Виктор бираз кёлюн басды: энди ол кыызгъа тюберге излесе, бойнуму кесдиреме, деди.

Келсе, Джульбарс арбазда джокъ. Кююн бошуна ашырыб, Виктор келиб, юйюнде джатды. Ол Катягъа тюберге изледи, алай а ингирде Виктор кызыланы юленине хапар билирге баргъанында, Катяны ауругъанын айтдыла. Катя чыгъыб анга тюбемеди.

Ачыу болуб джатхан Виктор, таиг атханлай, Тюз къая башына чыкъды. Семен тенгине тюбер мураты барды. Кюн булутду. Кечеден бери ууакъ джангур аз-аз себелейди.

Алайсыз да мутхузланыб тургъан Викторгъа кюн аман да къатылды.

«Ма бу ит джашау неди?!. Нек, къайры баргъанынгы да билмегенлей, таулада чаб да айлан. Сен аманлыкъчы-ланы бир джерде излейсе, ала уа башха джерде эталгъан хаталарын аямай айланадыла. Кече, кюн да Джульбарсны къуйругъуну ызындан бар да тур. Мен безиб бошагъан-ма. Мен бу азабны барын да Катя себебли сынай турама!»

Джолну джол узуну, къызгъа кесин къалай сюдюрюрге билмей, аны сагъышы бла башы сылыт болуб, Семен сакълаб тургъан джерге джетди.

Келсе, аллайгъа келсин... Тенги Семен терек бутакъгъа илиниб, къарыуун тауусуб, башын ёрге кёлтюралмай, джоппучукъ болуб, джерде от орунну къатында Джульбарс тоюб керилиб джатады.

— Ый марджа, терк бол! Мен сенсиз былайда джан берирге башлагъан эдим! Бу худжу итни былайдан ары къората кир! — деб къычырды Семенчукъ къарыусуз назик ауаз бла, джылары тыгъылыб тургъанча.

Виктор иги эслеб къарагъанында, былайда болумну ангылаб, харх этиб кюлдю. Ол итни терекге тагъа тургъанлай, башында бутакъгъа тагъылыб тургъан мыллыкны эследи.

— Бу къайдан чыкъды?

— «Къайдан» де да тур! Къайдан чыгъарыкъды чыгъыб... Мен былайда къан тёкгенме. Сен джукъ эслеялмаймыса? — дей, ол, бутакъдан секириб тюшюб, юсюн сылайды. Аны бла да къоймай, ол былай айтды: — Мен аманлыкъчыны юсюне барыб къалгъанма да, ашхы сермешгенбиз. Ол мени мараб, эки кере атханды. Уруб ёлтюралмагъанында, юсюме учду. Не джашырыу, мени ийлеб, ёрге къобмазлыкъ этди. Алай болса да сюеле келиб, джугъутур мыллыгын сыйыргъынчы кюрешдим. Айхай, бу худжу ит юсюме атылды да, башымы къоруулар къарыуум болмай, дыгалас бла терекге къонганма...

— Семен, аманлыкъчыгъа тюбегенинг ётюрюк болурму, нее?..

— Витячыкъ, мени джюрегими къыйнама, — деб, ол чоюнчукълагъа кёз джетдирди. Не келсин, ичлери къуру.— Болгъанны тили бла джалаб кетгенди да, аман джерде ёллок худжу! Асыры ачдан, билемисе, эки аягъым къалтырайдыла...

Кертиси да, Семенчукъну халы адам къоркъарча эли: джукъламагъанына эки кёзю къызыл джитджача къызаргъандыла, джаякълары ичине джыйылгъанча кёрюнедиле. Чырпа, ачы сары чачы чакъмакъ болуб, бир-бирине джабышханды.

Кече джангур джибитген кийимлери этине джабышыб, энтда кебиб бошамагъандыла.

Джаякъ тюклери ёрге къобхандыла. Арадан сагъат джарым да кетгинчи, экиси да отну джагъыб, къатына олтуруб, кеслерин джылытадыла. Биягъы отха эт асылыб къайнайды.

Семен, бираз эс джыйыб, Викторгъа аманлыкъчыгъа тубеген джалгъан хапарын бардырады.

— Къоркъгъанны не болгъанын да билмейме. Мени къоркъутхан, айтдырмай къоймай эсенг, сени ма бу самырынг болгъанды, — деди Семен.

— Ай сени аман бёрю ашасын! — деди Семен, терекге тагъылыб тургъан Джульбарсха къараб ачулана.

— Бир сермесем, юч джылны дарманла бла кюрешселе да сау болмазча, абзыратырыкъма!

Этден тойгъанында, ол бираз ачыла башлады.

Семен, къолун Викторну имбашына салыб, кесин хыйла ышарта, сынар ючюн, былай айтыб башлады:

— Витя, сен чыртда джюрегинги къыйнама, тилейме, болсунму?.. Биз патчахча джашаргъа боллукъбуз. Ачха дегенни уа сорма да къой... Сансыз, санаусуз джюрютюрюкбюз. Аллай мадар бизни къолубуздады. Витячыкъ, сен меннге тынгылаучу бол. Быллай зауукъ дуниягъа къалай чыкъдыкъ деб, сейирсинирсе сен... Тохта, ашыкъма! — деди джалбаргъан ауаз бла Семен.

Алай а Викторну къаны тюрленмей, биягъынлай хынылай турады.

— Сен ол хапарланы къой, Семен... Катячыкъ мени суймейди... сен бир джукъ да билмей тураса, — деди ол мыдахланыб.

— Суймейдими дейсе? Къой, керексизни айтма. Суймей бир кёрсюнчю. Сюерча этербиз. Витячыкъ, сен чыртда къоркъма... Керек болса, биз анга мадар табарбыз... Сёз ючюн, ол ары-бери деб, къуйрукъ булгъай тебресе... Билемисе... бизни не этеригибизни... Ма бу джырда джырланганча, — деб, Семен хырхаракъ ауаз бла джырлаб башлады:

Суйгенчиги ючюн быллай джашауун
Бизнича кимди бериб къояллыкъ...

— Болду, къойчу бу амалсыз дыгаласынги! Сенсиз да башымда къазан къайнайды...

Семен, аны аллына ийилиб, джалынчакъ болуб, былай айтды:

— Витячыкъ, бир тынгыла, ол джугьутурну... тюзюн айтайым, сен урушмазса да?.. Къысхасы, аны мен кесим къыргъан эдим...

— Неле дейсе? Сен акъылынгданмы чыкъгъанса? — деб Виктор эки кёзюн джандырды.

— Ай сени огъесе! Сен а неге да ийнаныб къалыргъа бир хазыр! Сен накъырдамы ангыламаймыса?..

— Бусагъатдан тюзюн айтыб къоймасанг, Джульбарсны юсюнге бошларыкъма!

— Викторчукъ, ойнагъанмы этесе, сора мен джугьутурну ёлтюрюб, акъылымданмы чыкъгъанма!.. Башымамы урама сени текенги...

Мен сени сынар ючюн джарашдыргъан эдим бу халпарны... Ой сени огъесе... Сени башынг ишлемейди... Мен ол затны къалай этер эдим, бир сагъыш эт... Нее? Аны къой да, кел эт бишген эсе, ауузланайыкъ...

Виктор арыгъан, рахын ауаз бла былай айтды:

— Адам аллай накъырда этмейди.

— Къойдум, къойдум. Ма, къарнашчыгъым, чайнасанг, джюрегинг басылыр, шайтанларынг чачылыр эселе уа... Бу Катягъа джабышыб а нек къалдынг сен?.. Къой энди аны, кёлюнгю бас, — деб, Семен эт кесекни узатды.

Виктор не эсе да, алайда тылпыу джетмегенча, кесине орун табмайды, джюреги куюб барады. Ёзенден чыкъгъан сууукъ тубан болгъанны басыб, аз-аз джауумсураб башлады.

ЭКИ ТЕНГ

Акъ кырпычдан бир-бири башында юле иш-лениб, башын акъ къанджал бла джабханында, саргъылдым бояулу джангы «Москвич» алгъанында, Мустафа энди юйдегиленгенден къалгъанын тындыргъаннга санады.

Аны къатыны сабий табмагъанлай ёлгенли эки джыл болады. Сабийсиз тул киши болгъанына къыйналады. Элде джалан тиширыуланы къайсысы да, Мустафа излесе, ауу-зун ачдырмагъанлай келликди, — ол кеси анга ажымсызды. Алай а Мустафа суймеклик излемейди. Анга джангыз кеси жаратхан, кесини кёзю къарагъан керекди, ансы къыз сюемиди, къаламыды, аны къулактыгъа алмайды. Хауагъа къуру онджети джыл, кесине уа 42 джыл болса да, Мустафа кесине андан бек келишгенни излемейди. Хауа бусагъатда чагъаргъа башлагъан хансха ушагъанлыкыгъа ол къайгъырмайды, кёб турмай ол, джаз алма терекча, нюрюн тёгюб, чагъарыгъын биледи. Анга сагъыш этсе: дженгилде джаш къатынчыгъы боллугъуна къууанч тыбырлы болуб, ышарады.

Элинде Мустафаны сыйы уллуду. Не эсе да анга барысы да болушадыла. Ол себебден Мустафа юйюн къараб-къарагъынчы битдирди. Бир заводну тамадасы акъ кырпыч бердирди, бир заводнукъу — цемент, дагъыда бир-ники — агъач кереклисин бердирди.

Къалай да болсун, Мустафагъа киши огъай деб къоялмайды. Абадан къуллукъчула аны мыдах этерге излемейдиле. Ол да алагъа аны къайтармаз джаш тюлдо.

Мустафа да, кесине джалындыртмай, тюкениге келген багъалы затланы абадан къуллукъчулагъа кеси телефон бла сѣлешиб, кѣллерине джете биледи. Сѣз ючюн, ма былай сѣлешинченди:

— Иван Иванович! Танг ашхы болсун! Сизни тынчлыгъыгъызыны бузгъан кимди деб турасыз? Мустафады!

— Сау бол, Мустафа.

— Сизни къууандырайыммы? Француз костюмла келгендиле. Сизге тенгле да бардыла. Эки кѣзюнгю бери алалмазча, алай ариудула!

Дженгилде кюйюзле да келликдиле. Багъалары уллу болмагъанлыкъгъа, ким да сукъланырча кюйюзледиле.

— Сау бол, Мустафа. Мен келирме.

— Сакълайма, Иван Иванович. Сизден башхалагъа джетерик тюлдоле.

Бу игиликни эшитиб, огъай дерик табыллыкъмыды...

— Танг ашхы болсун! Сизни къыйнагъан Мустафады. Ичи тери, тышы капрон болгъан эки эркиши габра келгенди. Тыш къралныкъыдыла... Сора мен сизни къалай унутурукъ эдим? Джашырыб турама.

— Мени адамгъа санагъанынг ючюн, сау бол.

— Дагъыда кѣлюме не келгенин билемсиз? Харла бла джасалгъан нейлон огъары джан сизни юй бийчегизге деб сакъланады. Бир кемсиз асылу затды... Кѣрген тиширыула акъылларындан чыгъаргъа джетедиле, алай а... кесигиз билесиз... Аллай затны къалгъанлагъа мен къайдан джетдирейим...

— Мен тюкениге къайта барырма.

— Да сен да нек къыйналаса: мен кесим юйюгюзге келтирirme, ушатсагъыз... юйюгюзюно таныйма да?

— Таб, тюз айтаса, алай иги боллукъ болур. Разы этдинг, сау бол!

Мустафа адамла бла сѣлеше, аланы кѣллерин ала биледи. Товарланы къуллукъчуланы юйлерине элтсе, ол не багъасын сагъынмайды, не кесине джукъ тилеб сѣлешмейди. Таб заман келсе, ол аны айта билмей къаллыкъ тюлдо:

— Иван Иванович! Мен сизге тилегим бла келгенме. Юйюмю къалгъанын битдиргенме, энди, билемсиз... башын джабаргъа къанджалчыкъ керек эди. Сизден сора менге болушур адам джокъду, ариу, башы джабылмай къалыб кетсе да...

— Да, къалай этейик. Энци юйге къанджал сатаргъа бизни эркинлигибиз джокъду... не мадар?.. билмейме, ийнан.

— Сёз ючюн, «багъалы Иван Иванович, тюкенни башы агъады, аны джабаргъа деб къойсанг, къайдам... кесинг акъыллыса, иги сагъыш эт, ёзге... Мен аллай тилек къагъытчыкъ джарашдырыб берейим... Халкъ джюрюген тюкеннге «турсун алай ичине джангур джауа», — деб къояллыкъмыса?

— Тюкеннгеми? Да нек болмайды!.. Сатарбыз, Мустафа, джюрегинги къыйнама...

Бир-бирде уа ма былай да болады:

— Багъалы тенгим! Қъанга излеб, мен кирмеген джер къалмагъанды. Юйню башы битмей къалыб кетеди...

— Қъаллай бир керекди?

— Юч-тёрт кубометр табылса, боллукъ эди.

— Олтур да тилек къагъыт джаз. Не айтырынгы билемисе? «Юйюм ичине оюла турады» де. Мадар болмагъанын кесинг бек ариу билесе, алай а сеннге болушма сакъ, кимге болушурукъбуз.

— Бек сау бол. Кюмюш кереги бла бир атны бериб къойсанг да, аллай бир къууанмаз эдим. Не керек эсе да, телефон бла меннге билдире тур. Андан къалгъаны мени ишимди.

Не джашырыу, бирден эки болмагъанла да тюбейдиле.

Бир-бирде Мустафа кесине къысдырыб тургъан тыш къраллы товарын джашыртын чыгъарыб, киши сезмезча, джукъгъа чырмаб, къолтукъ тюбуне сугъуб ийген адамларына кеси, сёз ючюн, бояу тилей барса, Мустафагъа, кереклисн огъай эсенг, джылы джууаб бермей да къайтарadyла.

— Қъайгъырмаз! Энди иги товарым болгъан заманда шо меннге ала онг джанларын айландырыб бир келсинлечи... Ала этгенни кеслерине къайтара уа мен да билликме. Қъалгъанлача, эки-юч сагъатны адамланы ызындан суукъдан гызылдай сакъласала, билирле. Хар кимни кереклисн тындырырча, алкъын алайгъа джеталмагъанбыз.

Барындан да къыйын неди десенг, кёб сёлеширге суймеген тамада кириб келиб, бир бош затчыкъны алса да, сеннге черс бериб, сора сен бир букъдуруб тургъан маджал товарынгы анга узатыргъа излесенг, ол, аны къулакъгъа алмай, бюсюреусюз чыгъыб кетеди.

Аллай бла сёлеширге сёз табмай къаласа. Қъатынына кёз алдагъан, бир джылтырауукъ затны узатаса, анга да къарамай кетсе уа, не этгин?

Мустафа аны ючюн кыйналмайды: тамадала кѣбдюле, тилинг-ауузунг бирине джарашмаса, бирине джарашыр. Аны иши да алай тынч тюлдю. Ашхы, багъалы товарла тюкеннге кѳуру да келиб турмайдыла. Мустафагъа керекли тамадаладан сора да аны кысха джууукларыны элде санын билген табылмаз. Ючге-тѳртге айланган эгечине, кѳарнашына да «Джокъду!» — деб кѳоялмайды, таб, джокъгъа да. Аланы гурушхаларындан башын алаллыкъ тюлдю.

Хайырлары джугъарыкъ тюл эсе да, аланы мыдах этерге болмайды.

Мустафаны, тирмен кѳакъгъышча, тынчлыгъы эртде кетиб бошагъанды. Кесин унутургъа болмайды, джууукларыны мыдах этиб да ойнама... аллах сакъласын...

Былайда ишлеген кюн-кюнден, джыл-джылдан кыйын бола барады, нек десенг, тюнене уллу сейирге саналгъан затха бюгюн киши бурулуб да кѳарамайды. «Балонья» деген плащла ючюн адамла тюкенледе бир-бирин теблей эдиле. Энди уа бир кѳарачыгъыз, алагъа киши бурулуб да кѳарамайды. Алгъын Мустафа кѳуру хайыры тиерик абадан кѳуллукъчулагъа джашыртын саугъа этиб узатыучу джерси палтонланы, нейлон кѳлеклени энди кѳайсы тюкенде да кѳаллай бир суйсенг да ал.

Мустафагъа энди, алгъынча, алай джалыныб келмейдиле, эшта, анга да уллу хатер эте болмазла. «Аллахха шукур болсун, не эсе да юйюмю бигдирдим!» — дейди кѳлюн басыб Мустафа.

Тючюн айтыргъа керекди, анга джуууклары да болушур керекли кѳалмагъандыла: печ кѳалаучула, плотникле, бояучула,—бары да джюрюб мамматла болуб тургъандыла. Мустафа аланы кѳолундан келген зат бла кѳууандырыр ючюн кѳоймагъанды.

Айхай да, тюкенни тамадасы болса, кѳолундан келмейми кѳаллыкъ эди... Алай болса да энди аны хыйсабы туура алгъынча тюлдю. Заман тюрлене барады.

Мындан алгъа он джылны уа Мустафа зауукъгъа батыб эди. Олсагъатда тюз тюкенчи эди.

Тюкенни тамадасы Павел Петрович анга аталыкъ этерге сѳз берген эди. Мустафа андан кѳб затха юрене эди.

Бютеу тюкеннге келген затланы ала эки кѳауумгъа юлеше эдиле. Бирин абадан кѳуллукъчулагъа, суйген адамларына, экинчи кѳауумун—кѳалгъанлагъа. Дагъыда «алдаулукъ товарла» деб да бола эдиле. Сѳз ючюн, он маджалыракъ костюм келсе, Павел Петрович, адамлагъа ишек этдирмез ючюн, аланы ючюсюн тюкенни табхалары-

па салыб, алыучулагъа кѣргюзе эди. Антсыз эдинг, артда аланы ненчасы тыйыншлы джорукъ бла сатылгъанын тюзеталсанг... Бу хыйла джорукъ аланы кѣб айыбдан къутхара эди. Сѣз ючюн, иги затланы тюкеннге чыгъармайла —деб, тарыгъыу болса, адамлагъа сордура эдиле. «Огъай, тюз айтмайла. Биз ол кийимлени тюкенни тапхасында ненча кере кѣрген болурбуз»—деб, кеслери да ангыламагъанлай, тарыгъыучулары ауузларын тыйыб къоядыла. Мустафа адамланы ичинде Павел Петровични уллу сыйына сукълана эди. Сора, джукъ да билмей тургъанлай, сатыу джорукъну бузгъаны ючюн, Павел Петровични ишинден къыстадыла, сюдге бердиле. Анга беш джыл тюрме азаб салынды.

Элде, аны эшитгенле болуб, бир джангыз адам «терс тулгъанды» деб айтмады, джазыкъсыныб сѣлешген болмады. Сатыугъа келиучюле анга «Қапек ючюн ълген», «хыйла тюлкую», «уяла, аллахдан къоркъа билмеген...» — дей эдиле. Бир къауумла, аны бла да къалмай, анасын, агасын да сагъына эдиле.

Ол кѣзюуде Мустафа, къоркъуб, дыфсыз болду. Джениглде ышаныб, аны тюкеннге тамада этдиле. Мустафа, сагъыш этиб: «Павел Петрович асыры хыны, уллу кѣллу эди, ауузунда сѣзюн тыя билмей эди. Ол затла болдула аны къармагъан», — деб, аллында кесин бегитирге кюерши.

Алай а юреинген ауруу къайры кетерик эди: «Кѣрген кѣргенин этеди», — деб сѣз барды. Эслерге кюерше да, Мустафа къралны затындан къолун тыялмайды. Тюкенде Мустафаны башчылыгъы бла ишлеген юч сатыучу барды. Аланы сынаб, джанына джарамагъанны къоратды. Алай а, не келсин, эл Советни сатыугъа къараучу комиссиясыны тамадасы бла татах болургъа эс этмеди. Ол а кѣзюу кѣзюую бла, билдирмей келиб, сатыуу къалай баргъанына, тюкеннге келген багъалы, керекли затланы джашырмай сатамыдыла, огъесе биягъынлай къымамыдыла деб, къараб кетиученди. Ал кѣзюуюнде Мустафа кесин эслеб, адамланы тарыкъдырмай эди.

Тышында аны ышаныгылы адамлары джетише эдиле. Адамла бек излеген затланы, артыкъ да тыш къралладан келгенлени аманат этиб, «джыгыраларыны» къолларына тутдура эди. Ала уа базарлада къолдан эки, юч кере багъа къошуб сата эдиле. Мустафа бу иште алай батыр тюл эди. Қъараб, сынаб, соруб, къоркъуу болмагъанча кѣрсе, сора «сатыгъыз» — дей эди. Алай бла джангы «Москвичге» ачха джыйды. Айхай, ачха джыйгъан къы-

йынды, джангы машинаны табыб алгъан да андан тынч тюлдю. Къалгъанлача, кёзююун сакъларгъа Мустафаны тёзююю джетмейди. Сагъыш эте келгенинде, областда машиналаны сатхан тюкенни тамадасы къаллайла эсе да джууукъ джетгенин эсине тюшюрюб, анга къадалыргъа таукел болду.

Ол кюнден башлаб, Мустафа алагъа барыучу, телефон бла сёлешнучю болду. Тюбесе, тынчлыкъ-эсенлик соруб къоймай, ол адамны ата, ана джууукълары къалайдыла, не ишлейдиле, былагъа джюрюймюдюле, ауругъан бармыды деб, тинтиб сорады.

Алай а къалай джууукъ джетгенин кеси да тюзетиб айталмайды. Къысхасы, аллай джууукъгъа къарачайлыла «бир ийнс джетеди», — деучендиле. Сора барын да чучхуб бошаса, кесини тилегин эслеб, джалыныб айтады. Ол да, мындап башын алалмазлыгъын таныгъанында, сакълатмай, машина сатаргъа ауузланды. Энди Мустафа не кереклисин да табхан эди, къайгъыларыи унутуб, тынч джашаргъа боллукъ эди.

Алай а Мустафа энди Хауаны къолгъа джыймай тохтарыкъ тюлдю. Биягъы сагъышла, биягъы къайгъы, кюрешну...

Къолунда болгъан багъалы товарланы къызгъанмай, ол къызны анасын, Зулихатны, кесине бургъанды. Алай а иш кёзюне джетгенинде, къызны къарнашы Заур эки аякны тирегенди да тохтагъанды.

Заур алкъын джаш болгъанлыкъгъа, аны омакъ сёз бла, берну-алыу бла териталлыкъ тюлсе. Заур къарт атасын, Тебердукъаны, бек сюеди, аны сёзюне бек къарайды. Зулихат Мустафагъа, «къарт бла сёлеш, Заурну ол дженгерикди», — деди.

Заур джангыз джашды, юйде эркини болуб къымылдагъан джангыз олду. Ол себебден Зулихат, джашын мыдах этерге суймей, сёзге къатышмайды.

Ол айтханча, Мустафа Тебердукъагъа тюберге къошха кетди. Къалай бла сёз башларгъа билмей, Мустафа, ёлгенлерине маулут этиб, къартны ары чакъырыуну табынды. Ол заманда Тебердукъа ишек этерик тюлдю, огъай дерге да тартынныкъды. Маулутха джюрюмеген къартха хазна тюберик тюлсе: анда эм сыйлы хантла джюрюйдюле, къуран окъулады, ауаз бериледи. Къартайгъан, къарыусуз адамла ахратдан хапарлы болургъа бек сюедиле. Къуранны окъуй келиб, суураны аягъына джетсе, ала бирден «амин» дейдиле. Заман джетиб, хар ким юйюне гебресе уа, маулут этген юйню адамлары, тепсиледе, стол-

лада, къалгъан ашарыкъны юлешпб, хизенчикле бла барыны да къолларына тутдурадыла. Къартла юйге, юйню адамларына дуняны алгъышын къуядыла.

Маулут этдирген адамланы къартла бек джаратадыла, аланы сыйларын кѣлтюредила: «Ёлгенлерин унутмагъанла, сауланы, онгсузланы да разы этгенле», — деб алай айтадыла алагъа.

Мустафа кесине нѣгерге кесини хоншусун, къатангы, элли джылы джетсе да, тири, чамчы Шапталны алды. Тебердукъа тургъан къайда эсе да тик тауну башына кеси джангыз барыргъа суймей, къартла бла сѣлешген заманда да алагъа ал бермей, артларына чыгъар деб такъгъанды аны биргесине.

Шаптал табу этиб да тебреди, алай а, «ким билсин, джолда аллахны игилигинден бир кийик тюбѣ къалса уа, чечменги ал», — деди. Кийик эт алдаргъа Мустафаны да огъайы джокъ эди, Заурдан къоркъа эди ансы. Чечмесин Мустафа нѣгерине узатыб: «Ары джамчынгы тюбюне джашыр», — деди.

Шаптал элде не ишлегенин киши билмейди. Ол, къайры чакъырса, ары барады. Тюзю, къолу джукъгъа иги джарашады. Малны кескен, сойгъан, ичин-башын джарашдырыб, сохта, джѣрме этген анга джукъ да тюлдю. Аланы ол къараб-къарагъынчы тындырады. Джыйында, къууанчда уа, ол болуб, шапалыкъ кишиге джетмейди. Аллай джерде адамланы кѣллерин ала биледи.

Джыйында: къарт, джаш, къонакъ-тюшюн, тишируу, джууукъ, юйлю болгъан джерде-къурманлыкъны сыйлы сюеклерин кимлени алларына саллыкъларын Шапталча билген сау элде да аз табыллыкъды.

Артыкъ да биченчи джыйыннга быллай табылгы, устальгы болгъан адамны бек излейдила. Кюз джетгенлей, Шапталны джыйындан тыяма де да бир кѣрчю! Ол, шапалыкъ бла къалмай, акъсакълалыкъ да этеди. Ол кесине тыйыншлы атчыны да айыра биледи.

Хар джыйынны кесини акъсакълалы — кѣз ачычу, оюнчусу болады. Акъсакълалла тюбешселе, чамда, оюнда, тутушда, амалчылыкъда ким хорласа да деб, эриширге ёчдюле. Бир-бирде, акъсакълал кесини атчысы бла хоншу джыйынлагъа «уугъа» джайылады. Къошда адам болмагъан заманчыкъны мараб, сют башыларын, этлерин урлялса, аяб къоймайдыла... Аны ючюн кишини джанына тиймейди, ол уругъа саналмайды. Ол эрикген чалкъычыланы оюнларыды. Урланган этлерин бишириб, нелерин да къонакъгъа чакъырыб, кеслерин этлери бла сыйлаб да

ашырыучандыла. Бу халкъда бурундан келген оюн адет болуб къалгъанды.

Солугъан кюнлеринде уа чалкъычыла къошдан юлериине тюшедиле: кийимлерин джуудургургъа, азыкъ келтирирге юйдегилеринден тансыкъларын алыргъа. Дагъыда бурунгуланы: «Тургъан дорбунунг бла къатынынгы кишиге ышанма» деучюлерин джашла унутмагъандыла. «Акъсакъал бла атчысына ол кюн да тынчлыкъ джогъду. Ала элге айланыб, чалкъычы джыйыннга саугъала джыядыла.

Ызларына чалкъыгъа къайтсала, саугъаланы джыйын тамада чалкъычылагъа юлешеди. Джыйылгъан ачхагъа уа элге адам ийиб, ичги келтиртедиле, мал кеседиле. Ол кюн джыйын кез ачады. Джыйында, акъсакъалларын тутушдуруб, сейирге къараргъа да бек сюедиле.

Акъсакъалны баш борчу — джыйынны эрикдирмей, кез ачыду. Омакъ джасалгъан теке беркню башына къаблаб, къолуна да кийиз къамчисин алыб, джыйынны арасында ат оюн этдиреди. Аны чамына, таб, къамчисин сыртынга джетдирсе да ачууланыргъа, даулашыргъа болмайды. Аллайны бары да бетине тюркюргенча, ыйлыкъдырыб, хыликке этедиле. Акъсакъал эт къазанны тегерегинде чынгаб, беркюне тагъылгъан къалайларын зынгырдатыб, кийиз къамчисин чакъдырыб арыб, сылыт болгъан чалкъычыланы эрикдирмезге, сагъышларын чачаргъа кюрешеди.

Керти, таблыгъы болгъан фахмулу, чамчы акъсакъалны оюнларына чалкъычыла къарынларындан тутуб кюледиле.

Сора атчысы къолуна тюшген таякъны, не бир чий чыбыкъны келтириб, акъсакъалгъа къыйырын узата:

— Ма, атынгы келтирдим, миш, — дейди. Акъсакъал, башын булгъаб, теке сакъалын къымылдата, таякъгъа, атха мингенча, минеди. Сора бусхул, не кийиз къамчисин аяусуз сюртюб, тертгюллеген атча, аякъларын ерге-ерге атыб, мукъут болуб, къонакъланы, джолоучуланы алларына чабады. Алагъа джетгенлей, тегереклерине айланыб, «ай сатдыгъымла... тотайларыгъызны къайда къоюб келесиз»... деб, неда башха чам сезле айта, ат оюн этеди. Ала саугъа, тютюн, аракъы, конфет, неда ачха бермеселе, умурсаны джалан этлерине аяусуз тешейди. Шаптал былай кез ачхан затлагъа эси кетиб къарайды. Акъсакъалны оюнлары, эшта, бурун меджисуу заманладан къалыб кетген болурла. Адамланы эрикдирмей, кез ачханлары себбли, тау халкъны ичинде унутулуб къалмагъандыла. Саугъа узатмай, акъсакъалдан башынгы алаллыкъ тюл-

се. Ол себебден джыйыннга тюберин билген джолоучу, ким болса да, бир джукъла алыб баргъанды.

Тебердукъа Шапталны келгенине разы боллугъун Мустафа биледи, не ючюн десенг, Шаптал билмеген къара чай адет, таурух, джомакъ джокъду. Шаптал бла Тебердукъа тюбешесе, джинлени, алмастыны, агъач-кишнини, суу-апасын сагъыныр ючюн къоймайдыла, эски танышларын, тенглерин эслерине тюшюредиле, кёллерине джетмеген затны джюреклерин къыйналыб айтадыла.

Шаптал бу хапарлагъа керти кёлю бла ийнаннганы бла къалгъанын Мустафа алкъын билалмагъанды. Шаптал джыйынлада кёб кере акъсакъал болуб тургъанды. Ким билсин, ол айтыулагъа ауузу юренчек болуб, кесин тыялмай, бюгюн да аны бла сагъыныб тура болурму... Адамланы сейирсениб тынгылагъанлары, джашланы хаман келиб, хапар соруб тургъанлары да болуша болур Шапталгъа эски адетлени, оюнланы унутмазгъа.

Къалай болса да, Шапталны Мустафагъа бу джол джарарыгъы ажымсызды. «Ахратда да хоншунгу сорадыла», — деген нарт сёзню ол чырта эсинден кетермейди. Шапталча, джерин джукъасы бла къалынын билген хоншу уа къачан да джарамай къаллыкъ тюлдю.

Аллай хоншу эрикдирмейди. Ол, адамла бла ойнары келсе, «Мени атым Шаптал болгъанын унутмагъыз, шапталны суймеген ким барды...» — деученди. Шаптал деб анга нек атагъандыла? Хоншуларыны айтыулары бла, ол асыры семизден шапталча тегерек, сыйдамчыкъ болуб туугъан эди. Тюзю, бюгюн аны шапталгъа ушагъан джугъу да къалмагъанды, алай а ол аны кесине огъургъа, насыбха санагъанлай турады. Шаптал юч къатын алгъанды. Хар бирин къойгъаны сайын «мен шапталча джумушакъ болгъанымы билмейди, хыныды, джанымы къыйнайды, мен а сабий кюнюмден башлаб, хыныны кёрюб болмайма», — деб, хоншуларына, тенглерине тарыгъады.

Бусагъатда уа, Уллу Хатипарагъа чыгыб бара, Мустафаны тер онгун алгъанды, мангылайын дженги бла сюртеди, Шаптал а сан этмей таянады, ауузун джабмай, билген сейир хапарларын къуяды, алай бла, арыб созулгъан пегерине кёл этерге кюрешеди.

Мустафаны къатын алыр къайгъысын эшитгенинде, чам этиб, ышарды. Кимлени эсе да эниклегенча, бетин тюрлендириб, ол эски джырны сёзлерин анга эшитдирди.

Бек ашхыды бир-бирине салам къагъыт иймеклик.

Не татлыды сау дуньяда? Мен айтайым—суймеклик!

— Э-эй, Мустафа, къарайма да сен къатын кёллю адам

көрүөсө. Сен артынга иги сагыш этгенмисе? Бусагыт-да сен юйюнг бла машинангы сакълайса. Юйдегиленсенг а, ийнан, къатынынгы да сакъларгъа керек боллукъса, аман кёзден тюл, джашладан, хоншуладан. Джаш къатынчыкъны сакълагъан а алай тынч тюлдю, Мустафа. Тюкенинге сатыу этерге кетсенг, анга къараууллукъ эталдыкъмыса? Кимге тюбегенин, не айтханын, не этгенин къайдан билликсе? Мен, сени къабыргъа хоншунг болгъанлай да, аны айыбын бойнума алалдыкъ тюлме. Тиширыуланы хыйлалыкъларына хыйлалыкъ джетмейди.

— Тиширыуну мен сеннге да ышаналдыкъ тюлме, айтдырмай къоймай эсенг, хоншудан чыгъады бетсизлик.

— Аны сен тюз айтаса. Тынгыларыкъ эсенг, мен сеннге тиширыу сыйын къалай тюшюргенинден хапар айттайым. Сен аны билирге керексе.

— Айт, не айтырыкъ эсенг да, бу тауну башына чыкъгъынчы эрикгенибизни кетер, аллахны игилигинден, сёз табмаймы къыйналдыкъса...

— Аджиметни хапарын эшитгенмисе?

— Огъай. Неди Аджиметниг а?

— Сора тынгыла, эсинге ал, Мустафа. Бир апендини джашы уучу болгъанды. Ол тауда кийиклени ёлтюрюб келсе, атасы, апенди, аланы этлерин биширтиб, межгит аллында къартла бла сабийлеге чачыб тургъанды. Сен: «Сора нек?!» — деб сорургъа излей болурса. Аны да айттайым: башына махтау чакъырыб, атын айтдырыргъа. Эшта, ол кесин да унута болмаз эди. Бир джолда уа апендини джашы кийик эчкини тутханды. Аны джерге джатдырыб, бойнуна бычакъны джетдиргенлей, секириб къобуб къачыб барыб, межгитден узакъ бармай, къая дорданига илиниб, адам тилде сёлешиб тебрегенди. — Бу сёзлени Шаптал, джыларгъа тыгъылгъанча, кесин джазыкъсындырыб, мыдахланыб айтды. Ма, эчки алайда айтхан сёзле:

— «Меннге тиймегиз! Сейир хапарла билирге излей эсегиз, таулада айланыб тургъан адам барды. Аны аты Аджиметди. Аны табыгъыз. Ол сизге керти хапарла джасар.

Эчки олсагытдан огъуна кёзден гас болду. Уучу уа, сагышланыб, къайгъылы болду. Уучу таулада Аджиметни излеб тебрегенди. Айлана-айлана арыб, табарындан умут юзюб, гебдилдей, кючден атлаб бара тургъанлай, аллында эки эшекни сюрюб баргъан къартны эсегенди. Аны эшеклери асыры арыкъдан, шалдирлери ийиле, юслеринде къаргъа къабар этлери джожъ, джюклери уа ауур.

Тирмен ташланы джюк этиб салгъанды алагъа. Ташла эшеклени сыртларын джауур этгендиле.

Уучу, эшеклени болумларын кёрюб, джазыкъсыннганды. Сора былай соргъанды:

— Бу тилсиз хайыуанланы былай нек сояса? Сен къаллай адамса, аланы сыртларын алай ойгъан?..

«Мени атым Аджиметди. Билирге сюе эсенг, хапарымы тизейим... Сора ол заманда эшеклени джазыкъсынныгъынг бла къаллыгъынгы мен айтырма сениге», — деди къарт.

Шаптал, паирос буруб, ауузуна салыб, тютюнлете, тынгылауну басыб, Мустафаны аллына чыкъды. Ол, хапар айта келиб, тюз арасына, эм сейир джерине джетгенлей, къуру да тохтаб къалыучу къылыгъы барды. Алай этиб, адамланы кесине джалындырыгъа юреннгеиди.

Мустафа ол эшеклеге керти кёлю бла сейирсинди. Аджимет алагъа ол къыйынлыкъны сынатырча, къыйынлы джанла не этген болур эдиле?..

— Шаптал, къой, аллах ючюн, термилтме да хапарынгы артын бир айт, айтырыкъ эсенг.

— Да, айтдырмай къоймазлыгъынгы таныдым. Алан, сен къатын аламан къайгъынгы къоюб олтурурса деб къоркъама.

— Болдунг энди. Аны къой да, айтырыкъ эсенг, айт бери!

— Аджимет бек джашлай къатын алгъанды. Сенденшден къайда джаш болгъанды...

Неках этилгенлей, къатынчыгъына отоугъа тыгъылгъанды. Ала тешиниб, орунга киргинчи, эшиклери къагъылгъанды. Аджимет къобуб, эшикни ачса...

— Биягъы Шаптал былайда сёзюн тохтатды. Сора кёзлерин джандырыб, шыбырдагъан ауаз бла былай айтды:

— Олсагъатдан къарангыда бир къаты затха тийди. Ангылаймыса? Юйге сыбдырылыб бир эркиши сугъулду. Олсагъатдан Аджимет къанатлы тюрсюнге кирди.

Мустафаны хапаргъа къулакъ ийгенин эслеб, Шаптал биягъынлай алгъа чыкъды. Джашны джалындырыгъа излеб:

— Къалай кёресе? Хапарны андан арысын айтыргъа керекмиди? Огъесе сейирсинир заты джокъ эсе, къоярмы эдим? — деди.

— Гери бетин джуууб, кючден атлаб баргъанлай да хапаргъа эси кетиб, Мустафа:

— Айт, айт! Не бек джалындырдынг кесинге... Эки къулагъым сенде болгъанын къалай кёрмейсе!.. — деди.

Сёзюн эшитмей къалама деб къоркъгъандан, -ол Шапталдан бир атламы да артха созулургъа излемейди.

— Аджимет юч кюн бла юч кечени юйюню башында учуб айланганды. Сора эшиги ачылыб, юйюне киреме дегенлей, эшик юсюнде кимге эсе да тюртюлгенди. Аджимет биягъынлай адам сыфатха киргенди. Къатынчыгъы, эрине хыны къараб:

— Меннге киши да келмегенди, мен бир джукъ да билмейме, — дегенди.

— Огъайшы басыбмы къойгъанды?

— Ёзге не мурат эте эдинг?! Биягъынлай, кече отоуда джаш бла къыз орунга кирирге тебрегенлей, ким эсе да эшикни къакъгъанды. Къатынчыгъы эшикни ачаргъа къобханлай, ол, эркиши, къобмагъанына ыйлыгъыб, секириб турады. Къатынын хыны этиб тыяды.

— Эшикни къакъгъан къайсыса? — деб Аджимет кесни соргъанында, киши джууаб этмедди.

Аджимет къызбайладан тюл эди. Ол, гаукел атлаб, эшикни ача...

— Сора уа, айта кир андан аргъысын, — деб, ашыкъдырды чыдамай Мустафа.

— Тохта, тохта, сен ашыкъма! Былай ачханлай, бир таныгъан адамын кёрюб къойгъан болур дебми чыдамсызлыкъ этесе?... Хо, бир да... Сени джанынг ючюн... Ким эсе да, юр-сюр эте, юйге мыллык атады, Аджиметге къамчинни сюртеди. Олсагъатдан Аджимет ит тюрсюнге киреди.

Мустафа, харх этиб:

— Энди, айтмасанг да, хапарынгы андан аргъысын мен да билеме: ючюнчю кере уа къамчинни джетдиргенниде, Аджимет эшек тюрсюнге киргенди! Тюзмю билгенме?

— Билесе, тенгим, билесе... Сен айта тургъан зат керти да эшекни кёлюне келирге боллукъду. Эшитемисе? Ауузума чабма да хапарны аягъына тынгыла.

Ит тюрсюнде Аджимет кёб айланганды. Бир кере да къарны ачдан тоймагъанды. Джолоучулукъда ким эсе да аягъын асхатханды. Бир джолда ныгъышда къартла ушакъ эте тургъанлай, аланы бири: «Бу ит Асланбекни къошуна тюссе, хайыры боллукъ эди», — дегенин эшитгенди.

Элде Асланбекни билмеген джокъду. Ол анда эм байланы бириди. Ит Асланбекни табды, алай а къайыр итле анга джууукъ иймедиле. Алай болса да Аджимет барындан да онглу болду. Алайыны тамадасы ит бош ит болмагъанын сизди. Ол итни бютеу къой сюрюуге къараууллукъ этерге юретирге керекди, деди. Андан ары ол ит, билгенин,

усталыгъын аямай, къуллукъ этеди, бёрюлеге ёшюн салады, адамланы къойларын сакълайды. Қъарамай, сакъламай да не этсин. Кесинг сагъыш эт. Ит тюрсюннге кирсенг, итни къуллугъун этмей не мадарынг барды...

— Андан ары уа не болду? Эшта, аны къатынына Асланбек кеси да джюрюй болур эди?

— Болдунг, болдунг. Қъой энди...

Бир джолда къой сюрюуге биреу атын тёртгюллетиб джетди. Ит тюз юсуне атылды къабар мурат бла, алай а ол...

Алгъын сюрюучюленн къаллай итлери болгъанын сен билемисе? Адамланы атдан сермеб быргъагъандыла. Қъош къатына танымагъан адамларын къоймагъандыла.

Ах анасыны уа! Аллай итни энди къайда табаркъыса! Аллай ит, къой сюрюую ызына къайтарлыкъ болса, чабыб барыб, алда баргъан къойну къабыргъасына башын тирей эди.

Ангылаймыса? Огъай, къабмай эди, азчыкъ тюртюб «ызынга айлан», — деб билдире эди.

Аллай итни энди сюрюучюге аллах берсин!

— Қъой, аллах ючюн, бу итлени хапарлары бла мени бездирдинг! Сен хапар айтмайса, мени къанымы бузаса, — деди Мустафа, керти ачыуланым.

— Сора иги тынгыла. Атлы былай сермеб, итни къамчи бла ургъанлай, ит къанатлыны тюрсюнюне киргенди да къалгъанды.

— Аджимет а къайда болгъанды?

— Ой сеннге ант джетсин огъесе! Қъанатлыны тюрсюнюне кирген Аджимет болгъанды деб, айта турама да... Ол, учуб келиб, бир башха къанатлы сюрюуге къошулгъанды. Ол сюрюу а, бир къарт къатыны юююю къатында нелени эсе да чёблей, джюуюлдей тургъанды. Сора къарт къатын, Аджиметге эштире, былай айтханды: «Эй, къанатлыла, мен сизге сорама, эшитемисиз? Аджимет сизни ичигизде тюлмюдю? Сизни бла эсе, бусагъат учуб, къатыма келсин». Ол ким болгъанын билемисе? Ол къарткъуртха эди. Ол билмеген не барды... Кимни, къачан неге тюберин ол билиб турады.

— Тоба-тоба! Аджимет ансы да акъылындан чыкъмай иги да къалгъанды!..

— Обурну ууу джетген къанатлы учуб, къарткъуртхагъа келгенди. Қъарткъуртха аны сермеб тутханды. Эрлай къанатлыны къанатындан эки тюгюн джыртыб:

— Бар энди къайры сюйсенг да!.. Сен Аджиметсе.

Сен адам сагъатында мени джашымы эки иегисин кыркыган эдинг. Мен да бюгюн аны сеннге кыайтардым.

Энди мен сени биягъынлай адам тюрсюнге кийирейим.

Къарткъуртха, къанатлыгъа юретиб, былай айтды. «Учуб, кесинги юйюнге барыб, сибиртгини тюбюнде джашын. Сора къатынынгы орундугъуну башында къабыргъада къамчи тагъылыб турады. Сен анга тий».

Эшитемисе, Мустафа, бюгюн бек иссиди да?

Шаптал къолджаулугъу бла мангылайында терин сюртдю, сора Мустафагъа къараб, ышарды: ол а, хамамдан чыгъыб келгенча, суу джугъу болгъанды.

Ала тауну башына чыкыгъынчы, Мустафа, къарыуун тауусуб, атлагъысыз болгъанды.

— Ма, «чыгыр башны къурт этген иссилик» деб къартла быллайгъа айта болурла...

Айт, айт, аллахны къулу эсенг, ауузунгда къууут джуммагъынг джокъ эсе, былай тыйылыб-тыйылыб нек селешесе?! Сора не болуб къалдыла ахыры?

— Аджимет къарткъуртха айтханча этгенди. Ол учуб терезеден юйге кириб, эшик артында сибиртгини тюбюнде джашынганды. Алайдан кезюню бир къыйыры бла къараб, орнунда къатыныны къойнунда башха эркишини кйргенди, энди сен тюшюналдынгмы?

— Огъай! Къалай суйсенг, алай ангыла, мен анга ийнаналмайма.

— Нек ийнанмайса? Къачан да, къайда да джаш къатынынгы кесин къоюб, джукыгъа кетме.

— Шаптал, термилтме да, андан арысын да силде.

— Андан арысы да былайды. Къанатлы, ала экиси да юйден чыгъар кезюучюкню сакълаб туруб, этин биягъы къамчиге джетдиргенди. Олсагъатдан къанатлы адам тюрсюнге киргенди. Къамчиге аллахуу тагъала кеси аллай сейир къудрет бергенди.

Ол къамчини къолуна алган адам, иш этсе, суйген адамын джаныуар тюрсюнге кийирликди.

Аджимет ол къамчини сермеб къолуна алгъанды. Сора кесини къатынын, аны бла бир орунга кирген эркишини да сырт узунларына аяусуз сюртгенди.

Аланы къаллай джаныуарланы тюрсюнлерине кийиргенин айталлыкмыса?

— Ит тюрсюнге.

— Аллах сакъласын! Сора ит тюрсюнге нек кийире эди? Ол аланы къара эшеклени тюрсюнлерине кийиргенди. Сыртларына уа джюк этиб тирмен ташланы къалагъанды. Андан бери Аджимет ол эки эшекни кече, кюн да

ауур джюклерн бла ол кийирмеген тау, къяа ран, не шоркъя суу къялмагъанды. Ол огъай эсенг, аланы хамхотларын хансха джетерге да къяймайды.

— Иги этеди, кёб джашасын! Аллай эшеклени сора ким джазыкъясынныкъяды. Ёлме къяйсун! Ай анасыны, ала меникиле болсала, мен аланы бир термилтиб ёлтюрлюк эдим да... дагъыда кёлюме джетерик тюл эди!

— Тохта, тохта, Мустафа. Мен энтда аны хапарын толусу бла айтмагъанма. Аджиметге тюбеген уучу былай соргъанды: «Сен а, быланы ызларындай айлана, кесинги быллай бир нек къяйнайса, бир айт? Сен аланы мюйюзсюз кёккёрмез джаныуарла эт да къяй, къяолунгдан келмейми къяаллыкъяды... Сора къяйры джаханимге суйселе да бармагъя къяй. Ол заманда аланы сен инджитмесенг да, дуния азабларын сынамай къяаллыкъя тюлдюле». Къарт, анга тынгылаб, айтханын этгенди. Обурлугъу болгъан къамчини алыб силкгенлей, эшекле къабан тюрсюниге кирдиле. Ма ол кюнден башлаб, бизни тауларыбызгъя керти къара къабанла джайылгъандыла. Аджимет болмаса, аланы мында атлары-чуулары да чыгъарыкъя тюл эди.

Сейир тюлмюдю! Хапарны аллын бир затдан башлаб, аягъяна джетерге башхагъя кёчдю. Бу таурухха ким да тынгыларыкъяды. Кертиси да, къабанла эшекледен джаратылгъан болурамы...

— Мустафа! Санга айтама. Бу таурухну мен сени ючюн сандырагъанымы ангылаялдынгмы? Къатын алырны аллы бла джюз кере ойлаш, сагъыш эт. Сен, къабанланы къяйгыларын къяй да, къяаллай къязыны аллыкъяса, сени юйюнге келиб, ёмюрюн сени бла бир юйде ашырлыкъя, — ол къяаллай тишируду? Аны сагъышын эт. Сен къарткъуртхагъя барыб сорсанг, ол сени къатынчыгынг къачан, ким бла айланнгынын, китабха къарагъанча, тюб-тюз айтыб къяоярыкъяды.

— Ай сени ол аман джора этген тилинг тартыныб, арты бла тюшсюн огъесе... Мен тишируууму джюгенде тута билликме, дин джорукъя айтханча. Сен мени къяй да, кесинги къатынынгы оноун эт, — деди ачудан къязарыб Мустафа.

Ала чегет талачыкъягъя джетдиле. Ары джаны къяшылыкъяладыла. Ёсенин теренинде тау сууну шоркъя тауушу узакъяда къялыб, аздап-аз эшитиледи. Тау кёлле кёрюндюле. Ханс, умурса, лыбыта кючлеген эски стауатда Тебердукъяны къяшун эследиле.

Къяшда Тебердукъяны сыбызгъясыны таралгъан ариу тауушу чыкъяды.

Тебердукъаны сыбызгыгъа юретген атасы болгъанды, сау Къарачайда махталгъан Доммайчы. Ол: «Таулары неси Апсаты да сыбызгыны бек сюеди», — деучен эди. Ол да кёб таурухланы, джырланы, айтыуланы кесини джашына юретгенди. Айтыуларындан, кёшда, уучулукъда бу таурухла айтылсала, Апсаты да онгсунуб, тынгылаб тургъанды. Къууаныб, джарыкъ болгъанды.

Тебердукъа сыбызгыны Апсатыны кёзюн ачар ючюн согъа эди дерге кыйынды, ол кеси мыдах кюулени сыбызгы бла согъаргъа бек сюеди.

Ол сыбызгыны согъуб башласа, сагъышланыб, джаш заманын эсине тюшюреди.

Къаракъызыны къулакъ салыб тынгылаучусун унутмагъанды. Ким билсин, Тебердукъа сыбызгыны кёлуна аласа, аны ючюн мыдах бола болур. Тебердукъа сыбызгысын сокъгъан заманда кёйчукълары, кёчхарчыгъы да тынгылайдыла. Сыбызгы тауушха къара кёчхарчыкъ тюрлениб къалады, ал аякъларын кёзюу-кёзюу кёлтюредди, бойнун ёрге кыйырыб, несини аллына келеди, дагъыда ууакъ тебчилдей, артына кетеди.

Къараб, аны эслегенле: «Тебердукъаны сыбызгысына кёчхары тебсеген этеди», — дейдиле.

Бу джол да была, кёшха джууукълашханларында, сыбызгы тауушну эшитдиле. Кёшну аллында кёчхарчыкыны арты бла аллына баргъанын кёрюб ышардыла. Шаптал, кюлюб, эки кёлун бир-бирине ура:

— Къара, къара, къара! Кёчхарны тебсеучюгюн кере болурса! — деди. Къара кёчхар танымагъан адамланы джетиб келгенлерин эслеб, юслерине учду. Аны уруучу болгъаны элге хапар эди. Ол себебден кёчхар къатларына джетгенлей, Мустафа бла Шаптал бирер джары къачдыла. Алай а кёчхар аладан эсе аякълы болду. Къарыуун тауусуб чабалмагъан Мустафаны ызындан джетиб, бурма мюйюзлери бла артындан тюртюб абындырды.

Къонакъланы эслеб, Тебердукъа джетиб, кёчхарын хыны этиб айырды.

— Хай-хай-хай! Сени залым къарауулунг барды да! Не эте тураса, тынчмыса, Тебердукъа? Ёзге уа не хапар? — деб, Мустафа къартны кёлун эки кёлу бла тутду.

— Джокъду хата, сау келигиз! Къайдан ашхы джолдан чыкъдыгъыз? Келигиз кёшха, джууукъ болугъуз! Оллахий, бу кёчхар меннге бир айыб алдырыргъа башлагъанды... Не, джугъунгу ачитдымы? — деб, къарт кыйгылы болуб сорду.

— Ай, сени огъесе, Тебердукъа... Сора быллай джи-

гитге не боллукъ эди! Ёгюз кибик, Мустафада бир кюч барды, кьошунгу аркъасына атыб кетерикди. Къатын алыр къайгыдады Мустафа, — деб кюлдю.

— Эшта-эшта! Кертими айтаса? Алама дей эсе, алма къой. Аллах кеси болушсун! — деб ол субай сёз айтды. Мустафа, онгсунмай, мангылай тюбюнден къараб:

— «Бу Шаптал мыйысы къуругъан адам кёреме! Оюмсуз сёлешеди, айыб-баш деб билмей, онгуна-солуна урдурады, — деб Мустафа, ачыкъ айталмаса да, къашын-башын тюйдю. Тебердукъа, къонакъланы кьошха чакъырыб, агъач гоппан бла суусаб узатды. Мустафа «уф» деб башын сюзюб, аякъдан ауузун айыралмай ичеди.

Къарт элден, джамагъатдан, эринмей, хаман хапар сорады. Мустафа къыз кёре айланганын билдирирге излемеди. Ол хапарын айтыргъа Тебердукъаны кёлю ачылыб, жарыкъ болгъан заманчыгъын марайды! Ол заманда Тебердукъа чамланыб кюреширик тюлдю. Тебердукъаны кюян этерге деб, Мустафа эки аракъы шыша алгъанды. Аланы алкъын кёргюзмегенди. Къартны маулутха чакъырылгъанын биледи.

Тебердукъа ол хапаргъа онгсунуб тынгылайды. Кесини кёлюне келгенни да айтды. Ол маулут иги адет болуб чыкъгъанды. Маулутда къартла халкъ къаллай бир сыйларын кёлтюргенлерин кёредиле. Тебердукъа эндиги джаш тёлю къартланы хатерлерин бурунча кёрмейди деб анга сагъышлыды. Таулуланы адетлери, адеблери, намыслары да къарыуларын тас эте, унутула барадыла. Алгъынлада эки эркиши джолгъа чыкъсала, джашыракъ кесинден тамаданы сыйын кёрюб, онг джанына сала эди. Ючеулен болсала уа-тамада арада, эм джаш—онг джанында джюрюгенди, не ючюн десенг, джолда эм джашны тамада джумушха нерге керек болса, къалгъан экеуленни тамадасы онг джанында къалады. Уллайгъанны сыйын кёлтюрген бу адетни эндиги джашла сакълаймыдыла? Джаш тёлюню кёбюсю ол адетлени билген да этмейди. Ол адетледен унутулмагъан неди десенг, къарт келсе, джашла бары да ёрге къобадыла. Кесинден тамаданы атха мише тебрегенин эслеб, ёзенгисинден тутуб, минерге болушмагъан джаш да аз болур. Саламлашсала, къартны кюлун эки кюл бла тутхан да аны сыйын кёлтюргенлерине шагъатлыкъ этеди. Энди къартлагъа берилген сый къуру ма быладыла.

Ол а бек азды... Алгъын къартла сакъал джюлютмей эдиле. Сакъалсызны сыйы джокъ эди. Энди уа? Энди уа кёб зат арты аллына болгъанды. Къартла сакъалларын

гымых кырыдырадыла, джаш адамчыкыла уа, чачларын, сакъалларын да джюлютюрге излемей, чач иерге сюедице. Бусагъатда ол адет болуб бошагъанды дейдице. «Мода» не затды? Джангы джорукъ? Огъай. Тебердукъа аллай «моданы» кёрюб болмайды...

Къарт, адамланы кёргенниде, сёзге кыызгъандан кызыб барады. Мустафа уа ол тангига дери сёзню тохтатмазлыгына ажымсызды.

Шаптал да, тынгылай-тынгылай, эригиб бошагъанды. Сора, мараб туруб, къарт муруккуракъ этгенлей, Шаптал, сёзню башхагъа бурургъа дыгалас эте:

— Алан, бу не ишди?.. Джайлыкъланы нек хайырландырмайдыла? Бурун бу джерледе къаллай бир джылкы, тууар, ууакъ аякылы кютюлгенди? Энди уа? Энди уа, Тебердукъа, сени юч къотур къююнг отлайдыла. Тебердукъа, шо бир иги тынгыла. Мен сени аллынга кюйчукъларымы этсем, огъай демезсе да? Кёб тюлдюле: Атасы, анасы да тогъуз-ончукъдула. Сени къочхарчыгынг да бираз уллу кёллю болур. Джюнерин а — ортакъ этейик.

— Сен нелени сёлеше тураса? Былайы заповедникди!.. — деб, ол ачыуланыб, эки къолун силкиди. — Эки-юч кюйчукъну да мен джашыртын кютеме.

Джайлыкыла уа зыраф болмайдыла, сен аны бош айтаса. Былайлада алгыын кюйла, эчкиле отлай эдиле, энди уа джугъутурла, къашха эчкиле, джурла отлайдыла.

— Эслетмей, аланы шок бла агъызыргъа боллукъ тюлмюдю? Ингирде джангы эт алдарыкъ эдик, болсунму, Тебердукъа?

— Боллукъ тюлдю! Былайда уучулукъну тый деб билдиргенди Апсаты. Мен аны ажымсыз билеме...

Алай а Апсаты аллай буйругъун къалай билдиргенин Тебердукъа айтмады. Акъ къабанны сагъынса уа, хыликке этиб кюллюкдюле.

Сыйлы къарт эсе да, Тебердукъа, къартайгъанында, сер бола башлагъанды. Апсатыны былайгъа нек къатышдырады? Ол къачан да уучуланы разы этиб тургъанды. Джутланы, джазыкъсынулары болмагъанланы уа сюе болмаз, деб кёлуне келди Шапталны.

Шаптал Тебердукъа бла даулашыб, ишни бузаргъа тебрегенин таныгъанында, Мустафа, бу сёзню унутдурурча, башха затланы юсюнден сёз къозгъады. Сатыу-алыуну юсюнден, тюкенде табылмаучу, Зулихатха, Тебердукъагъа, артыкъ да бек аны туудукъчугъуна, Хауагъа, бек керек болгъан багъалы затланы юслеринден кёлуне келгенин артха салмай, джарашдырыб тизди...

АПСАТЫ САКЪЛАГЪАНЛА

Чууакъ кѣкде джарыкъ ай къаяны джитисине илиниб тургъанча кѣрюнеди. Алайдан ычхынса уа, тегерек ай, Шайтан тауну

тигинден тѣнгереб, ѳзеннге тюшерик болур эди. Алай а аны къаяла иймей тургъанчады. Алайда бир кесек солуб, ычхыннганында, джулдузлу кѣкни кенгинде ашыкъмай шош джюзюб барады. Бюгече да Уллу Хатипара ѳзенде биягъынлай болгъан шошду. Ана айю, мамурачларын ызындан тизиб, кѣллени къатында нелеге эсе да джубана тургъаилай, къайгъылы болуб, башын кѣлтюрюб, тегерекге къарайды.

Айюню сакъ къулакълары, суу тауушла хазна джукъ эшитдирмеселе да, къошда адамланы дауурларын сезеди. Ёмюрледен бери да къаяланы тилсизликлери тау сууланы тохтай билмей кече, кюн да шууулдаб тургъанлары тюрленир оноу этмейдиле.

Къайгъысыз ѳзеннге уучула, къарауулла келиб кирселе, сѣлешиб, кюлюб тебреселе, алайлада кече, кюн да отлаучу джугъутурла, къашха эчкиле, айюле, сескекли болуб джан-джанларына къарайдыла, къоркъуу киргенин сезедиле.

Къонакъла, къошха юйорсюнуб, хапаргъа къызгъандыла.

Тебердукъа аракъты ичмей эди. Алай а къонакъла салыб къошха келгенлеринде, аракътылары чыгъарыб, тебсиге салгъанларында, ол огъайны басыб къояргъа тартынды. Къарыусуз адамгъа аз ичгенчиги да дженгил татыб, джарыды. Кишиге ал бермей сѣлешеди. Къарт, къапталыны тюймелерин тешиб, джашауунда кѣрген, тюбеген затлары джашырмай, айтады.

Тюзю, хапарны къозгъагъан Шаптал болду. Ол къачан да къайсы ёзеннге, къулакъгъа кирсе да, бастырылыб тургъан хазналары табыб къоярыкъча, ишекли дуппураны чучхуб тебрей эди. Былайда къошха чыгъыб келе, ала бурун аланлары межам орунларыны къаты бла озгъандыла. Шаптал, алайдан эки кѣзюн алалмай, «былайын эринмей чучхугъан, къазгъан алтын затла, ачхала табарыкъды» деб, ийнаныб турады. Мустафа унамады: ол шыякы къазыб, бай боллукъбуз дегенлени хыликке этеди. Джерни къазыб, теринги тѣкгенинги багъасы тюлдю аны ичинде табылгъан къошун ууалгъанла, бош хабур-чубурла.

Аланла, кимлеге эсе да алтынлары асыраб къояргъа, алай теличикле болгъан болмазла. Аланы алтынлары да болгъанмыды, къайдам... Болгъан эсе, алкъын аланы киши къазыб алгъан болмаз.

Шыякылада алтын табарыкъма деб ышанган—суугъа таянган кибикди. Заман багъалыды, аны файдасы болмагъан джерге нек къоратыргъа керекди?..

Заман ачхадан да багъалыды. Мустафа заманын зыраф ийиучюледен тюлдю.

Тебердукъа быланы сѣзлерин эшитгенинде:

— Шыякыны къазгъан гюнахды, таб, къоркъуулуду, аланы къара джинле сакълаб турадыла, — деди. Шыякыны къазмай болмай эсенг, апенди, не къуран окъуучу дин ахлу адам тургъанлай къаз.

Бу сѣзлени апендиледен чыкъгъанларына билген адамла ишек этмейдиле.

Шыякыда багъалы зат табсанг, апендини чакъырыб, къуран окъутургъа керекди. Ол кѣзюуде не сѣлеширге, не башынгы кѣлтюрюб къараргъа болмайды, таб, джин сени юсюнге сюелиб, сѣлеширинги излеб тура эсе да. Алай болса да джинни кѣлюне джетеме деб, ол айтханны этиб барсанг, къоян ауруулу болуб джыгъыллыкъса, сора ёмюрлюкге сакъат болуб къаллыкъса, дейдиле.

Тебердукъа кесини хапарында биреулен шыякыда хазна табыб, апендини, аны азанчысын да чакъыргъанын айтды. Джин, ариу къызны тюрсюнюне кириб, быланы алларында сюелди. Молла бла азанчысы, анга къарамай,

башларын энишге ийдиле. Қъыз тешиниб тебреди. Сора былагъа: «Мени къыйнамай, былайдан кетигиз», — деди. Экиси да анга къарамайдыла, къадалыб къуран окъуйдула. Қъыз анасындан туугъан къымыжа болгъаны себебли, эркишилени къатларында туралмазлыгъын айтыб, кетериклерин энтда джалыныб тиледи. Аны эслегенлей, азанчы, шыбырдаб: — Хай-хай-хай, ююнг къурмазлыкъ, ары бир къара! Ол къымыжа къызны эслемеймисе, молла?! Юсюнде бир джугъун къоймай, къызыл къымыжады. Биз да аны къатында къараб турабыз», — деди.

Ол сёзлени эшитгенлей, аланы джин урду. Башларын алыб алайдан кючден-бутдан къорадыла. Шнякыланы излеб, алада хазна табхан алгъындан эсе къыйын болгъанын энди Шаптал да кёрдю: апендини табыб, алайгъа элтген да бир къара палахды.

Сен аны тилеб, джалыныб алыб келгиичи, табхан хазнангы къоратыб кетерге боллукъдула.

Тарта кириб, иги джылынганларында, Мустафаны кёлюне келиб тургъанча, дуняда къаллай джинле болгъанына, хар бири эшитгенча айта келиб, даулашдыла.

Мустафа, джинле бардыла деб асыры ийнанмагъанлыкъгъа, аланы сагъынганларын да онгсунмайды, нек десенг, сабий заманында къылыкъ этсе, анасы джинле бла къоркъута, джанын алыб къойгъанды да, аланы юсюнден сёлешгенлерин эшитгенлей, джаякъ тюклери къобуб къаладыла. Аны эшитгенден эсе, ол буз суугъа батаргъа разыды.

Шаптал а къызыб, тереннге киргенди. Тебердукъа, кесини кёлюне келгенни да айта, анга хо деб, теренден-тереннге ийиб барады. Экиси да, джинлени юсюнден хапаргъа къызыб, Мустафа къайгъылы тюлдюле.

Мустафа да аны ючюн асыры къыйналмайды, аракъыгъа бошланыб, къууанч тыбырлы болуб турады.

Тынгылаб туруб, Шаптал, шыбырдай, былай айтды:

— Джинле эки тюрю боладыла, дин тутханланы—акъ джинлери, тутмагъанланы уа—къара джинлери, деб апендини ауаз бергенин кесим эшитгенме. Динсизлени къара джинлеринден адамлагъа уллу заран барды.

Аланы заранлары джетген адам дженгилде сау болалмайды. Апенди айтыудан, къара джинни заранындан къутулгъан бек къыйынды. Ол себебден аны ючюн апендиге къыйынына кёре хакъын табдырыб, разы этерге керекди. Бу сёзлени эшитгенинде, Тебердукъа ийнанмады. Ол эште тургъан неди десенг: акъ джинле огъурлудула, хатасыздыла. Қъарала уа огъурсуздула, заранлыдыла.

Тюз иннети, халал джюреги болган адам бла акъ джиңле тенглекча сёлеширге, ушакъ этерге, къаллай джазыулары боллугъун айтыргъа, таб, болушургъа да кюреширкидиле. Аман адамланы, кир иннетлилени, гюнахлы ишлери болганланы акъ джиң чырмайды, абджытады, терсейтеди.

Джиңле учуб айланадыла, аланы къайда да кёрюрге боллукъду.

Кёбюсюне уа джиңле адамгъа кёрюнмейдиле. Ол себебден алагъа тюртюлюб къалмаз ючюн, эслеб джюрюрге керекди. Джиң чегетде джукълаб турганлай, айлана барган адам, кёрмегенлей, анга джугъун джетдирсе, ауруб тебрейди. Гюнахсыз адам да джиңге тиймезге керекди. Джиңле алагъа тийгенни суймейдиле, аладан заран дже-терге боллукъду.

Мустафа, тылпыуу тыйылганча, кеф этиб, тубанга тюшгенча болду. Ол «эслемей джиңге къолум джетиб къалса» деб къоркъду. Ол себебден арыса да, таяныргъа таукел болалмайды. Мустафа, быланы сёзлерине тынгылаб, таурухлары бла керти хапарларыны башхалыгъын ангылаялмайды.

Ол юйдегилениуню юсюнден Тебердукъа бла сёз башларгъа кереклисни унутмагъанды. Алай а аны къалай башларгъа билмейди. Шаптал былайгъа Мустафа нек чакъыргъанын унутуб да бошаган болур.

Мустафа эслетмей, аны къабыргъасындан талай кере тюртюб, эсине салыргъа кюрешгенликге, Шаптал, сан этмей, худжу джиңлерини хапарындан тоймайды.

Мустафаны тёзюмю къалмады. Аны нёгери Шаптал агъач кишини хапарын айтыб, хыйлады, маймулча, тюклюдю деб тизиб тебрегенинде, Мустафа, тёзмей, нек келгенлерин джашыртын анга эсертди.

Болуру болуб, тили чала, Мустафа бармагъын къартны кёкюрегине тиреб, былай айтды:

— Ой, Тебер-ду-къа! Эшитмеймисе? Мен сизге умутлу болуб келгенме... Айтайыммы?.. Неме... ма, Хауаны дей эдим... Огъай десегиз, сизни къоркъутуучу джиңле сизге ол къатылыгъыгъызны кечмезле! — деди.

Шаптал, эки кёзюн джандырыб:

— Мустафа! Сен акъылынгданмы чыкъгъанса?.. Тохта дейме да мен сеннге! Тың! Олсагъатха кеф этиб, былай къоян болуб къалай къалдынг, терсинге айланлыкъ!.. — деб къычырды.

Шаптал Мустафаны къолтукъ тюбюне къысаракъ этиб, от орундан кетериб, мюйюшге элтди.

— Къайры сюрейсе мени! Мен ары бармайма. Алайда джинлегем элтесе? Алайда обагъа кетесе, тохта! — деб къоркъуб къычырды Мустафа.

Шаптал асыры ачудан анга табанны джетдирди. Мустафа, юй тубюне джерге аууб, мычымай къалкъыды.

Танг джарыгъанлай, Тебердукъа къобуб къалады. Мустафа уа алкъын хурулдайды, къарт, аны сюрреб, кийизни юсюне келтирди. Шаптал кърюнемейди. Тартханчыгъы асыры джарашмай, Тебердукъаны башы ауруйду. Къошдан тышына чыкъгъанында, тереп солуб, кирсиз тау хауада бираз джарыгъанча кърюндю.

Чууакъ кек къыйырсызды. Шайтан тауну башы бла Чолпан джулдуз кърюндю. Анга эртденги джулдуз да дейдиле, къалгъан джулдузла батсала да, ол, кюн тийгинчи, джарыб, кърюнюб турады.

Теберди ёзенни башын боз бетли булутла басхандыла. Аланы баш джанлары джылтыраб, ала кюмюш бетли болгъандыла. Шайтан къаяны тишлеча джити башларында юч къая, эгизлеча, бир-бирин къучакълаб турадыла. Кенгден къарагъаннга уа къыйырсыз кек тенгизде джюзген кемелеге ушайдыла.

Къайдан эсе да узакъдан кюн таякъла тийиб, таулары тѣпелерин джылтыратдыла. Кюн не къадар къыздырса, къаялары бетлери тюрлениб, сейирлик бояулагъа боялгъанча кърюнедиле. Шайтан къая чынг алгъын чайыр бетли кърюндю, андан сора ачы къызыл болду, ызы бла уа, алтын суугъа алынганча, джылтыраб джашнады.

Хар кюнде Тебердукъа къошдан чыкъса, таулагъа къарайды. Анча сайын да ала джангы бояу бла боялгъанча кърюнедиле. Кюн бузулса уа, таула мутхуз болуб, къара кийинедиле. Джауаргъа къаралгъан булутла бир бѣлюне, бир къошула, устукку-устукку юзюле, аланы юслерин джабадыла. Таулары башы бла кек джашнагъан кърюнеди. Бир кесекден алайы ачылыб, кѣм-кѣк болады. Сора кек ачы кюкюреб, шыбыла урса уа, булутладан от тогъайла тюрюб, къаялагъа тиедиле, ёзенлеге ташаядыла, таулары тунакы дюнгордегенлери талай бирни эшитилиб турадыла.

Бир-бирде, меджисуу замандан къалгъан хапарлача, таулары башында кюнаманны, отну аллахлары Элия бла Шыбыла кърюнедиле деб, Тебердукъа къартладан кѣб кере эшитгенди. Бурун адамла хатадан сакъланыр ючюн алагъа азык келтириб тургъандыла—къозула, джау, бышлакъ.

Бу кертимиди, огъесе сѣзге устала кеси джанларындан чыгъарыбмы айтадыла, — Тебердукъа къайдан билсин.

Апенди айтханнга кёре, аланы болдура тургъан уллу алах кесиди. Андан ёрге кёкде Элия да, Шыбыла да джокъдула. Алай а апенди джинлеге нек ийнаныб турады? Джин ургъанды деб, къурушханлагъа дуа джазыб нек береди да? Тебердукъа сагъыш этсе, кесинги кёлюнге келгениге, акъыллы къартла айтханнга ийнан, андан къалгъан бары да бошду, дейди. Къартла бу таулада кёб джашагъандыла, кёбню биледиле, тауларындан терең ханпарлары барды, джашла бу затда ала бла тенг къайдан болсунла.

Тебердукъа тауланы сан этмегенледен тюлдю. Тебердукъа тауланы бурундан къалгъан деулеге, нартлагъа ушатады: ала чегетлени, сууланы, джаныуарланы, къанатлылаы къарауулларыдыла.

Хар тауну, хар джитини аты, кесини бир тюрю бир къылыгъы барды. Аланы бир къауумуна къар эртде тюшеди, бир къауумун—къар кеч джабады. Бир къауумуну кюртю къыш чилледе юзюлюб тюшеди, башхаланыкъы уа джазы аягъына дери турады.

Къыш да, джай да къары эримей, агъарыб тургъан тауланы да кёрлюксе. Алашаракъ тауланы юслери уа джаздан къачха дери ала кюйюзча джасаныб, къызыл, сары, кёк, чыммакъ гокка ханслары кёзлеринги алдайдыла. Эшта, аланы эм сейирлик заманлары къач болур. Джашил чегетле басхан тикледе анда-мында чапракълары отча къызаргъан, алтынча саргъалгъан, къаты агъач чегетчикле, «бизни кёрмеймисиз» дегенча, кёзюнге тюртюлюб турадыла. Ала кеслерини сыфатлары бла джылы джайны кетгенин билдиредиле.

Тебердукъа таулада эрикмейди. Тёгерегинде кёб джаныуарла, кийикле, къанатлыла джашагъанларын кёрюб, сынаб турады. Тебердукъа аланы джырларына, къанат тауушларына тынгылайды. Аланы уяларындан чыгъыб, кеслерине азыкъ джыйгъанларына, отлагъанларына, керилиб ойнагъанларына, балаларың юретгенлерине сейир болуб къарайды. Ол джаныуарланы, къанатлыланы да адамладан башха кёрмейди, ангылары болгъанына ишек этмейди. Ол мурат этген бла, аланы да аманлары, игилери барды. Игилеге бууланы, къашха эчкилени, джугъутурланы, джурланы, аюйлени, дагъыда талай джаныуарны санайды. Аманла уа — джаз киштик, бёрю, къабан, джыланладыла.

Бууну бурун да юйге, юйдегиге, джамагъатха огъургъа санагъандыла. Айтыуларындан, бууну огъуру ёле тургъаны сау этерикди, адамны къыйынлыкъдан башын аллыкъ-

ды. Юйге огъургъа санаб, бурун да къарачайлыла буу мюйюзлени юйлеринде къабыргъагъа ургъандыла.

Бир-бирде буула бери Хатипарагъа да чыгыучандыла. Джай чилледе чибинледен башларын къоруулаялмай, тау аязгъа келедиле. Қъалай эсе да бир буу баласы бла къошха джууукълашыб талай кюнню отлады.

Қъарт андан эки кезюн алмай къарайды, бузоуна джаныуар хата этер деб къоркъады. Қъачда тебенниг чегтелден мазаллы буулары бир-бирин чакъырыб ёкюргенлери эшитиледи, тау теппеледен сууукъ джел сапларынгы ийиреди. Тау чабакъла да суу бла энишге тюшедиле. Қъош аллында челекде къалгъан сууну башы эртденблагъа къабырчакъланыб къалады.

Буу ёкюрген заманда Тебердукъа, таулары къоюб, келпир джылгъа дери элине кетмей болмайды.

Тебердукъа джугъутурлары, джурлары кесни къойчукъларындан, къочхарындан башха кёрмейди. Оя аланы эртден, ингир сайын кюн бетледе сескеклениб отлай тургъанларын ненча кере кёрген болур... Алгъын да таулула кеслерини джигитликлерин, тириликлерин джугъутур уугъа барсала сынагъандыла. Эркишилик, чыдамлылыкъ ууда кёрюнюб къаладыла.

Джаш заманында Тебердукъа да уугъа барыр ююн къалмагъанды. Энди уа, заповедникге келгенли, ол джаныуарлагъа, кийиклеге башха кез бла къарайды.

Былайда ала юй хайыуанлагъа ушаб турадыла, адамны кёргенликге, къачмайдыла, сан этмей отлайдыла. Джугъутур, джур сюрюуле алгъындан кёб болгъандыла. Энди Апсатыны джюрегин къыйнамагъанларына, ол кийик сюрюулерин, хата джетдирмей, сакълаб тургъанына къарт ажимсызды. Апсаты джугъутурлагъа къайгъырыб, аланы къалай джакълагъанын Тебердукъа кёрюр ююн къалмагъанды. Қъач сайын текеле бла эчкиле башха-башха бёлюнюб, сюрюу болуб, бир жары джайыладыла. Текеле бла эчкилени сюрюулерин бир-бирде къошулуб къалыргъа тебрегенча джууукълашханларын къарт кёб кере сынагъанды. Сора: «Энди уа къошулдула шойду» деб тургъанлай, джанлы сургенча: текеле бир джанына, эчкиле да башха джанына юркуюб, бир-биринден айырылыб, узаядыла.

Алагъа къараб сынаб тургъан Тебердукъа, къочхар къошхан замап джетгинчи, бир-бирине иймей, айыргъан—Апсатыды демей, айт, кимге ишек этсин.

Қъыйын къыш боллукъ болса, текеле бла эчкиле кеч къошула эдиле. Аллай кезюуде текеле эчкиле ююн туту-

шууларын джылладан эсе эртде башласала, джаз эртде келлигин, джылы боллугъун билирге керекди. Апсаты джылны къаллай боллугъун билиб этдире тургъанды алай: джазы джылы боллукъ болса, ол текелени эчкилеге нек къошдургъанды? Ала бир-бирине эртде къошулсала, улакълары да майгъа—июнга къалыб кетмей, эртде, апрельде огъуна тууарыкъдыла. Джазы джылы болса, эртде туугъан улакълары да къоркъуу джокъду.

Сюрюучюле, уучула къышны, джазы къаллай боллугъун джугъутурланы халилерине, кеслерин къалай джюрютгенлерине къараб билгендиле.

Джугъутурла къышларгъа къары аз сыртлагъа кетселе, терен къар тюшерин сюрюучюле билгендиле.

Аллай джыл къойланы бичен джыйылгъан джерлеге джууукъда тутадыла.

Кийик текеле къурт юзюлюучю джерлеге джыйылыб тебретиле эселе, ол джыл терен къар тюшмезлигин бил, къурт юзюлюб, хата этерик тюлдю. Къоркъуулу заманда уа джугъутурла къурт юзюлюучю джерге табу десенг да басарыкъ тюлдюле. Апсаты кесини кийиклерин аяй биледи. Къышны эм сууукъ заманы бла джайны эм исси кёзюю чилледи.

Кёбню кёрген сюрюучюле, уучула аны аллы бла джугъутурланы халларына, ышанларына къараб сынаб, чиллени тынч бла къыйын боллугъун, китабха къарагъанча, тюз билиб тургъандыла.

Тебердукъа джугъутур сюрюуден узакъ болмай Бойнакъны мамурачлары бла тамыр кемире, таш тюблерин къозгъай тургъанын кёб кере эслегенди. Айюле текелеге тиймейдиле, ол себеден ала да къоркъмайдыла. Мамурашчыкъла къабар затны аналарыны ауузундан алыб кетдиле.

Эшта, былайда адам джашагъанын кёре тургъаны себедли, Бойнакъ юркъюб, джанлаб аны ючюн кете болмаз. Таб, Тебердукъа аны туурасында ташха олтуруб, сынаб къараб турса да, айю аны сан этмейди.

Бир къун айю мамурачлары, кёзю-кёзю кёлге тюртюб, джюзерге юрете тургъанлай, Тебердукъа юсюне келиб къалды.

Мамурашчыкъ къачаргъа башлагъанын кёрсе, анасы джетдирир ючюн къоймайды, мулдасындан тутуб, суугъа кёмюлтеди.

Мамурашчыкъ, насыбсыз, ачы-ачы къычырады, сабийча джылайды, алай а анасы, сан этмей, кесин къатдырыб

турады. Айю мамурачларын сууда чабакъ тутаргъа къалай юретгенин Тебердукъа талай кере кѳргенди.

Ол, сууну чунгурлу джерлерине барыб, сымарлаб къарайды. Сора талгъыр тау чабакъны эслегенлей, сескекли болуб, башына мадар излерге кюрешген чабакъчыкъны аякъ тырнакълары бла буууб, къараб-къарагъынчы суудан чыгъарыб быргъайды.

Мамурашчыкъла да аныча этерге кюрешдиле, не келсин, чабакъ аладан башын тынч ала биледи. Бойнакъ бир-бирде тишлерин гыжылдатыб, хырылдайды. Мамурачлары быт-быт эте тургъанларын кѳрсе, джюреги джарылыб, тутхан чабагъын бир-бирде кеси ашаб да къояды.

Хатипарагъа башха джерледен айюле келиб кирселе, Тебердукъа къыйналады.

Ала не акъыл бла келгенлерин ким биледи...

Къартла айтыу бла, Тебердукъаны тукъуму айюледен джаратылгъанына кеси ийнаныб турады. Ким билсин, къарт Бойнакъгъа быллай бир джан аурутуб, аны ючюн кюреше болурму... Тебердукъаны тукъуму айюледен башланнганын Бойнакъ кеси да биле болур деб, ийнаныбды къарт.

Къошдан узакъ бармай, чауул аягъында, напыкъны кѳб джеринде къачда Тебердукъа, айю да бирге джубана эдиле. Алай болмаса, балалы айю къатында адамгъа чабмай къаллыкъ тюл эди...

Бойнакъ мамурачлары бла танг аласы бла джайылады. Тебердукъа уа наныкъны кюндюз айюле къайда болса да салкъында солугъан заманда джыяды. Четелени кѳгетлери барына да джетеди.

Талай замандан мамурачла ёсуб джетдиле, мычымай чачылышыб, бирер джары кѳчдюле. Бойнакъ мамурачларына эки джылдан кѳб къарамайды.

Тебердукъа аны тюзге санайды. Саудан Хатипараны айю этиб къояргъа неге керекди?!

Таулада айюлеге джашар джер азмыды... Ач болсала, айюле бууну бузоун, къашха эчкини улагъын кесиб кетерге, къанатлыланы джуджеклерин джутаргъа боллукъларын Тебердукъа бек иги биледи. Алай а ала айюлени эм сюйген ашарыкъларыдыла дерге джарамаз. Джаз киштик къарыуу джетген джанны буууб, джутханы ючюн, къарт аны эм хаталы джаныуаргъа санайды.

Джаз киштик терек бутакъгъа илиниб, неда къаяланы ичинде базыкъ чауулну ичинде таш артларында, кийикле джорюучю джолчукъланы джанында бугъунуб сакъларгъа ёчдю. Сора алайы бла озама деген джугъутурну, къаш-

ха эчкини, джурну буууб, талаб джанын алады. Джаз киштик секириб тутхан джаныуарыны сыртына минеди, бойнун джыртады, исси кяанын джутланыб ичеди. Ол джангы этсиз кечинмексиз болуб, узакъ джерлеге кечеле бла джолоучу болады.

Бир кюн, Тебердукъа къараб тургъанлай, джаз киштик къашха эчкини сюрюб, къая кырыкъгъа кийирди. Джаз киштик ызындан джууукълашыб келгенин сезиб, къашха эчки, къркъгъандан джаны чыгъаргъа джетиб, ызын аджашдырыгъа кюрешеди. Эчки джашыннгаң тешиклеге ийлиб тёртаякъланыб, киралмаса, дыгаласдан куйругъун ары бла бери булгъаб, къансыб тебрейди. Тешикден чыгъарыб, сюрюб, эчкини къаяранлагъа илиндирди. Сора джашыртын секириб, къашха эчкини тубге басды. Алай а аны азауларындан—темир ыргъакъларындан ычхыныргъа дыгалас этиб, ары бла бери бурула келиб, амалын таууханында, башын чорт къаядан атды.

Джаз киштик, бойнун созуб, къаядан энишге къарады. Сора башын кёлтюрюб, хауаны ийисгей, къашха эчки тюшген джерге эниб тебреди.

Бир-бирде уа джаз киштик, кьошдан узакъ болмай чычханчыкъны мараб, туталмай, ёрге-ёрге секиргенин Тебердукъа талай кере сынагъанды. Ол заманда аны киштикден башхалыгъы джангыз уллулугъуду. Сора чычханны туталса да, джаз киштик аны аягъы бла кёкге атыб, ол джерге тюше тебрегенлей, аны бла бирге джерге сыртындан хапса тюшюб ойнайды.

Джаз киштикни бу оюнун кёрсе, Тебердукъа аны киштикге ушагъанына сейирсиниб ышарады.

Бир кюн ингирде къарт аны ачы кычырыгъын эшитди. Ким билсин, ол чегет ичинде кяанлы джаууна тубеген болур эди. Огъесе ол джырта тургъан мыллыкны Бойнакъмы сыйыргъанды, къайдам...

Аны кычырыгъына чыдаялмай, Тебердукъа, кьошха кириб, башын джабды. Бурун, къартла айтыудан, джаз киштикден адамгъа заран джетеди. Ууучу аны ёлтюрсе да, терисин союб алмазгъа керекди. Алыб, терисин хайырландырса уа, ёлюрюню аллы бла кемсиз кыйыплыкъ сынаб, термилиб ёллюкдю, дейдиле.

Бир-бир къартла джаз киштикни тыриагъын джанларында джюрютгендиле. Ёлюр ауруу тийиб, джан бералмай термилген адамны этин аны бла азчыкъ тырнасала, къачан эсе да гюнахы болгъан эсе да, аны джаны тынч чыгъады деб, айтыу джюрюгенди.

Бёрю да огъуру болмагъан аман джаныуаргъа санал-

гъанды. Тюзю, бёрюле энди Хатипарада хазна кёрюнмейдиле. Алай а былайлада кёйла кютюлген заманлада сюрючюле аладан башларың да кёруулаялмай эдиле. Тебердукъа кеси кёйчу болуб сынагъаны себебли, джанлыны адамгъа, малгъа да къаллай бир зараны болгъаның бек ару биледи. Танг аласы бла адамла къаты джукълагъан заманда кёй сюрюуге джанлы ычхыныргъа бек ёч эди.

Тебердукъа ала бла къарыуун сынашыр ючюн къалмагъанды. Къартла айтыудан, бёрюлени да барды аллахлары. Аны атына Тотур дейдиле. Джолу болса, «бу да Тотурну юлюшю болсун», деб, уучу къаяда тишлик кесекни кёюб тургъанды.

Анга «Тотурну азыгъы» дегендиле. Алай а уучуу джолу болмай, кёру къайта тебресе, къая юсюнде Тотургъа бир патронну кёйгъанды. Олсагъатда Тотур адамлагъа бираз кечмеклик салгъанды. Ол себебден бёрюню джакъсызгъа санаргъа болмайды, бёрюге не этсек да кечилликди дерге джарарыкъ тюлдю.

Эски адетлени юслеринден сагъышланса Тебердукъа, джаш тёлю аланы унутуб баргъанына кыйналады.

Эндиги къартла кёрасала, эски адетлени билген, аланы сакълагъан къаллыкъ тюлдю. Бары да унутуллукъду. Алгъың къартланы акъыллылыкъларына, эслерине ийнамагъан, аланы сыйларың кёрмеген джокъ эди. Энди уа... эндиги джашланы кёбюсю ала бла сёлеширге да турсунмайдыла.

Бурун къартла ийнаныб тургъан, ала айтхан затла бары да тюздюле дерге кыйыңды. Алай а къартлагъа тыңгыларгъа тыйыңшлыды, халкъны бурундан келген айтыуларың, адетлерин унутуб кёояргъа керек тюлдю.

Тебердукъа бёрюлени аллахлары барды, аны аты да Тотурду дегенге кеси да ийнамайды, ол Апсатыгъа ийнанады, джаныуарланы барына да башчылыкъ этерге аны кёлундан келлигине ажымсызды. Алай болгъаны ючюн къарт бурундан къалгъан хапарлагъа сёйюб тыңгылайды, аланы унутулмазлыкъларына разыды.

Эки джылы мындаң алгъа бир затха Тебердукъа ойлаша келиб, арабин, бёрюге керти да Тотур болуша болурму деб, кёлуне келди. Хатипарада эки бёрю кеслерине орун ишлеб кирдиле. Кече сайың бёрю кючюклени улугъанларың Тебердукъа эшитиб турду. Аланы аталары бла аналары алагъа азыкъ мадар этерге джайылсала, ол тауушну ангылаб, «эшитебиз» дегенча, къансыгъаңча этиб билдире эдиле.

Тебердукъа алагъа къабхан кърду. Кѣб турмай, бѣрю кючюкленн аталары къабханнга тюшдю.

Кюрешиб, чыгъалмагъанында, къабханнга тюшген аягъын тишлери бла юзюб, аягъын къабханда кююб, къачыб кьутулгъанды. Аны сезгенлей, бютеу ол джерледеги джыйын джанлы алайдан башха джерге кѣчгенди.

Тебердукъа чыртда кѣрюб болмагъан а къабанладыла. Дуиняны башында къабандан осал джаныуар болмагъанына ол ишек этмейди. Бу затха аны сабий кюнлеринден башлаб ийнандыргъандыла.

Тюзю, бир къауум кьартла бурун, къалапеланы заманында кьарачайлыла тонгуз этден джийиргенмегендиле деб, шыбырдашыб сѣлешгенлерин кѣб кере эшитгенди. Алай а Тебердукъа ол сѣзге ийнаналмайды. Къабан этин ашагъаны билнисе, ол кюнден башлаб, аны сыйы къаллыкъ тюлдю. Хатипарагъа, къабан сюрюу киргенди, Тебердукъа тюкюрюучю болгъанды, намазны аллы бла абдез алгъан сагъатда кьолларын, аякъларын огъай эсенг, бетин да санын бла тамам ышыб джуумаса, намазлыкъгъа кирирге кѣлю бармай эди.

Чаууллада бугъунуучу, кьуйрукъ учусу къап-къара, хыны джаныуарчыкъны да кѣрюб болмай эди, не ючюм десенг, ол кесинден онгсуз джаныуарчыкъланы этлери бла джашайды. Алай а аны, агъазны да ѳлтюрюрге буюрулмагъанды.

Тебердукъа, кьоянны кѣргенлей, джийиргениб, бир джанына бурулуб къалады. Кьоян уугъа ким барса, кьоян этин ким ашаса, ол кьоянча кьоркъакъ болады, дейди.

Тебердукъа джыланланы да суймейди. Аланы акъыллары барды деб айтыу болса да, аланы адамла огъургъа санамайдыла.

Хатипарада уа джыландан кѣб зат джокъду. Артыкъ да кѣб кюндюз джылыныргъа чыгъыучу кызыл джыланладыла. Тебердукъа хамаи, «басарма» деб кьоркъгъанча, аякъ тюбуне кьараб джюрюйдю. Сора джыланнга тюртюлюб къалса уа — уруб, ѳлтюрмей кьоймайды. Аны сабийлик кюнлериинде огъуна юретедиле.

Макъаны ѳлтюрген а уллу гюнахха саналады. Кѣгюрчюню, кьарылгъачны, дагъыда кѣб башха къанатлыланы, ѳлтюрюрге огъай эсенг, кьыйнаргъа да болмайды. Абадан къанатлыланы: джаз тауукъну, кийик бабушланы ургъанлыкъгъа, гюнахды демейдиле. Мадар табыб, Тебердукъа джумарыкъ тауукъгъа уа кишини тийдирлик тюлдю. Аланы арну сызгьыргъан тауушларына ол сау кюню тынгылаб турса да, эригирик тюлдю.

Бусагъат кёзюуде джумарыкъ тауукъла гурт чыгъарыб, джюджеклери бла айланадыла. Мындан алда Тебердукъа гитче джюджекчиклерин ызындан тизиб, кюн бетге джайылгъан джумарыкъ тауукъну эследи. Ол кенгден адамны къарантхасын эслегенлей, ачы сызгъырды. Тебердукъа ышарыб къарайды.

Тауукъ, олсагъатдан сыртындан тюшюб, къанатларын къагъыб, къабыргъасы бла бир кесек сюркелди, джюджеклери таш джанларында джашындыла.

Тебердукъа аланы туураларындан джанлагъанлай а, джумарыкъ тауукъ, чыгъыб, дупшурчукъга минди, гурт-гурт-гурт деб, джюджеклерин чакъырыб, тегерегине джыйды.

Кийик тауукъну быллай хыйлалыкъга уа ким юретген болур? «Сора Апсаты тургъанлай, ким юретирик эди... Ол бирер тюрлю амал бла джаныуарланы сакълайды. Таулада бу джорукъну бузгъан уучуну чырмалыб терсейирине не сёз барды!» — дейди Тебердукъа.

Тебердукъа танг аласы бла кюнню таякълары алтын бояу джагъыб саргъалтхан ёхтем тауланы тёппелерине къарайды, олсагъатда ол джашауну эм зауугъун сыпагъанча, джашаугъа сагъышлары, къайгъысы кетиб, джюреги басылады. Тебердукъа аллай кёзюулеринде кесин дунияда эм насыблыгъа санайды.

ДЖАШАУНУ ДЖАЗЫЛМАГЪАН ДЖОРУКЪЛАРЫ

Тебердукъа кесини халына, джашууна сагъыш эте келиб, элчиле хыликке этиб, анга кюлгенлерин эсине тюшюреди:

къартлыгъында, иши болмагъанлай, эки-юч къотур къоюн сюрюб, тауда джазны бурну къарагъандан къач суукълагъа дери агъыб, ичине оюла тургъац къошда къалай джашайды деб сейирсинедиле. Алай а тауларын, аны хауасын, сууун, чегетин суйгенле, малдан хапары болгъанла анга сейирсинмезге керек эдиле.

Тебердукъагъа эм уллу къууанч малчыла джайлыкъгъа чыгъыб тебреген кюндю. Ол къой кютген колхозда малла таугъа тебреген кюн — эм уллу байрамгъа санала эди.

Ол кюннге колхозчула эртдеден хазырланыб тебрейдиле. Ол кюн джетгенлей, танг аласы бла элде уллу, гитче да, эркиши, тиширыу да колхозну правленийесини аллына джыйылыб башлайдыла. Таб, малланы да алайгъа джуукъда тохтатадыла. Арбаланы, бричкаланы кенг арбазда тегереклешдиредиле. Аланы ичлери уа сюрюучюлени къабчыкъларындан, орунларындан, бешикледен, къаракёз, къарачач сабийчикледен толудула. Арбаланы артларына къайыр къойчу итле тагъылгъандыла. Адамла ар-

балагъа джууукълашсала, итле тишлерин гыжылдатыб хырылдайдыла.

Бригадирле, мал дохтурла, сюрюучюлени къатынлары къююнларында сабийлери бла атладан тюшмейдиле. Абаданыракъ джашчыкъла уа, къууанч тыбырлы болуб, эки эринлери бир-бирлерине джетмей, джарау этерге излегенча, орамны ёрге бла энишге къара, тору джоргъаланы джортдуруб, ауузлукъгъа ышыб, аууз кёмюклерин келтиредиле. Адамла дагъыда нелени эсе да келтириб, арбалагъа къалайдыла. Бары да ашыгыб, къууанчны сакълайдыла.

Алайда ат кишнеген, сабий къычырыкъ джашланы чам этиб кюлгенлери, къойланы мангырагъанлары, ийнек ёкюрген, темир налланы джолда ташлагъа тийиб чакъгъан, ит чабхан тауушлары — бары да бир-бирине къошулуб, халкъ бир уллу къалабалыкъгъа джыйылгъанды дериксе.

Джасанма къызла, джашла уа алайдан бир джаякълаб, къобузну тегерегине джыйылыб, харсны бередила. Той джарылады. Тюз тебсеуде къызла сюзюлюб, аллары бла артларына баргъан заманда, ала «аджашмасынла» дегенча, джашла да аланы ызларындан аякъларыны бурунлары бла чанчыла: «Осса, харс, джашла!» — деб, кёзлери бетлеринден нюр чачылгъан омакъ къызлагъа битиб, ашыгыш барадыла.

Абезекни, тегерек тебсеуню къызла, джашла да бек суюдиле: бир-бири къолларындан тутуб, батырыракъла бир-бирлерине чам сылтау бла кёллериндегин айтыргъа мадар табадыла.

Бары да джыйылгъанларында, колхозну тамадасы, ким да кёрюрча, мийигирек джерге чыгыб, талай ашхы сёз айтды. Ол, мал чарпымай, семириб къайтыр ючюн джай сакъ болургъа кереклисин эслерине салды.

Барына да алгыш этиб: «Ашхы джолгъа!» — деб къычыргъанын дауурдан киши эшитмегенинде, ол, бёркюн къолуна алыб, таугъа барлыкъ джолну кёргюздю. Олсатгъатдан атлыла мал, къой сюрюулени ызларындан болдула. Арбала джызылдай, зынгырдай, чархлары ташлагъа тийиб, тыкъар-тукъур эте, джолгъа тизилдиле. Джалан аякъ сабийчикле ызларындан чабыб, къолчуклары силкиб: «Къууаныб къайтыгыз!» — деб назик тауушчуклары бла къычырадыла.

Мал, арба да элден чыгыб, джайлыкъгъа элтген четли тар ёзеннге ташайдыла.

Чегетден чыкъмай кёб бардыла. Иш этиб сынамагъан наз, нызы джай, къыш да тюрленмей бирча турады дейди.

Аны айтхан джангылады. Джаз, мал джайлыкъгъа чыкъгъан кёзюуде назла чагъадыла. Аланы бутакъларындан сары букъучукъла айырылыб, джукъа булутчукъча терекленн башларын джабадыла. Дагъыда ызларына тюшюб, терек бутакълагъа къонадыла, джерге тюшедиле. Ол огъай эсенг, малланы юслерине, адамланы башларына да агъадыла.

Тебердукъа, бетине тюшген аллай къызгъылдым букъучукъну дженги бла сюртюб, «тау джайлыкълагъа чыкъгъан таукел таулулагъа уллу аллах разы болуб къууанганын билдире болур», — деб, кеси аллына ышарады.

Андан сора уа, малчыла джайлыкъларын тубан басыб тургъанлай барсала да, чууакъ кюн чыкъсала да, сокъранмай, къууаныб къоядыла.

Энди уа Тебердукъа джылы келген адамды. Қолхоз малланы ызларындан чыгъыб, аллай таулада айланыр хыйсабы къалмагъанды. Ол сеbebден ол юренчек болуб, Хатипарагъа кеси ашыкъмай чыгъады. Гокка ханслы тауланы, джай чилледе да сууукъ аязлары ура тургъан ёмюрлюк бугъойланы кёрмей, бир джылны да кечиналыкъ тюлдю.

Алай а Тебердукъа суйген тауларындан айырылыб, кенге къалгъан джылла да болгъандыла...

Адамла джангы джерлеге тюшгенлеринде, терк огъуна юрениб, юйюрсюндюле. Хар не кереклилерин да табыб, инджилмей джашадыла. Кёбле уа, таб, кереклилерин, излеген затларын суйген тауларындан эсе анда тынч табханларын эркин тургъанларын айтадыла. Алай а, адамны туугъан джери тойгъан джеринден багъалыды. Тауланы кюсемеген хазна болмаз эди... Қъанатлыла уялары болгъан джерге, чабакъла, биринчи джюзген сууларына, таулула уа туугъан, ёсген, джашагъан джерлерине юйлери, аталарыны къабырлары къалгъан тауларына къайтыргъа излейдиле.

Джашагъан эллерин, шоркъалы тау сууларын, сабий заманларында ёрлеучю мазаллы ташланы къартла ауузларындан тюшюрмей эдиле.

«Туугъан джеринги суу, ташы да дарманды», — деб, аталарыны, аналарыны къабырлары къалгъан джерни кече тюшлеринде да жёре эдиле.

Тебердукъа алагъа тынгылаб, сёзлерин тюзге санай эди: керти да туугъан, ёсген джеринг джандетди, аны сууу балдан да татлыды. Ол анда, узакъ, дангыл тюзледе хаман Уллу Хатипараны акъ къайыпланы ичинде кёмкёк кёлню унуталмай, кёзюне кёргюзе эди. Ол джаш за-

манында алайда Аймуш бла олтуруучусун, джалын кьаралтхан, башы ханс бла джабылгъан эски кьошун, тюзледе уа ала кюйюзча чакъгъан биченликлени эсине тюшюрмей болмай эди. Танг джарыгъы бла чууакъ кёкге къараб Чолпан джулдузну кёрсе: «Аны бусагъатда Хатипарадан къараб да кёрюрге боллукъ болур...» — деб кёлюне келе эди.

Бир-бирде уа тургъан джери таула башында биягъы Чолпан джулдузну кёргени ючюн, туугъан тауларына тюшюб кьалгъанча болуб, джюреги басыла эди.

Сора къайсы болса да джыргъа уста джашланы бири эскирек джырны эсине тюшюрюб:

«Тансыкъ болуб, ёлеме, джашла,
Къайда табайым Къобан суу...» —

деб созуб, эжну этилиб тебресе, Тебердукъаны бети тюрлениб, кечинмексиз болуб къала эди.

Энди уа ол Уллу Джуртуну кьудрети бла, аны ашхылыгъы бла джууугъу, теги бла суйген, кюсеген тауларын табханды. Тансыгъын алыр ючюн, ол, нени да кьоюб, Уллу Хатипарагъа чыкъды. Аны хар кьулагъын, хар ташын, хар терегин кьучакълар мадары болса, андан суйгени джокъ эди.

Келсе, Уллу Хатипарада кьош джокъ, мал джокъ... Стауатланы, джолланы ханс, умурса басыб, тилли кёрюнемейди. Былайы бу болумда кёре турмагъанына, Тебердукъа къалай эсе да бир кьуджур болуб, сагъышха кирди. Сора мал, адам да заповедник болгъаны себепли келе болмазмы... — деб, бироз джюрегин басды.

Былайда не кийиклеге, чегетге, не кьанатлылагъа адам бошлаб тийдиртмегенлерин Тебердукъа тюзге, эртде этилик оноугъа санайды.

—Биз аланы сакъларыкъ тюл эсек, сора былайгъа нек келиб турабыз?.. — дейди Тебердукъа, адамла былайда уучулукъну нек тыйгъанларын ангыламай даулашсала. — Таула бизге да керекдиле, бизни ызыбыздап келлик тёлюледе да керекдиле, чегетлери, кийиклери бла...

Артыкъ да бек туудугъу Заур, ол айтхан бла, агъашчы болуб, былайда ише джарашханлы, кьарт бу тауланы сакълауну айыбы биринчи болуб кесине да келлигин билиб турады.

Тебердукъа бизни джуртубузну, бу тауланы да кьанлы джаулары бла кьазауат этгени себепли, кесин бу тауланы ислерини бирине санайды.

Тебердукъа джаш заманда аны къарт атасы: «Таулада джашагъанны таула сакълайдыла», — деучен эди. Таула керти да ичлеринде джашагъан кийиклени балаларын къардан, джелден да сакълайдыла. Айтыугъа кёре, къарчай халкъны биринчи башчысы Къарчаны джашы Джантуугъаи кийик эчкилени хатерсиз къыргъаны ючюн айыбына джолукъгъанды. Ол уугъа баргъанында, эки аламати да бошалгъандыла: Балхоз къутургъанды, Бойнакъ да бугъойну джарылгъанына ташайыб кетгенди. Андан сора кёб турмай джаш кеси, Джантуугъан, сокъур болуб къалгъанды.

Сёз ючюн, уучу тогъусан тогъуз кийикни ёлтюрсе, джююнчю, ёлюб къалмай, джаралы болуб, уучуну аллында тиш турады. Аны магъанасы неди десенг, «Энди болдунг, сыйынг бла тохта!» — демекликди. Аны ангыламаса уа, башы уллу къыйынлыкъгъа къалады, кёбюсюне джанын береди.

Чотча бла Сары алай терсликлери ючюн ёлгендиле. Ууда айланган заманларында къаядан къуюлуб кетгендиле, халкъ аланы атларын тау джитилеге атагъанды. Хачыпысылы Хат да чоюнча тегерек кириш къаядан кетиб ёлгенди. Бийнегерни джазыуу да алагъа ушаш болгъанды. Аны джыры да барды. Джутлукълары ючюн Апсаты къаушатхан аз уучуму барды...

Бююнню эртденбласы чууакъды. Тубан джангыз киришли къаяны башында кёрюнеди.

Хансха чыкъ тюшгенди. Суула бнягъынлай шоркъулдаб агъадыла. Андан сора таулада шошлукъну бузгъан зат джокъду.

Биреулен тик сыртны эниб келеди. Тебердукъа аны кенгден къараб да рследи.

Ол Шапталды. Джууукълашханында, Тебердукъа аны къолунда чечме шкогун, къан джугъу болгъан джумарыкъ тауукъну кёрюб, къашын-башын туюдю, ачюдан не этерге билмейди.

Шаптал, къошха джууукълашханында, кесин ышартыб:

— Салам алейкум! Эртден азыкъгъа мен джангы эт алыб келеме. Къаллай семиз джумарыкъ тауукъну келтиreme мен сизге, бир къарачы! — деб, къанатлыны белинден тешиб, силкиндиргенлей, къан тамчыла чачылдыла, окъ тийген джеринден талай къанат тюк тюшдю.

— Джумарыкъ тауукъ кеси кесин этдире болур деб тура эдим мен, — деб, Шаптал Тебердукъаны ачууланыб, къараб тургъанын кёрмей, бардырады. — Ол а керти да

ёлюб тышген кёре эдим. Джюджеклері башларын бирер жары атдыла.

«Шо, ёлге эдим да, бу адамны артындан табанны бериб, кыстаб нер бир мадар болгъа эди.. Айхай, кьонакды, не этейим... Кьонакны кыстагъандан эсе, ёлген ашхыды дейдиле...» — деб кёлюне келди Тебердукъаны.

Асыры ачудан тили чала, ол анга былай айтды:

— Сен, иги джаш, осал иш этиб келесе... Апсаты аны сеннге кечерик тюлдю... — деб, терен ахсыныб, ол бурулуб кьошуна кириб кетди.

Аналарын ёлтюрюб, балаларын ёксюз этерге киндиги адамгъа кесилген инсанны кьолундан къалай келеди... Бизни кьартларыбыз сеннге дери ёлюб тургъан джаныуарны, кьанатлыны да джазыкъсыныгъыз деб юретгендиле. Ёлтюрген джаныуарыны мыллыгын уучу сюйреб элтсе, неда къаядан быргъаса, Апсаты аллай хатерсизлеге кечмеклик салмагъанды. Ол уучу, экинчи джолу болгъан огъай эсенг, баргъан джеринден кёбюсюне сал болуб къайтханды!.. — деб, асыры бек кыйналгъандан Тебердукъаны джюреги чанчды.

Бир джангыз джерде джазылгъан джорукъ, неда буйрукъ болмагъанлыкъгъа, таулула кёб затны кеслерине адет этиб тургъандыла. Сёз ючюн, джаз кьанатлыла гурт чыгъаргъан заманда, джаныуарла балаланган кёзюуде уугъа барыу тыйылгъанды. Уучула буаз джаныуарланы, кийиклени атаргъа кеслери да унамагъандыла.

Тюзю, джаш заманында, кийик эчкини буаз болгъанын эслеялмай, Тебердукъа ышанлаб атханы бла аудургъанды. Кёргенинде, кемсиз сокъуранганды. Апсаты айыбына джолукъдурургъа тебрегенин эслегенинде, андан сора джюреги кьоркьуу табыб, уучулукъну ёмюрлюкге кьойгъанды.

«Шаптал джаш адам тюлдю. Джумарыкъ тауукъну ёлтюрсе, талай баласы анасыз атылыб къаллыкъларына нек сагъыш этмегенди?..» — деб, асыры джюрексингенден не этерге билмейди ол.

Тюнене Тебердукъа джибиб, сууукъсураб, хансда абзыраб учалмай тургъан чегет кьанатлычыкъны эслегенинде, кьоюн джылыууна кысыб, джазыкъсыныб, кьошуна алыб келди. Аш, суу бериб, джылытыб, тирилтиб, учарча этгенинде, алыб барыб, талачыкда нызы бутакъгъа кьондурду.

Шаптал джукъну кьулакъга алмайды. Ол заповедникни сан этмейди. Былайда джорукъну ол эшитирге да сюймейди. Ол кьонакгъа келеди да кьонакбайына аман-

лыкъ этеди. Огъай, Тебердукъа аллайланы адамгъа сана-рыкъ тюлдю. Ол къараб туруб, джыйгъычда чырмалыб тургъан сыйлы намазлыкъны кымыб, этек тюбюнде джашырыб, кериле, созула тургъан Мустафагъа да къарамай, чегет таба ташайыб кетди. Мустафа эслеялмай къалды.

Къарт къошну артында, мийик лыбытаны ичинде кесине орунчукъ айырды. Абдез алгъандаи сора, аллын кыбылагъа айландырыб, эртден намазын башлады.

Мустафа тюнене не заманда къалкъыб къалгъанын эсгералмайды. Керексиз заманда джинлени хапарларына асыры кызыб, тереннге киргенлери себебли, къартха юдегилениуню юсюнден джукъ айталмагъанды.

Энди ол сёзню аракъысыз башларгъа керекди. Ол къошну тюбюнде атылыб тургъан бош шышаланы кёрюб, терен ахсынды.

Алай болса да тюнене аладан бираз уртлагъашында, къарт джарыгъан эди. Эшта, бюгюн аны усу боллукъ болмаз... Къонакъла бла тартынмай сёлеширге керекди.

Шаптал Мустафаны сёзюн унутдурду. Ол, башын къошха узатыб акъырын былай айтды:

— Эй, джыгыра, болдунг! Тур ёрге, къорар заман джетгенди! Къартны шайтанлары бюгюн бизни юсюбюзде кёрюннюгюн мен билеме...

— Сора биз былайгъа нек келгенбиз? Кюнубюзню кеч эталмай дебми тураса? — деб Мустафа джанына джетиб сёлешди.

— Ой, алан, бош олтуруб тургъандан эсе, бош айланган да такъылды. Тебре, дженгил бол! Сен бусагъатда кызыны юсюнден сагъыныб, бир джангыз сёз айтсанг да, къарт бизни сюрюб кыстарыкъды, аны билиб къой! — деди Шаптал ашыкъдырыб.

Не ашыкъсала да, къарт намазын бошагъынчы сакъладыла. Мустафа, аллахха къуллукъ этген къалай ачууланыргъа боллукъду деб, кёлю бла сейирсинеди. Къартны къашлары биягъынлай туююлюбдюле. Ол алагъа ауузлана барыгъыз деб къадалса да, къонакъла кетиуню табсындыла.

Къайтыб бара, Шаптал ёлтюрген джумарыкъ тауугъун Мустафагъа кёргюздю, Тебердукъа бла сёлешгенин да билдирди. Мустафа ачууланды.

— Мен сени нек чакъыргъан эдим? Угъа айланмы деген эдим, огъесе юдегиленирге болуш, къартха сёлеш да «хо» этдирми деген эдим?.. Сылхыр, ишибизни буздунг да къойдунг! Къарт тюз айтханды: Апсаты джетдирсин сеннге этген терслигинги!

Тынгылай туруб, Шаптал да чоюндюрча кызарды:

— Мен бу джумарыкъ тауукъдан сора, тарх деб шкок атмагъанма. Олму бай этерикди сизин?!.. Сен меннге кычырыргъа джигит болма да: «Къарт бѣрю кызу кыуйрукъгъа ёч» деб эшитгенмисе? Ма ол сени кибикле ючю айтылгъанды. Энди кыайсыбызны гюнахыбыз кѣбдю, пее? Айтчы! — деди ол.

Ол аягъындан алай табсыз алыб тохтагъанында, Мустафаны тили тутулду. Аланы даулары андан да аманнга кетерик болур эди, аланы сѣзлерин унутургъан зат болмаса. Ол да не эди десенг, адамла бир-бирине айтырыкъ, туудукъла туудукълагъа айтырча, ала да кеслерини сабийлерине билдирирча, алай бла эндиги джашаудан таурох болуб кетерча зат эди.

Ала мийик парат чегет кючлеген бетни акъырын эниб барадыла. Джукъ билмей тургъанлайларына, тереклени ичинден алларына эки гитчерек айю чыкъдыла, эшта, ала ачлыкъ кысхан, уллайгъан мамурачла болур эдиле. Кийикле, къоркъмай адамланы алларына келиб, арт аякларында тиш турдула. Сора джукъ тилегенча, ал аякларын былагъа узътыб:

— Х-э-э-э... — деб, тамакъ таууш этдиле... Джолоучула къоркъуб, эс ташладыла. Сора, бираз эс джыйыб, терекге ёрлер мурат этдиле.

Шаптал имбашындан чечмесин алды, не келсин, къоллары къалтырыб, шкокну туталмайды. Бу айючюкле кийиклеге ушамай эдиле. Быланы кѣрген, бусагъат сѣлешиб тебрерикдиле дерикди.

— Арабин, быланы бири Апсаты, бири да аны кызы Фатима болурму? Джумарыкъ тауукъ ючю менден дерт алыргъа айю тюрсюнге кирген болурламы?.. Энди мен бошаргъа башлагъандыла», — деб, Шаптал джашауундан умут юздю.

Мустафа эки кѣзю айюледен алмайды. Ким билсин, бу тюш болурму? Айюле алагъа узалсала, аяклары джетерикди. Ол аланы джана тургъан кѣзлерин, бери чыгъыб тургъан тиллерин кѣреди — силегейлери салыныбды, тырнаклары, темир ыргакълача, джитиледиле.

— Х-э-э-э! — деб, бир джукъ даулагъанча, айюле хырылдаб, былагъа джууукълашдыла.

— Апсатыды! — деб, чечмесин да джерге атыб, Шаптал къачыб тебреди.

Мустафа, аны ызындан джеталмазын таныб, чирик дюккючге мингенлей, ол ууалыб, тебен джашында тикден

тёнгереди. Эки кьолун джайгъанлыкъгъа, илинир зат табмайды.

Айючюкле, кьоркьаракъ болуб, тюрлю таууш этиб, юркгенча, бир джанларына секирдиле, дагъыда эс джыйыб, бир чыгаргъа кюреше, бир томала, алашы ызларындан кетдиле. Шаптал да, Мустафа да терекленн, кёкенлени ичлери бла, кийимлерин бутакълагъа джыртдыра, чабалгъанларын чабыб барадыла. Айюле джеталмай, къайда эсе да къалгъанларын билгенлеринде, бираз кёллерин басыб, сабыр болдула. Мустафаны бетин тер къатыш къан джууады: кьуу бутакъла сылгъан джараларыны ачыгъанларын ол энди эскерди. Къатангы, дженгил аякълы Шаптал туура алайгъа джетмегенди, алай а асыры кьоркьгъандан бети акъ учхунчады.

Джолчукъгъа чыкьгъанларында, ала солургъа олтурдула.

Эндиге дери Апсаты деб тауланы иеси барды дегенлеге ийванмаучу Мустафа, солуун кючден ала:

— Энди сен олду деб ажымсыз болубму тураса? — деб сорду. Шаптал «Хо!» — деб, башын кымылдатды.

Джууукъ джерде адам дауурла чыкьдыла. Была экиси да сескекли болуб, джан-джанларына къарайдыла.

Энтда джашыныргъа керекди. Экиси да секириб, къатларында кёкенлеге ташайдыла.

Джаяу джолчукъну тизилиб, башха тилде сёлеше, аркъаларында джюклери бла туристле оздула.

ИШЕКЛИЛИК

Немча туристлени Заур таугъа алыб барады.

Заповедникни тамадасы аны: «Былагъа Азгек ауушну кѳргюз, алайдан къарасала, бютеу таланы

барын кѳрлюкдюле», — деб, аманат салыб ийгенди.

Аланы кѳбюсю джаш адамла, студентледиле. Аланы ичинде джукъа кийинген, къысха кѳнчекчиклери бла талай узун сюекли сарычач къыз Заурну сынаб къарай эдиле. Ала бла биргелей джыллары келген эки эркиши да барды: аланы бири чалбаш, къатангы адамды, экинчиси уа токъ, орта бойлу, — башы къашхады. Алагъа алтмышышар болгъан эсе да джашладан артха къалмай, тири атлайдыла. Уллайгъац туристле джаш къауумча кѳб сѳлешмейдиле. Джашла уа джаякъ джабмай джаншайдыла, хар кѳргенлериние сейир болуб, сурат алыб тебрейдиле.

Тюзюн айтсакъ, Заур немчаланы Хатипарагъа элтирге разы тюл эди: аланы аскерлери бизиц халкъгъа, къралгъа салгъан джарала алкъын бителиб бошамагъандыла. Бу джолгъа дери ол немчаланы къараб да кѳрмегенди. Аланы хапарларын къарт атасы, элчиле айтадыла, китаблада окъуйду, кинолада кѳреди. Ол аланы уллу кѳллюлеге, махтапчакълагъа, кеслерин дуняда кишиге теиг этмеген, къаты адамлагъа санаб турады. Былагъа къараса уа, къалгъацплача, чамчы, кюлюучю, амац иштетлери бол-

магъан, джарыкъ сѣлешнучю, къайгъысыз джаш адамладыла дериксе. Аланы тиллери бла джукъгъа сейирсингенлери болмаса, бизни джашладан хазна айырлыкъ тюлсе. Таб, бу эки уллайгъан турист да аман адамлагъа ушамайдыла, кишини джюрегин къыйнамайыкъ деб, эслѣб сѣлешгенлери да танылыб турады. Ала, Заурну разы этер ючюн, бир сигаретле, бир шоколадла узатадыла. Ичлеринде бир джангыз орусла бар эди, ол тылмач эди. Аланы Заургъа къадар сорууларын кѣчюрюб джетдиралмайды. Немчала кѣб затны билирге излейдиле: хауаны, былайда джашагъан таууланы, аланы адетлерин, учулукъну, таулары болумларын...

Заур соруулагъа джууаб этерге аллында кѣлюне келгенча, была алай къайгъылы адамла болмазла деб, кесикесине сорады. Огъай, немчала да къалгъан халкълача къайгъысызла болурла дейди. Ол джашла бла къызла уа, къазауатны айтыб эшитген болмаса, кеслери джукъ да кѣрмегендиле.

Ким биледи, ол эки къартыракъ турист, таб, бизни бла къазауат этген эселе да... Къазауат болгъанды да эртде бошалгъанды. Бу туристлени бетлерине къараб, Заур чыртда бизни къаллыларыбызгъа ушатаймайды.

Туристле тауда кийиклени кѣрюрге излегенлерин айтханларында, Заур: «Сора чыртда сѣлешмегиз, аякъ тауушугъузну да эшитдирмезге кюрешигиз», — деди.

Джаяу джолчукъ тауусулуб, мийик ѳсген ханлагъа ташайгъан джерчикде къулакъ ичинде кѣз алдагъан ханланы арасы бла бутакълы буу мюйюз эсленди.

Агъашчы кѣзю-башы бла тохтагъыз деб билдирди. Туристле суратын алыргъа хазырландыла.

Аякъ тауушланы эшитиб, сескелениб, буу башын кѣлтюрдю. Эшта, ол хансха ташайыб джатыб тура болур эди. Узун хансланы башлары ары-бери чайкъалгъанлай, аланы ичлери бла бууну юкюлюрек ишленген джити хамхоту, башы кѣрюндю.

Ол адам ийисни сезди, таб, кеслерин да эслеген болур эди... Мазаллы бутакълы къош мюйюзлерин аркъасына атыб, арам-къарам этмей, аллы айлашган джанына джелча учуб, тас болду.

Туристле суратын алдыла. Бир-бирине неле эсе да айтыб, кюлюб сѣлешедиле. Тылмач, Заургъа айланыб, бууну аламан, мазаллы мюйюзлерине сейирсингенлерин, аланы кемсиз багъа боллукъларын айта келиб: «Быллай буу адамлагъа аз тюбейди. Аны кѣргюзтгенин ючюн, ту-

ристрле сеннге разылыкъларын билдире, бюсюреу этедиле», — деди.

Заур кеси къарагъан чегетледе онсегиз бутагъы болгъан буу мюйюзню да кѳргенди. Ол буугъа агъашчыла нек эсе да эркелетиб «Джашчыкъ» деб атагъандыла. Ол бузоу сагъатында да айырылыб къалгъанладан мийик эди, аладан эсе алгъа ёкюрюб башлагъанды, къочхар къошхан кѳзюуде, ол да тиши бууну ызлаб, андан айырылмазгъа, узаймазгъа излеб тура эди. Хар къач сайын агъашчыла бууларын санагъан заманда мынга сукъланыб къараучандыла. Эшта, ол атны аны ючюп атагъан болурла.

«Джашчыкъ» кѳбюсюне къулакъ ичинде айланыучанды, джай кѳзюуде уа Уллу Хатипараны мийик ханслы талачыкъларында отлайды, чиллени иссилеринде багъыр чибинле, сокъур чибинле джашау бермеселе, сууукъ аязлы мийик сыртланы тѳппелерине чыгъыб, анда гѳлеу хансда аладан къайгъысыз тынчаяды, Къочхар къошхан заман джетгенлей а, ол чегетлеге барындан да алгъа ёкюрюб, тууайлаб тебрейди. Сора къалайда болса да чегет ичинде бир батыуну ол отоу этиб, алайгъа талай тиши джаш маралланы джыйыб тургъанын кѳрсе, Заур кѳлю басылыб къууанч тыбырлы болады. Тылмач, тынгылаб туруб, дагъыда былай айтады:

— Туристлени не айтханларын билемисе, былайда хансны теренлиги мамонтла джашагъан заманга ушатады, дейдиле. Ала былайыны байлыгъына бек сейирсинедиле.

Заур джашагъан джерини махтаууна онгсунуб тынгылайды.

«Не къадар да къарагъыз, зауукъланыгъыз, алай а бизни джерибизге алгъынча джутланмагъыз, — дери келеди Заурну. — Аны алагъа ангылатхан аман тюл эди. Алай а ушатырламы, огъай, джанларына тиер».

Аны Апсатыны хапарын алагъа айтыргъа да огъайы джокъду. Бурунгула, Апсаты тауланы, кийиклени керти иесиди деб тургъандыла. Заур алагъа: «Энди сиз Апсатыны мюлкюне кирдигиз», — деди чам халда. Бу сѳзлени уучула былайда азыкъгъа тохтаб, солуб, уугъа тебреселе айтыучандыла.

Немчала аны сѳзлерине сейирсиниб тынгылайдыла. Сора Заур бурунгу уучуланы адетлерин тизиб тебрегенинде, ала: «Шо, былай сабырчыкъ этейик да, бир тынчылыкълы хапар айт», — деб тиледиле.

Туристле, аны арагъа алыб, хансха олтургъандыла. Джанларындан блокнотларын чыгъарадыла.

Заур айтыудан, бурунгу заманлада уучула уугъа та-

лай адам болуб баргъандыла. Уугъа тебрегенлерин а адамладан джашыргъандыла. Бир-бирине сѣз айтмай, бет къанларындан бир-бирин ангылаб, садакъларын, мылтыкъларын уугъа хазырлагъандыла. Уучу уугъа кетгенин юйдегиси, хоншуладан огъай эсенг, кеслерини джууукъларындан да джашыргъанды. Уучуну кийик уугъа хазырлана тургъанын Апсаты да билмезге керек эди. Библиб къойса уа, уучуну джолу болмай эди. Таулада, къая ранлада уугъа айланыу алайсыз да къоркъуулу эди. Бусагъатда да уучу уудан сау-эсен къайтхынчы, ол юйню тиширулары ышармай, къычырыб сѣлешмей, кийим джуумай, таб, юйню да сибирмей, мыдахланыб турургъа керекдиле.

Уучу да кесин бираз эслерге керекди: аман сѣлешмезге, къууаниганын билдирмезге. Уучу юйюнден чыгыб тебресе, Апсатыгъа тилек тилейди, алай бла аны джумушатыб, кесине ачыуландырмача. Ол ачыуланса уа, уучу аджашыргъа, ачлыкъ сынаргъа, чырмалыргъа боллугъуна ажымсызды. Уугъа тебрегенлени юйню ичинден ашыргъан огъургъа саналмагъанды. Ала кече, неда танг аласы бла чыкъгъандыла. Тауланы иеси Апсатыны миолкюне кириб, ууну башлагъынчы, ала Апсатыны, аны кызы Фатиманы джырын бирден джырлагъапдыла, сора алайда балаган ишлеб, уугъа алай джайылгъандыла.

Немчала Заургъа сейир болуб тынгылайдыла. Ала кеслерини халкъны бурунгу джорукъларын эслерине тюшюрюб, бююн бир башха тау халкъчыкъны къалапеладан къалгъан эски адетлерине сейирсинедиле.

Заур бурунгула кийиклени адам инсанланы бир тюрлюсюне санаб тургъандыла дегенине ийпанмагъанча кѣрюндюле.

Кийикле адамланы сѣзлерине тынгылаб, ангылагъандыла. Апсаты бла аны кийиклери ангылаб къоймаз ючюн, уучула алагъа башха атла атагъандыла: буугъа — «бутакълы», джугъутургъа — «тѣгерекбаш», айюге — «ат-айтмаз», бѣрюге — «джанлы». Ол огъай эсенг, шок атханны да башха сѣзле бла айтхандыла, «быргъыны сызгъырыгъы». Джаныуарланы тюз атлары ууда сагъынылыргъа джарамагъанды.

Тылмач бу хапарланы немчалагъа кѣчюргенлей, тѣгерекден:

— Табу, табу! — деген сѣзле эшитилдиле.

— «Табу» деген «огъай», «болмайды» демекликди. Бурун тюрлю-тюрлю халкъланы кеслерини табулары болгъанды, — деди.

Туристле парат чегетли кюнбетге киргенлей, алларыша эки джаш айючук чыкъдыла.

Аллында немчала къоркъдула, сора Заур ала къолгъа юрениген айючукле болуб, адамлагъа кѣргюзюрге мында алда орунларындан бошлагъанларын айтханында, эс джыйдыла.

Орунларында тургъан заманда ала чалдыш темир чыбыкъгъа аякъларын узатыб, къараргъа келгенледен. конфет, пряник дегенча ашарыкъ затла тилерге юренигенлерин билдирди.

Кертиси да, айюле, къуйрукъларына чончайыб, башларын булгъай, джукъ тилегенча, аякъларын узатыб, ынгырдадыла.

Туристле къууанч тыбырлы болдула. Была юслерине бюрген конфетлени джаныуарла ауузлары бла тутадыла. Сурат алычула ары бери чабыб аппаратларын тохтаусуз чыкъырдатадыла.

Кюле-кюле эрикгенлеринде, немчала джолгъа тизилдиле. Айюле да, аладан айырылыргъа суймей, джерге узала, ызларындан талай бирни барыб тохтадыла.

— Эшта, была адам сѣзню ангылай болурла...

Уучула быллай эсли джаныуарланы къатында сѣлешиб, тюблерин билдирмезге керекдиле, — деб ышарадыла немчала.

Кюнорта бола, джашла Тебердукъаны къошуна джыйылдыла. Заур, таууш этиб, Тебердукъагъа уруучу къочхарчыгъын такъдырды. Ол джетиб къонакъладан кимни болса да арт джанындан мюйюзню джетдирсе, аллах сакъласын, алайда огъуна бауурундан къараб къарагъынчы къабларыкъды.

Туристле былайда кюнорта азыкъгъа олтурдула.

Къарт, немча дауурну эшитгеннинде, онгсунмай, къашынбашын тюйдю. Сора барын да анга къарагъанларын эслегеннинде, уятлы болгъанча, бетин бираз тюрлендириб, джумушаргъа къорешди. Къартны къызланы араларына олтуртуб, суратха аладыла, саугъала узатадыла. Къарт тѣгерегинде олтургъан, джетген къызланы чубур кѣнчекчиклеринден, кюбе тюблеринден сора кийимлери болмай, ачылыб тургъан базыкъ къымыжа бутларына, беллерине, тыкъ ѣшюнлерине къараб, асыры джунчугъандан не этерге билмей, чал сакъалын сылай, энишге къараб, башын булгъаб, джерге тюкюрдю. Татлы хантладан этген тигимлерин ашаб бошаб, бираз эс джыйгъанында, къарт немчала басындырыб соргъан соруулагъа сабыр-сабыр джу-

уаб этеди. Туристле сексенден атлагъан къартны кеси джангызлай джайлыкъгъа чыкъгъанына, таулагъа, чегетлеге, кийиклеге аны быллай уллу суймеклигине сейир болгъандыла да къалгъандыла...

— Ол джашаудан тоймай, дуняны артына чыгъаргъа излемекликди!.. Бусагъат дуняда бу адам ийнанмазча бир затды... — деди ала.

Былай сансыз джерде атылыб къалгъан, къош маталлы бу айюле тургъан тыгъырыкъда къарт малчы къалай кечинеди?.. Ол ёмюрюн былайда нек ашырыб барады? Ала къартха былайтын баш энишге секирген кийикгеча, конфет тилеб, аякълары джолоучулагъа узатхан айюлегеча, алай сейирсиндиле.

Туристле бери Кавказы таурухда айтылырча арнулугъун кёрюп ючюн, нелерин да къоюб, ашыгъыб келедиле. Алай а джаш туристлени бир къаууму бери аны ючюн келмегенлери ачыкъды. Ала алкъын къазауатны ачыуун сынамагъан джашла, къызладыла. Аланы аталары бедншлик болуб ёлгендиле. Ала, адамлары азаб чекселе да, джуртлары ючюн джигитлик этиб, душманларын къаушатхан къралны кёрюрге, билирге талпыб келгендиле. Бу кърал сау дуняда урунуб джашагъанланы барын да сукъландырады.

Энди Тебердукъа джыллары келген эки немчалы тегереклерине сынаб къарагъанларын, нелени эсе да ышанлагъанларын эсledi. Эшта, къонакъла бизни тауларыбызны суратха асыры бек суйгенден алыб къореше болмазла... Быланы къарын ауруулары башха болур... деб, бираз сагъайды. Таб, андан эсе, была суратха алалмазча, Теберди тауланы юслерин, иги сагъан, бусагъатда тубан басыб къойгъа эди. Аман кёзден сакъланган игиди. «Была уа бир заманда бизге къанлылыкъ этер ючюн къалмагъандыла», — дейди Тебердукъа кеси-кеси бла сёлеше. — Дагъыда уялмай бери къалай салыб келдиле?..

Тебердукъа алагъа не къадар эс ийиб къараса, джыллары келген бу экеулени ол къадар къачан эсе да бир кёренине ажымсыз болады. Артыкъ да ол къатангы, алтын тишли догъракёзю тюбей тургъан адамына ушатады. Аны дженгил къымылдагъанын, джюрюген сагъатында къолларын къымылдатханын сынаб, бир затланы эсине тюшюреди.

Арабин, ол къазауатны заманында Тебердукъа Таш чоюнга элтген немча аскерчикни офицерни болурму ол? Огъай, ол болмаз. Андан бери кёб заман кетгенди, эснде туталмайды. Муну чачы чалды, джаякълары джыйрыкъла-

дан толубдула. Аны джаш заманында чачы къарамы эди, огъесе сарымы эди?.. Эсгералмайды... Тебердукъа, ишекли болуб, эсине тюшюрюрге дыгалас этеди. Алтын тишлерине энтда эс ийиб къарагъанында, сары шишли, догъракёз, алтын тишли хыны офицерни, тюшюндеча, кёзюне кёргюздю. Ол кычырыб, герохун чыгъарыб, Тебердукъагъа немча кере тутхан болур... Алапы барын да энди эсине тюшюре тебрегенди. Алай а аны бойнунда табы бар эди. Эшта, сол джанында болур эди. Ол гестапода ишлеген офицер эди. Бир кере терлеб, кителлини джагъасын ачханында ит къабханча, кызарыб тургъан уллу табын эслеген эди. «Ай анасыны уа... ахырда да бойнунгу ары юзюб къойса, не иги боллукъ эди...» — дегенин Тебердукъа энтда унутмагъанды.

Бу немча уа, къуу терекча, узун ингичкеди, юсюнде чалдыш кёлеги, джагъасы этилибди. Кюн кыыздыргъанлыкъгъа, ол джагъасын тешмейди.

Тебердукъа, сынагъанча, кългъан туристлеге да кёз джетдирди. Джашланы кёбюсю кёлеклерини да тешибдиле, бир къауумуну дженгсиз майкалары барды, боюнлары, къолтукълары да ачылыбды. Къашхабаш къартны да дженгсиз кёлеги кёрюнеди, бойну саудан да ачыкъды. Бу уа, габырасын тешмей, болгъанын борандача тюймелеб турады.

— Алан, сен бу джерледе бола тургъанмыса? — деб соргъаннга не къан джауарыкъ болур? — деб, Тебердукъа сагъышланды.

Сора ол, тылмачны къатына барыб:

— Ол джюйюсханнга бир билдир, мен аны къазауатны заманында бу таулада кёрген болурма деб турама, — деди.

Тылмач кёчюрдю. Къатангы немча къартха къараб сөйпрсинди, ышарыб, тишлерин джылтырата, былай айтды:

— «Къарт кимге эсе да джангылады, айт да бир ангылат. Мен Кавказгъа биринчи келеме. Кёчюр мен айтханны», — деди. Тебердукъа уа аны сёзлерин ангыларгъа дыгалас этди, немча тилде сёлешгенине кыйналды. «Ол офицер а олсагъатда мени таза орус тилде кыджырай эди».

Сора къалай эсе да сагъышланыб, джунчугъаны танылды: кимге эсе да ушатыб айта тура эсе уа... дунняда аз алтын тишли, догъракёз, сары немча джокъду... Шо, не да болгъа эди да, аны бойнунда табын а бир эсlege эдим... — дейди.

Джолгъа чыгъыб, ауушха атланырны аллы бла туристле суулукъларын кёзлеу суудан толтурдула. Кёзлеучюкге ол къуукъеж да келиб сюелди.

Тебердукъа кенгден къараб, туристлени кёз туурасындан ташайтмай, сынаб тургъанлай, муну кёлегини джыгъасын тешиб, сууукъ суу бла бетин эки кёолу бла да джууаргъа ийилгенин эследи.

Къартны джити кёзлери немчалыны джыйырыла башлагъан акъ бойнуна илиндиле. Алай а алайда аны табы джокъ эди.

Тебердукъа къайгъылы болду: ким билсин, табы энишгеракъда, имбашына, не кёкюрегине джууукъда болуб кёрюнмей эсе уа. Тартынмаса, къарт, аллына атлаб, немчалыны кёлегин сыдырыб алыб, ажымсыз болургъа разыды, айхай, не келсин...

Алай къартны джюреги тынчлыкъ бермей, «ишек этме, ажымсыз да олду, къанлы мурдар, ауругъан, сакъат сабийлени джабыкъ машинагъа къуюб, тунчукъдуруб ёлтюрген олду. Элде джашагъан эки джюзден артыкъ адамны, миллет айырыу бла, къырдырыб, уругъа къуйдургъан, партизанлагъа сатлыкъ мыртазакъланы, адам джан алыучулары юретиб ийген да олду», — дейди. Биягъы ууахты унутхан энтда бизни тауларыбызгъа келибми турады... Къалай этейим? Аны мен джибермезге керекме. Ол къанлы энтда ычхыныб кетерге башлагъанды... Бусагъатда аны уруб къояргъа эркинлиги болса, Тебердукъа кёл кенгдириб тындырлыкъ эди.

Къарт, кёзгъалгъан джюрегин басалмай, тили чала, Заурну кёшха чакъырды, ишекли болуб, не этерге билмей тургъанын айтды. Асыры тебгенден къартны башы къазанча къайнайды. Арабин, керти да ол биягъы эсе, тау башында Таш чоюннга элтгениге?.. Кесин, джангызлай, сейрлик къая тауушну эштиригин айтыб кыздырсакъ, тебрер эди. Анда уа, анасы бергенин тёкгениге мен этерин билир эдим...» — деб тишлерин гыжылдатыб тебеди. «Огъесе, Заурну элге ийиб, милициянымы чакъыртайым?..» Итден туугъанны тубге уруб, эки кёолун, эки аягъын да кымылдамазча байлаб къойгъаннга уа не болдукъ болур...

Тебердукъа мурджар аягъында ат кылдан этилген джыджымын пзледи. Ол туристлени тохтатыб, къан ичген бёрю биргелерине тагъылыб келгенин айтыб къояргъа таукел болду. Дагъыда, къачыб къутулуб кетерге боллукъду деб, сагъышланды. Къалай этсин адам? Къараб туруб, Заур:

— Аика, джюрегинги бир бас! Джангылгъан эсенг а? Андан берн къаллай бир заман кетди! — деди сагъышла-ныб.

— Джангылгъандан аллах сакъласын! Белгили табы кёрюнмейди. Алай а тюз тапыгъаныма джюрегим ишек этмейди. Заур, аны джибермейик. Аны айыбына халкъ кеси джолукъдурсун.

— Тохта... Мен туристлени ауушха бир джет-дирейим. Ызыбызгъа къайтсакъ, элде тыйыншлы джерге билдирибиз.

— Не дейсе? Огъай, биз алай эте тургъунчу, ол сакъ-лаб турмаз. Къоймай эсенг, ант ызынг бла болсун, элт быланы къайры джаханимге элтирик эсенг да. Милицияны джолун мен кесим да билеме, — деб, къарт, асыры ачудан къалтырай тургъан къоллары бла къапталыны халы тыймелерин этерге кюреше, ашыгъыш халда джол-гъа тебреди.

Туристле таугъа таяныб кетдиле. Къарт, эки кёзюн аладан алмай, ызларындан къараб турады. Ма ол кеси да, бусагъатда Заур туристлени алыб баргъанча, къазау-атны заманында немча аскерни ызындан тизиб, ауушха алыб кетген эди. Солдатла, чачылмай, бир-бирн ызындан ашыгъыш атлаб бара эдиле. Алай а ол кече эди. Къарт аланы, ауушха элгеме деб алдаб, къая къырыкъгъа элт-ген эди. Немчаланы кёбюсю ёмюрлюкге алайда къалгъан эди...

Тебердукъа милициягъа хапарын айтханлай, тамада-гъа элтдиле. Ол, къартха тынгылаб, айтханын барын да джазыб:

— Къарт, къайгъылы болма, биз тюзюн билдирбиз. Ол сен айтхан немчалы эсе, тукъумун гюрлендирмей келме-генди. Алай а ол алай, сени кёлюнге келгенча, тынч иш тюлдю. Тыш къралдан келген туристле — бизни багъалы къонакъларыбыздыла, кесинг сагъыш эт... Къолунг бла тутуб къойгъанча, ажымсыз болмасанг, сёз башлагъан да къыйынды, — деди.

Тамада, къартха бююреу этиб, эшикке дери ашыра чыгъыб, къолун тутуб ашырды.

Тебердукъаны джюрегинде от джана, сёзюн кишиге ангылаталмагъанына, аланы сансызлыкъларына ачудан эрини къабыб, суу ызы бла баргъан джолну энишге ай-ланды. «Къонакъламы дейди? Сора аллай ит къонакъмы-ды? Мен айтханнга ийнаналмай эсегиз, гюнахсыз, терс-ликлери болмагъанлай ёлген джюзле бла адамла уа, са-бийле, къартла, тиширыула... Аланы сюеклери да джерде

чириб бошагъанды. Мынга уа шагъатмы керекди?.. Киши нек ийнапмайды?.. Биягъы мурдар бизге иш этиб салыб келген эсе, ол бизге тансыкъ болуб, кёрюрге келмегенин къалай ангыламайдыла?..

Теберди Къобанны кёксюл шоркъалары, башхасы болмай, къанлы джау бу джерлени теблеген къара кюнледеча, шууулдайдыла. Ала, эшта, мындан алгъа минг джылны да былай шууулдагъан болурла.

Былайда тууб ёсген, кёб къыйынлыкъ сынагъан къартны джюрегин басхан Теберди сууну тохтаусуз шууулдагъан тауушуду. Ёмюрлери тебмей, деулсча тургъан акъбаш тауладан саркъыб келген бу тохтай билмеген, чокъракъча, таза суугъа иги эс бёлюб къараса, аны шууулдагъанын эшитсе, къалай эсе да джюреги джазылыб, кёлю кёлтюрюледи.

БИЛМЕЙ ТУРГЪАНЛАЙ КЕЛГЕН ДЖУНЧУУ

Тебердукъа кѣб кый-
ынлыкъ сынагъанды. Ала-
ны бир къауумлары эрт-
де унутулгъандыла, бир
къауумлары уа ёмюрлюк-
ге эсде къалгъандыла.

Къарт ишекли болгъан немчаланы тутдуламы, ийибми
къойдула, аны ол билалмагъанды. Дунняда ахыры бир
адам кѣрген эсе, мен кѣрюрюю кѣрюб бошагъанма деб
тургъан Тебердукъа бир джыл джай чилледе къошундан
чыкъгъанлай, узакъда кюнбетде отлай тургъан ууаныкла-
ны эслейди. Аланы юсю бла энтда бир палах келлигин а
ол къайдан биллик эди...

Ол Азгек ёзенден аууш бла, Уллу Хатипарагъа аугъан
малланы ызларына къыстар мурат бла сыртха таяныргъа
кѣлюне келди. Теберди заповедник бла колхоз джайлыкъ-
ланы белгилери аууш эди. Сюрюучюле малларын аууш-
дан бери аударуб кютерге базмай эдиле, нек десенг, за-
поведникни сакълагъан агъашчы джашла акт салыргъа
бек сюедиле.

Сюдге берилселе уа, къоругъан джерлеге малланы ий-
иб теблетгенлери ючюн, сюрюучюлеге сюд тазирни аямай
салады. Бу джол Тебердукъа, малла кеслери кирген бо-
лурла деб, сюрюучюлеге гурушха этерге излемеди.

Тауда джайылыб отлагъан ууаныкъланы бир джерге джыйыб къыстагъан къартха тынч тюл эди. Сакълаб тургъан джерин къоюб, сыртха чыгъыу бир джаны бла заповедникни джоругъун бузуу эди.

Тебердукъаны уланы былайгъа къачан келлигин билмейди, юч-тёрт кюннге созулса уа, иесиз малла биченлик-лени теблеб башларыкъдыла.

Тебердукъаны ичи тутмай, неле эсе да айта, мурулдай, сыртны тюбюнден таяныб тебреди.

Къараса, аланы сюрюучюлери кеси келе турады. Ол да кимди десенг, Тебердукъа бла эки къарнашдан туугъан Юсуф. Ол къартдан онбеш джылгъа джаш болса да, джылы келген адамды, алай а узун санлыды, къарыулу болгъаны танылыб турады.

Экиси да саламлашыб, къол тутушхандан сора, тынчлыкъ-эсенлик соргъаплай, Тебердукъа джууугъун къошха ичгери чакъырды. Юсуф, ёмюрю мал бла келгенликге, колхозда ишлемейди, ол элли энчи малын кютеди. Былайыны татыуун ол эртде ангылагъанды. Халкъ ишлеген колхоздан жанлаб айланады. Энци малланы киши санамайды, къарауулары джокъду. Ол сюрюуде сюрюучю кесини къаллай бир малы болса да къайгъысыз асырайды, кишини дауу болмайды. Юсуф кесин кемсиз суйген адамды. Ол джаз бузоулашы талайын учуз багъасы бла алыб, джай тау джайлыкълагъа бошлаб, семиртиб, къачда ауузу бичген багъагъа сатаргъа тюзелгенди. Юсуф, кесишикилени огъай эсенг, кютген малларыны санын да кем этиб джаздыргъанын эл совет биле эди. алай а, не келсин, къоллары бла тутуб къоялмай эдиле.

Элчиле малларын Юсуфну сюрюуюне разы болуб къоша эдиле, нек десенг, джайлыкъны, отлауну къайгъысын ол кесини бойнуна алыб къояды: не колхоз джайлыкълада, не лесхозну джеринде тартынмай кютеди, бир-бирде уа, джайлыкъланы къарауулары келиб къалыр деб къоркъса, малларын адам кёрмезча къая тюбледе бир тар къулакъгъа элтиб урады. Къош салыб, алайыны отлауу бошалгъынчы турады. Ол заманда аны атлы болуб излесенг да табарыкъ тюлсе.

Ол къуру да къысыр тууарланы кютеди. Юсуф къач сайын семизден къабыргъалары былкъылдай тургъан, тюклерни джылтырагъан ууаныкчыкъланы, таналаны келтириб, нелерин къууандырады.

Юсуфха колхозгъа кир деб кёб кюрешгендиле. Аныча уста малчыла ара мюлкге бек керекдиле. Алай а ол башына энчи маллада тургъанын хайыргъа санайды.

Юсуфну кѣргенинде, малла биченликге аджашыб кир- мегенлерин Тебердукъа сормагъанлай билди. Кесине со- рургъа уа тартынды, не десенг да къонакъгъа санайды. Тебердукъа аны аллыша от гырджындан эки туурагъан бла бир гоппан айран салды. Энди анга кысырларынгы биченликден терк къорат дерге керекди. Сѣзюю сюрюючю кеси башлады.

— Тебердукъа, бизни аталарыбыз эки туугъан къар- нашдыла, экибизни къарт атабыз да бирди, — деб гыр- джын къабынын эндирирге джууртдан джутланыб уртла- ды. — Ала джашагъан Огъары Тебердиде бизни тукъуму- бузну тийреси, белгиси болгъанча, танылыб турады. Ала, бир юйюрча, алай татлы джашагъандыла. Юйлерин да, бир-бирине тирерге излегенча, джууукъ салгъандыла, бир- бирине къачан да билек, багъана болуб джашагъандыла. Тюз этгендиле. Керти джууукъла къуру да алай джашар- гъа керекдиле. Тюз айтама да, Тебердукъа? — деб, кесин ышартыб сорду Юсуф.

Къонакъ не айтыргъа дыгалас этгенин ол ангылаб:

— Тюз айтаса, Юсуф, айхай, айхай! — деди Теберду- къа, энди не айтырыкъ эсенг да бир эшитейик дегенча.

— Биз экибиз да алай джаш адамла тюлбюз. Сени, тамада хатеринги эте болурла, элде сыйынг уллуду. Туу- дугъунга — Заургъа—да айт, ол да мени кенг адамым тюлдю, — бизни адамларыбызгъа болушлукъ керекди. Аланы маллары былайда отлагъанлыкъгъа, аны ючюн кърал жарлы болмаз. Аланы ким кѣрлюкдю... Аны ючюн бир джангыз адам джарсырыкъ тюлдю. Мен кимлени та- паларын кютгеними биле болурса? Аланы иелеринде биз- ге джууукъ джетмеген санлаб бир чыгъарыкъды.

— Эшта, эшта, сора Заур менигеми тынгыларыкъды, — деди Тебердукъа онгсунмай.

— Алай деген неди! Улаусу айтханнга тынгыламагъан къарачайлы боламыды сора?

Кесини джууукъларын къалай мыдах этер? Заур сора отму ашагъанды, аллай бирни эсгермезча?.. — деди сейир- синиб Юсуф.

— Заур тюзлюкню суйген джашды. Ол кесини борчун толтура биледи. Юсуф, сен анга айыб этмезге керексе.

— Айтханнга тынгылайма да, таб, сен да адамла- рынга, бизге болушургъа излемейсе, нее?

— Да мени уа уллу огъайым джокъ эди...

— Болушаллыкъ эсенг, Заургъа билдириб айланма, тилейме. Ол къуру да былайгъа кириб турмагъанын мен билемс. Кюндюз мен малларымы ѳзенчикде кютерме.

Алайы таша джерчикди, былайдан кёрлюк тюлдюле. Кече уа ууаныкчыкыла кыалайда сюйселе да отласынла.

— Алай деген неди!? Сора ол биченликни тебленгеннин кёрлюк тюлмюдю?

— Аллында кёрмез. Артда уа кёрсе, кыалса да башхасы джокыду. Малларымы былайда эки ыйыкыны кечиндиралсам, андан сора кыошуму ауушну ол джанына саллыкыма. Азгекде ханс кыатыб бошаганды, отлау кыалмаганды... Сау бол, Тебердукъа. Сен джууукъларынгы багъалатханынгы мен эртдеден да биле эдим... Алай а, дагыда, ким биледи, ауузунгу кыыс!

Тебердукъа не айтыргыа билмей тургъанлай, Юсуф кыобду. Саламлашыб, чыгыб тебрегенлей Тебердукъа:

— Юсуф, тохтачы... — деди.

Ол тохтамады. Тебердукъагыа ётдю. Джууукълагыа болушургыа керекди, ол бурундан келген адетди, алай а Тебердукъа Заурну алдаяллыкъ тюлдю. Ёмюрю Тебердукъа уланын алдамазгыа, тюзюн айтыргыа юретиб тургъанды. Энди Юсуф элни малын биченликке ийгенин ол андан кыалай джашырлыкыды? Ол билсе уа, унарыкъ тюлдю, сора джууукыла бедишлик болдула. Кыалай этейик? — деб кыарт кыайгыгыа кирди. Тебердукъа кыошха кириб, чыгыб, малла джайылгъан аууш табадан эки кёзюн алалмайды, Заур келиб кыалыр деб, чегет кыыйырына кыарайды. Ол асыры сагышылы болгъандан кирир джер табмайды. Бююн хар намазлыкыгыа киргени сайын: «Мени башымы бу налахдан кыутхарыб, кыайгысыз кыойсанг а, уллу аллах», — деб талай кере тилек тилемей, ёрге кыобмайды. Ол кече кирлик кыакымагъанлай чыкыды. Биченликни джабышыб отлай тургъан ууаныкчыкыла кёзюнден кетмейдиде. Ол огыай эсенг, отлауну кырдыгын таууш этдириб джыртхан, кюушенген тауушлары кыулагында турадыла.

Ол кыош джанында джатмада кыойчукларыны кюушенгенлери болгъанын артда билди.

Тебердукъа джукъ да сезмей тургъанлай, Апсатыны кесин кёрдю да кыойду! Ол джугьутурланы, кыашха эчкилени, ууаныкланы, кыойланы — биченликни толтургъан мазаллы сюрююню ышырыб бара эди. Былай кыарау бла ол тюз бир сюрюючюге шашмай ушайды. бетти уа—Юсуфну бетти сой да кыабла, экиси да бир бет.

Тебердукъа, андан кёб чыдаямай:

— Ууаныкланы, джугьутурланы да бир сюрюю нек этгенсе? — деб сорду.

— Хр-р-р — деб, Апсаты, ит хырылдагъанча хырыл-

дай, — сен бетсиз къартса! Дагыда меннгем сорлукъса!
Ала былайда сени амалтын къошулуб къалгъандыла.

Сен мени ёмюрлюк джериме джууукъларынгы малла-
рын нек келтириб ургъанса, бир айтчы?

Энди уа мен аланы бир-биринден айыралмайма. Ол
итлинг ючюн сени тейри урур, — деди.

Былайда Тебердукъагъа къочхары акъ тюрсюнге ки-
риб, Апсатыча кёрюндю. Къочхар мыллыгын атыб келиб,
неси Тебердукъаны гыртгыныгына мюйюзлерин джетдир-
ди. Бусагъатха дерн ол танымагъан, онгсунмагъан адамы-
на этнучен эди алай. Асыры къоркъгъандан тюшю санды-
ракъды. Къочхары сермегенлей, Тебердукъа барыб тауну
башына тюшдю. Тёбен джанына кёз джетдирсе, Таш чоюн
ичинде тубанны арасы бла бир адам ауангы...

Ол къартха Заурча кёрюндю. Акъырын, шош ауазы
бла Тебердукъагъа былай айтды:

— Акка, мени сен джойдунг... Сени терслигинг бла
мен дуниядан тас болуб барама, эшитемисе, акка?

Тебердукъаны бети кетиб, алынган адамча:

— Огъай, огъай, сен нелени сёлешесе... Джангыласа,
Заур, — деб кеси кычырыгына уянды.

Бетине сууукъ тер урду. Джюреги джюджекча тыпыр-
дайды. Къошну чырдыларындан кюн таякъла тийдиле.

— Алыныргъа башлагъан кёре эдим... быллай тюшню
аманлыгъы ташха, таугъа болсун, — деди къарт терен ах-
сына.

Кюнорта бола Заур да келди. Къартны эс ташлаб тур-
гъанын эслеб, ол саулугъундан хапар сорду.

Тебердукъа, башын кёлтюрмегенлей, кечени кёз кыс-
магъанлай ашыргъанма деди. Къарт, Заургъа тюзюн ай-
тыб къоялмай, сагъышланды. Къышлыкълагъа чыкъса,
Заур кеси кёзю бла кёрюр, деб кёлуне келди. Алай а Те-
бердукъаны туудугъу Заур, бир гоппан айранны агъызыб,
таугъа чыкъмай, Бойнакъ айю джашагъан, кёллери бол-
гъан чатха тюшгенди. Сора алайдан юйуне къайтханды.

Уллу чурум да болмагъанлай, чот былай чырмала бар-
гъанына не этерге билмей тентиреди. Джууукъланы ара-
сын къалай бузсун, тилеклерин сан этмей къалай кый-
сун. Юсуф а анга кёб игилик этгенди. Аланы барын да
Заурдан джашыралмады.

Къарт, къарыуун тауусуб, амалсыз болду. Хатипарагъа
чыкъгъанына сокъранды. Андан эсе элинде, джеринде
юйюню тыбырын сакълаб турса разы эди.

Бу налахладан кеннге къаллыкъ эди. Ай, уллу аллах,
къарт Тебердукъагъа бу азабланы сен нек сынатдың?! .

Ол кезюде Юсуф, не чемерлигин да аямай, Заурну кесине тынгылатыргъа кюрешеди. Амалсызгъа кирсе, не къуру да Шапталгъа джалынады.

Арадан эки кюн кетди, ашхамда, аъашчы кесини юйюнде тургъанлай, Шаптал ишине келди.

Зулихат алкъын элден къайтмагъанды. Заур къадалыб отун джарады. Ол Шапталны къалай келиб къалгъанына сейирсинди, не ючюн десенг, ол къачан да, гыл тюшюрюр ючюн, чырмалгъан ишге къатышыучанды. Эшта, маралны ёлтюрген да Шаптал болур эди деб, ишеклиди.

Заур аны юйге чакъырмады. Саламлашыб, ол алайда отунлагъа олтурду.

Заурну ичмегенин Шаптал биле эди, алай а хурджунапа бир шышаны сукъмай келмеученди. Ол агъашчылагъа да олсуз бармайды. Аны бла барса уа, ала аны къуру иймейдиле, арбаларына агъач джюклейдиле. Джайлыкъла Заурну къолундадыла, айхай, аны айтханынга ийнлтген да тынч тюлдю.

— Юсуф бютеу сизни юйюрюгюзге салам айтдыргъанды. Ол сизни ёмюрде да унутурукъ тюлдю, — деди бетсиниб Шаптал.

— Саламы узакъ болсун! Ол бизге аллай бир нек къайгъырады экен? — деб сорду Заур.

— Сора сен аны къалай унутдунг? Юсуф сизге къачан эсе да буаз къунаджинни бергенди да? Энди ол сизде саулукъ ийнек болуб турады. Ётюрюкмю айтама? — деди Шаптал махтанганча.

— Мен аны унутмагъанма. Юсуфха борчубузну болджалдан оздурмай телегенбиз.

— Бизге аны юсюнден селеширге айыбды. Мен керек кюнде джууукъла бир-бирине болушханларын айтама.

— Къысхасы, Юсуф менден не излейди?

— Тюз ангылагъанса. Ол кёб зат излемейди. Уллу Хатипарагъа чыкъмай, бир-эки кюнню чыда дейди.

Заур, къайгъылы болуб:

— Сора нек? — деб сорду.

— Бош, кёлюнге джукъ келмесин. Сени кийиклериңге киши чабарыкъ тюлдю. Элин адамлары, насыбсызла, малларын къайда кечиндирирге билмейдиле. Аланы кёбюсю сени этингдиле. Ала малларын Хатипараны сыртларында кютгенликге, кимни эшиги тартыллыкъды... Сен а билмегенча эт да къой. Тебердукъаны аузуңдан бир сёз чыгъарыкъ тюлдю. Огъай, мен айтханны ангыладыңгмы сен?

— Огъай, Шаптал! Сакълагъан мен болгъанлыкъгъа, Хатипара мени джерим тюлдю, заповедникникиди.

— Оллахый, аны барыбыз да билебиз. Аны билмеген кимди! Алай кертти джууукъла бир-бирине хатерли болургъа керекдиле.

— Джууукълагъа болушургъа мен да огъай демейме, ала излеген тюз эсе, джорукъну бузмай эсе.

— Бизни джууукъларыбыз излеген зат терс къалай болур, Заур?

— Тюз деб халкъны барына да керекли болгъан затха айтадыла.

— Ма, энди сау бол да къал! Мен да аны айтама. Разыса да? Халкъгъа керекли зат? Келчи, аны ючюн бир тартайыкъ, — деди Шаптал, асыры къууангандан къюлюгюн тыялмай, хурджунунда шышагъа ашыгъыш узала.

— Тохта, ашыкъма! Сен мени тюз ангыламагъанса, малланы мен Хатипарада къюдюрлюк тюлме. Аракъы ичерикди деб да кёлюнге келмесин, — деб Заур аны сэгъышландырды.

— Алай деген неди? Болушурма дегенинги унутханмыса? Огъесе энди сокъранганмы этгенсе? — деди Шаптал. Сора, ачыудан не этерге билмей, ол былай айтды:

— Хо, таб, сен айтханча болсун дейик. Къарт атангы малларын а нек бошлагъанса Хатипарагъа, аны бир айтчы?

— Не малларына айта тураса? Ол эки къотур токълусунамы айтаса? — деб сейирсинди Заур.

— Эки бла онну башхасы азды. Джайлыкъларынг дже-тишедиле. Эки къочхар къютюлген джерде сюрюулени къотерге нек болмайды?

— Энди болдунг! Ашхы джолгъа! Биз сёлешир зат джокъду, — деб, ачыуланым, ёрге къобду, балтаны алыб, отун джарым тебреди.

Заур, экинчи къю Хатипарагъа чыгъым, Тебердукъагъа былай сорду:

— Акка, Юсуф малларын бери чыгъарым къотсе, сен кёрлюк болур эдинг?

— Кёргенме, — деди эриниб Тебердукъа.

— Сора сен къараб кёрюб тургъанса, алаймыды?

Къарт башын силкди.

— Акка... Сеннге адам не айтсын,.. — деб, Заур къашын-башын туюб, мылтыгын бойнуна атыб, Азгек аууш таба кетди.

Къорууланган джерледе малланы отлай тургъанлары кёрюб, Заур аланы башха ёзеннге къууду. Сызгъаны ары джанында балаганда мурджарны, азыкъны эследи, алай а ичинде киши да джокъ.

Заур Юсуфну хыйлалыгын биледи. Бусагъатда да Юсуф къайда эсе да узакъда тюлдю. Ол кесин кѣргюзмей, адамладан джашыныб айланады. Энди Заур аны сакълайды.

Кече болду. Кѣк кѣзню алдагъан джарыкъ джулдүзладан толду. Кечеги аязчыкъ гокка хансланы арну ийислерин келтиреди.

Къая тюбюнде чауулдан бир тынгысыз къанатлыны мыдах тауушу таймаздан къулакъгъа келгенлей турады. Заур, къырдышха сыртындан джатыб, эки кѣзюп кѣкден алмай, терен сагъышха кирди.

«Эшта, хар кимни кѣлюпе джетиб джашагъан тыпч болур. Алай а акка къачан да тутхан джолунгдан джанламазгъа, кесинги терилтмезге, къуру да тюз иннетли болургъа, терсликге тѣзмезге юретгенди. Энди уа? Акка энди аланы унутуб, Заур кимни малын да заповедникде, къорулуб тургъан биченликге бошласын деб къалай айтхан болур? Юсуф, джууукъ адам эсе, бютеу джууукъланы малларына чалынлыкъ джерни теблетсин дерми? Огъай, (ол аны алай айталмаз!..

Кѣз байланган заманда Юсуф къошуна къайтды. Ол, къошуну аллында адам ауангыны кѣрюб, сескекли болду. Аллына атлаялмай:

— Къайсыса былайда сюелген? — деб сорду. Заур, кѣзюнде огъу болса, аны урурча болуб турады, нек десенг, Юсуф, ким айтханны да, кърал джорукъну да къулакъгъа алмай, маллары бла кѣб хата салгъанды... Заур кече арасында да, таиг аласында да аны ызлагъанлай, анга къарауул болгъанлай, аны бла даулашханлай турургъа неге керекди? Тыйыншылысы: аны тутуб, заповедникни тамадаларына элтирге керек эди. Неда андан да игиси: балаганын да чачуу-къучуу этиб, эки джаягъын отча къыздырыб, эки кѣзюне джилтинле кѣргюзюрге керек эди. Ол заманда анга акъыл кирир эди.

Заур кеси кесин кючден тыйды: сабыр бол... тѣз... — деб ким эсе да къулагъына шыбырдагъанча. Къарт атасы анга «сабыр тюбю-сары алтын» — деб кѣб кере юретиб айтханды. Заур, секириб къобуб:

— Мен сени сакълаб турама. Бусагъат былайдан къораб кет. Тас бол кѣзюмден! Сеннге мен тазирни къалатмасам, адам тюлме! Эшитемисе, эй, мен не айтама?! Сюдно алдайма десенг а, юйюнгю къурутурла, он кере кѣб тазир тѣлерсе. Энди ауушха джууукъ келсенг, эшитмедим деме! — деди.

Юсуф не эсе да бир айта башлады, алай а Заур, анга тынгыламай, ауушха баргъан джаяу джолчукъну кетди.

Тебердукъа алкъын джукъламай турады. Ол, къошунда олтуруб, бутакъланы отха атады.

Заур, аны къатына олтура:

— Акка, сен алай нек этдинг? — деб, джюреги къыйналгъанын билдирди.

Тебердукъа, баш энишге къараб, тынгылаб турады. Сора амалсыз болуб, кесин джазыкъсындыргъан ауаз бла:

— Мен энди къарт болгъанма, Заур, ёмюрю келген адетлирибизни атыб къойсам, меннге адамла не айтырла, бир сагъыш эт...

Заур джукъ айталмай, къолун аккасыны тобугъуна салды.

* * *

Заповедникни къорууланган джери—тёгерегин чынар чегет кючлеген уллу талады.

Джашил чегетни ичинде къоргъашын бетли кёксюлдум тереклени кёресе. Чегетни асыры къалынлыгъындан; таб, кюн таякъла ётюб, джарыталмайдыла. Былайда, чегет ичинде бир тукъум бир шошлукъ барды... Қъалай да болсуи, джюрегинг кёлтюрюледи. Былайда джел аудургъан терекле кёбдюле, алагъа киши тиймейди, кеслери чириб тауусуладыла. Аланы юслерни агъач тюк, инген хансла басадыла, бир-бирде уа аланы тюблеринден джашил джетекле джашнаб чыгъадыла, къараб-къарагъынчы ёсюб джетедиле.

Заур, мылтыгъын бойнуна атыб, танг джарыгъы бла төгерекге къарай кетеди.

Чынар чегетни ичин баргъан джол наз чегетге элтеди. Алайы да кечеча къарангыды. Ёзенни ичинден чыгъыб, кюнбетлеге таянсаи а, къызгъылдым къабукълу нарат чегетни кёресе, аланы бутакълары джукъадыла, кюнню таякъларын тыялмайдыла. Ол чегетни ичи джарыгъыракъды. Алайда бурнунга чайыр ийис бла, бишген джилкени ариу ийислери урады.

Мындан алда чегет башха тюрлю тюрсюннге киргенди. Нарат тереклени бутакъларында гагаракла, джау чыракълача, джарыкъ кёрюнедиле. Энди былайы бираз оинганды, бир-бир джерледе чегет салкъында ёсюучю гокка хансла агъарадыла.

Мылы чегет бауурлада хансла, кёкенлеча, мийик ёсендиле. Тереклени ичинде, ала кюйюзча, джерге къууат салгъан чегетни, сюйюмлю этген гокка хансланы басама

деб кържъаса. Аланы ийислери кеф этдиргенча, къл бериб, къайры эсе да учундурады.

Адамны ташайдыргъан терен эсирик хансны ичине кирсенг, аджашмай чыгъалмайса. Былайда не атлыны, не джаяуу кърлюк тюзсе. Саргъылдым мамурач, айю бала, хансха джубана, томала-томала, аякъ тиймеген хансда сокъмакъ этиб, кѳзден ташайды. Гебелеккеле, бал чибинле, багъырбашла гокка хансланы ичинде бир кѳлтюрюле, бир ташая, эртденден ингирге дери зауукъ этедиле. Кече уа былайда гокка хансланы ийислери болгъанны толтурады. Тик къабыргъалада парат тереклени тюблеринден башлаб сыртха чыкыгъынчы, джилек, ишкылди, эбзе кѳзукъулакъ тоб-толуду. Не къадар мийикге чыкысанг, терекле ол къадар алашадыла, къынгырла, мыршыкыладыла. Тау тѳппелерине джууукълашсанг а, шхылды, тартыш, дыгъылен тюбейди. Бир-бир джерледе залыкылдыны чакыгъан ийиси адамны башын тѳгерек айландырады.

Былайлада сууукъ джелле къайын терекчиклени да керилиб ѳсерге кѳймайдыла.

Заур, сакылагъан чегетини огъаргъы белгисине чыкыса, джурлагъа, джаз тауукылагъа, джумарыкылагъа да тюбейди. Аланы гугурукларын бусагъатда кърлюк тюзсе, нек десенг, туклери онгады, кеслери да сансыз терен кыулакылада джашынадыла. Гурт чыгъаргъан агъач тауукыла уа джюджеклерин ызларындан тизиб, эсирик ѳсген биченликде къурт, къумурсха чѳблейдиле. Джурла, агъач тауукыла да асыры кыызбайлыкыдан кеслери кеслеринден илгенѳ турадыла. Заур къараууллукъ этген джеринде шыкыртсыз джюрюрге кюрешеди, артыкъ да бек бери таянса, ол эки кере сакы болады.

Гитчерек ташчыкыгъа агъач тауукъ кѳнуб турады. Ол гурт чыгъаргъан тауукыча тюрлю тауушла этеди. Аны тѳгерегинде саргъылдым джюджеклери джююулдейдиле. Аналары, ауазын тюрлендире келиб, тохтайды. Джюджеклери сескеклениб, къанатчыкыларын къагъаргъа кюреше, боюнчукыларын созуб, башлары кългъан джерге мыллык атыб, бирер джерде джашынадыла. Аналары терен хансда абына, къоба, хансны джырыб, къайры эсе да думп болады.

Тѳгерек шыкыртсызды. Агъышчы уа джаяу джолчукыну ѳргеден ѳрге таяныб барады. Былайда сейирлик гокка хансланы бирча чакыгъанлары, кенгден къарасанг, чыммакъ, чайыр бетли кѳлчюккелча кѳрюнедиле.

Джай чилледе иссиден чыдаялмагъан буула, къабанла

былайгъа чыгъадыла. Буула, чибинледен баш кьоруула-
ялмасала, тауну тюз тѣппесине илинедиле. Ауушну тюр-
бюнде уа бѣденелени тауушлары чыгъады.

Мийик тау кышылыкълада эртденги, нигирги сууукъ
аяз бир-бир инген хансланы кьатдыра башлагъанды.
Эртденги чыкъ ёмюрю юслерине букъу кьакъмагъан
гокка хансланы андан да таза этди. Джугъутурла айлан-
нган кьотур къаяладагъы хансла айырылыб, башха тюрлю-
дюле. Ала кьалгъанладап алашадыла. Бир кьауумлары
джерге бауурланыбдыла. Ала сууукъну кьулакъгъа ал-
майдыла. Заур аланы, кийик джаныуарны джумушакъ
тюгюне ушатыб, сылай: «Ай анасыны уа... Мен быланы
Катягъа кѣргюзалмай къалай кьойдум? Аладан сора да
анга махтаныб кѣргюзюр затларым кѣб эдиле. Энди уа
мен аланы анга кѣргюзалмадым шойду...» — деб, Заур
терен ахсынды.

Заур, джаш болса да, бу чегетледе кѣб тюрлю затха
тюбегенди. Сакълагъан джерине айланыб, сынаб кьара-
гъан заманда ол кѣб сейир затланы эслей эди.

Табигъатда болгъан бары джангыра, кьартая бар-
гъанларын сынаб турады: хансла, терекле чагъадыла, ур-
лукъланадыла, джаныуарла, кьанатлыла да балала та-
бадыла, аланы джашаугъа юретедиле, хансла, терекле,
джаныуарла, кьанатлыла да джаз да; кьачда да тюрленир
керекли кьалмайдыла. Кьач сайын кьанатлыланы
кѣбюсю узакъ джуртлагъа учадыла, джаз сайын ызлары-
на кьайтадыла, биягъынлай джырлайдыла, уяла ишлей-
диле.

Заур, джашауда тюрлениулени сылтауларын билирге
излеб, сынаргъа, тѣзерге, эрикмезге юренеди.

Алайлада кѣргенин, сынагъанын, сезгенин кюн сайын
кьагъытха тюрюреди. Ала кюн-кюнден кѣбден-кѣб бола
барадыла. Кесни джолунда кийикге тюбѣб, аны сынар
ючюн, баласы бармыды, огъесе эндими боллукъду, аны
тюзюн билир ючюн, кьарт атасы юретген Апсатыны джы-
рын мурулдаб джырлайды. Джырда уа былай айтылады:

Апсаты, барды сени
Кьулакъ сайын малларынг,
Да бер, кьурманынг болайым,
Берир малынгы бер, хайда.
Бермез малынгы кери айда.
Сени джугъутурунг чунакъ кьулакълы,
Сени эчкилеринг эгиз улакълы.
Эгиз улакъладап тигим этсенг а!
Сени берир кюнюнг — сют кибик,

Бермез кюпюнгде айландыраса ит кибик.
Эгиз улакъланы бизге ызлатхын,
Мыйыкълагъа джау бурхула бузлатхын.

Бу джырны джырласа, аны къайгъысы чачылгъанча, джолу тюзеллигине толугу ийнанганча болады. Бу джырны бурунгула уугъа тебреселе, суйген кийиклерин кёрюб къолгъа джыяр мурат бла джырлаб тургъандыла. Алай а Заур, уучулача, кийиклени уругъа излемегенди, ол аланы сау-эсен болгъанларың, отлау табмай инджилмегенлерин кёзю бла кёрюб, ажымсыз болмаса, тынчлыкъ табмагъанды. Ол аланы кесине илешдирирге дыгалас этгенди. Сёз ючюн, чегетде, къулакъ ичлеринде тюбеген кийикле сескекли эселе, юркуюб къача эселе, ол тегерекледе аланы къоркъутхан бир зат болгъанын сезгенди.

Ол къайдан эсе да келген уучу болуучанды. Къачан чыкъса да, Заур джолунда кийиклеге, къанатлылагъа тюбемей къалмайды. Аланы чарпыусуз, тынч-эсен кёрсе, ол, ышарыб Тебердукъагъа:

— Аpsаты, разы этдинг, сени къудретинг уллуду! — дейди.

Заур сагъышланса, кёлюне кёб затла келеди: ким билсин, бу тауланы, кийиклени иеси Аpsаты бу джолчукъла бла джурюй эсе уа... Мен сакълагъан таулада, чегетледе айлана эсе уа... Огъай, бу джерледе ёмюрде да шок атылмазгъа керекди.

Сора эс джыйыб, иги сагъыш этсе, Аpsатыны хапары бурун меджисуу заманладан къалгъан таурух болгъанын эсгереди. Алай болгъанлыкъгъа ол Аpsатыны унутургъа, аны джокъгъа санаб къояргъа суймейди: къалай да болсун, ол таурухну джубанча огъай эсенг, кесине себеге санайды. Аpsатыны джыры Заургъа халкъны бурунгу джашауундан хапар айтханлай, табигъатха сейирсиндиргенлей, сагъышландыргъанлай, кийиклеге, джаныуарлагъа, къанатлылагъа артыкълыкъ этмезге юретгенлей турады. Сора ол Катя бла танышыб, аны бла иги шагърей болгъанында уа, джашау анга алгъындан да суйюмлю, сейир кёрюндю. Энди кече, кюн да къайда болса да, къайда айланса да «ай анасыны, шо бусагъатда Катя мени къатымда болуб бир къалгъа эди!» — дейди. Алай а бу арт кёзюде Заур не эсе да тюрлене тебренгенди. Джарыкъ кюн да анга мутхуз кёрюнеди, джарыкъ дуниясына алгъынча къууаналмайды. Ол экинчи Катяны кёрмегенди.

Заур да заповедникни межамларына эртдеден бери бармайды. Таб, аны агъашчы чакъырса да: «Катяны кёрюрге керек тюлме», — деб, ызына ашыгъыш къайтады.

Виктор бла тубешиб селешгенли, Заурну халы тюрленшгенди. Айтырын Катя кеси ауuzu бла айтыб нек кюймагъанды? Сора ол нек келген эди экен? Заургъа тубегенинде, Катяны кезю-башы нек джарыгъан эди да? Аны аякъ тубюнде чёб сынмай эди. Эшта, ол кесин Заургъа Виктордан кюрккуб ашыртхан болмаз... Ол себеден, Виктор: «Катяны мен алгъанма, биз энди бир юй болуб джашайбыз», — дегенинде, Заур, ишек этмей, толу ийнапъиб кьалгъанды.

Огъай, аны атын да сагъыныргъа керек тюлдю! Ол Катягъа тубеб, тау башында къая кырыкыгъа баргъан кюнлери энди къайтыб да келмесин.

Заурну кюню къарангы болгъанды, джарыкъ кюннге, ёхтем тауларына да кьууанмайды. Алгъын аны сагъышы: сыртында мылтыгъы, юйюнде этиллик ишлери эдиле. Энди уа джангыз мылтыгъына не этерге билмейди. Таб, суйген кийиклерине, къанатлыларына къарары да келмейди.

Заурну кыйнагъан неди десенг, кеси джангыз кьалгъаныды. Артыкъ да кече. Заур кече арасында эшикке чыгъыб, къайсы болса да бир дюкгючге олтуруб, кечеге тауушлагъа тыпгылайды. Къайда эсе да узакъ бармай къанатлы кычыргъан, чычхан сызгыргъан, бутакъ сынган тауушла аны керти да сагъайтадыла. Тюлкюню хырга улугъаны да эшитиледи. Бир-бирде уа бурунлары бла джерни сыздыра, къабан сюрюу дыбыртлаб озады, къайда болса да чирик ёре турукъну кечеге джелчик аудуралды. Алгъаракълада Заур, ол тауушла не болгъанларын билгинчи тыпчыкъ табмай эди. Энди уа ол, эшеги ёлген къарачайлыча, мыдахды. Ол тауушладан эрикгенди.

Бир кюн эртденбла анасы джау чайкъаб башлады. Ол аслам джау алыр муратда, бурунгулача, «Долайны» джырын созуб джырлайды:

«Ой долай, долай, дол гыбыт,
Сары майдан тол, гыбыт.
Бузугъу болмагъан сау гыбыт,
Муну айранындан джауу кёб,
Муну бузугъундан сауу кёб.
Ой сенден, голпан майла алырбыз.
Тамаданы аллына салырбыз...»

Бурун, меджисуу заманда тууарланы иесине, къарауулуна Долай дегендиле. Ол буурса, джау да кёб тюшерикди деб, къатын Долайдан тилегенди. Сютбашыдан джау къалай тюшеди? Аны кёбле билмегендиле. Эки суйген бир юйде къалсама, аланы кёллерине не келгенин билмегенле да тубейдиле, дейдиле.

«Къамишде турна кычырыр,
Ой, улан кызгъа ычхыпыр.
Ой, улан ойнар, кыз кюлюр,
Экисини ичиндегини ким билир?..»

Зулихат, Долайны джырын ауузундан тюшюрмей, джау тюшмеймиди деб, джыккырчыкыны башын дженгил-дженгил ачыб къарайды. Не келсин, джау тюшерге ашыкмайды.

Зулихат тохтаусуз: «Ой, Долай, Долай, тол гыбыт», — деб эринмей къайтарыб джырлайды. Суюуб тынгылаучу Заур энди бу джырны эшитеме деб къоркъады.

— Анам, бери бир къара, сени Долайынгдан не барды? Адамла айгъа барыб къайтханларында да, сен хамаң «Долай...» дебми турлукъса?.. Адамланы кюлдюрме! — деди ол, асыры ачыудан сёзлени бир-бири ызындан басындырыб.

Заур бу сёзлени накъырда халда айтса, анасы асыры саң этерик болмаз эди. Алай а аны ачыуланганын ангылаб, джаны кыйналды. Зулихат, кесин чыдатыргъа кюрешиб, джукъ айтмады. Кёлюне уа былай келди: Заур тюрлениб, башха адам болгъанды. Мынга бу кюнню келтирген орус кыз болур... Бир ажымсыз, хыйшы ашатханды... Афендиге барыб, дуа алыргъа керекди.

Анасыны тыгъылгъаны Заурну джюрегини кыйнады. «Чегетде мен кесин аллыма джырлай айланама сора, бурундан келген «Долайны» анам джырлагъанлыкъгъа, мен быллай бир нек кыйналама?» — деб, Заурну кёлюне келди.

Акъырын анасыны къатына барыб, Заур башын аны имбашына джетдирди. Анасы джыламсырады. Ким билсин, джашынмы джазыкъсынды сагъышланыб, мыдаланыб тургъаны ючюн, огъесе кесинини сагъышын этди... Джашы аны кучакъламагъанлы кёб болады, дженгилде кимни болса да кызына кюшулуб, айырылыб, башха джерге кетиб къалыр деб кёлюнеми келди... «Бюреуно кызы анасындан багъалы къалай болур... Не да болсун, мени тилими ангылагъан, тилими алгъан, мени анагъа сапаб, ана къачымы, къарт хатерими этген, уллу кёллюлюгю болмагъан кыз болгъа эди келинлик ким эсе да...» деб сагъышланады...

Зулихат джашауунда кёб зат сынагъанды. Къолларындан келиб, джашларына орусну-орманны алдырмагъанлары, таб, аны амалтын юйлериңе къаугъа салыб, джашларындан ёмюрлюкге сууб квалгъанлары да биледи.

Сёз ючюн, джаш башха миллетден къыз бла шагърей болуб, тюбеше, сёлеше тургъан хапарын эшитгенинде, джашны анасы: «Аны юйюме келтирсенг, бу эки эмчекден нчген сютюнг харамды», — дейди. Джаш тынгылаб къалады. Талай замандан ол биягъы къызына тюберге кетгенин сезиб ызындан барыб марлайды. Джаш, юйню таныб, терезесин къагъады. Къыз мыяласын кенгине ачханлай, джаш бетин къызын бетине джетдиреди. Къараб тургъан анасы: «Итден туугъан, къартлыгъымда меннге сен кимлени сынатыргъа башлагъанса? — деб, къолунда бармакъ ташын сылджыратады. Таш барыб джашыны тѣппесине тийиб, башын тешеди. Джаш эки айны джатады. Аны ючюн да къарамай, ол, арадан юч ай да озгъунчу, ол къыз бла бир юй болады.

Зулихат ол ананы тюзсюнмейди: табхан баласына ташны джиберирча, алай хатерсизлик этген — ол анамыды?!.. Эшта, къатынны ачыуу башына чабыб, акъылын алгъан болур эди. Алай а бюртюкден адам этген анасына сыйынмагъан джаш да не затды!..

Тюзю, ол эртдеги хапарды. Джашла, къызла да энди аталарына, аналарына асыры бой бериб кюрешмейдиле. Ол огъай эсенг, адебли-намыслы къызчыкъ Хауа, энди, таб, ол да къабындан чыгъа тебрегенди. Аны этгенлерин эсинге тюшюрюрге да уяласа.

Мындан алда Зулихат элге кетди. Хауа кеси юйде къалды. Ызына къайтыб, юйюме джууукълашханлай, Зулихат бир тюрлю къобуз, барабан тауушла бла, шашхынлы адамча, тели кычырыкъла эштиб, сескекли болду.

Юйню арбазына киргенлей Зулихат, транзисторну бошлаб сокъдургъанын билди. Аны Заур эгешчигини туугъан кюнюнде саугъагъа берген эди. Транзистор терезе тюбюнде согъады, юйден а бир топ улдагъан аякъ тауушла чыгъадыла.

Зулихат, ашыгъыб, терезеден къарагъанлай, акъылындан чыгъаргъа джетди: Хауа, алагъа къонакъгъа келиучю къызчыкъ Зарема транзисторну кычыртыб, кеслерин да, къалтырауукъ ауруу тийгенча, джин ургъанлача, ёшюнлери ары бара, саурулары бери бара, болгъанларын титиретиб, люююлдетиб, бетлерин къара тер джуууб, хахай, кычырыкъ этиб, аякъларын ары бла бери чалдыугъа бардыра, болгъанны дюнгордетедиле. Букъудан ауангылары кючден танылады. Зулихат, шашхынлыча, абын-сюрюн эте, юйге кириб, мюйюшде сибиртгини сермеб алыб, экишсе да кёлю кенгигинчи тѣшейди. Ауузунна тюшгенин къуя, экисин да юйден сюрюб чыгъарады.

Ингирде Заур чегетден къайтханында, Хауа анга джы-
ламсыраб тарыкъды. Заур, харх этиб, анасына:

— Анам, энди джашлада, къызлада да ол тебсеуно
тебсемен джокъду. Аты твистди. Бош ачууланганса.
Джашдыла, суюгенлерича тебсесинле, ойнасынла, хата
джокъду, — деди.

— Ай, шо, атагъыз сау болуб этерик болгъа эдигиз
сиз алай! Ол сизге кѳргюзюр эди твистни...

Юйню тамадасы сен, Заур, Хауаны уялтыр орнуна,
неле сѳлеше тураса!.. Дагъыда телилигин кѳре турганлай,
сен аны джакъларгъа кюрешесе... Айхай, къарт атанг да
джууукъ джерде болса уа.

Эки къотур токълу бла ол да джайлыкъ-баш сайлар-
гъа кюрешеди. Не айтсанг да, кѳбню кѳрген адам, ол кѳб
да биле болур. Джашлагъа сѳзю бла бир акъыл салыр
эди, — деб, Зулихат Тебердукъагъа тебеди. — Ол кесини
къарт юй бийчесин, Зулихатны анасын, джайны джай
узуну элде кесин атыб кетеди. Андан тиширыууна юйге
бир тук чакълы хайыр джокъду. Къой, тууар сюрюуле
кютсе уа, айхай... Ол заманда анга ким сѳз къошарыкъ
эди... Уллу аллах, биз кѳрмеген, биз сынамагъан да не
къалды! Бу чагълан дунягъа бир къара...

Заурну мыдахлыгъы уа кетерге унамайды. Ол, сагъыш-
ланыб: «Арабин, былайдан кетиб къалырма эдим?.. кѳб
адам ишлеген джерде къайгъым да бираз чачылыр
эди...» — дейди.

Мындан алда элде турбазаны тамадасы Заургъа тю-
беб, кел да бизде инструктор болуб ишле дегенди. Заур
алкъын хо деб къоялмагъанды, алай а бираз ангарыл-
гъанды. Таула алай, алайсыз да джукъгъа кетерик тю-
дюле, ол джол усталыкъ этерик джаш тѳлюню ичинде уа
эригирик тюдю: таулагъа ала бла хар къуру да бирге
джюрюкдю.

Заур башха ишге кѳчерге нек таукел бола башлагъан-
ды? Аны дагъыда бир сылтаун айтайыкъ.

Алгъаракъда бир турист тас болуб, табылмады. Танг
атханлай, таугъа кетиб, къайтмай къалгъанды. Экинчи
кюн Заурну турбазагъа чакъырыб, сен таулагъа устаса,
излерге болуш, — дегендиле.

Областан вертолетну чакъыргъандыла, ол тауланы,
сыртланы башлары бла алаша учуб, излер ючюн къалма-
гъанды, алай а табалмагъанды. Турист, киши айтханыга да
тынгыламай, къайры барлыгъын да бир адамгъа айтмай кет-
генди. Таулада джорюген джорукъну бузгъанды. Ол
джаш адамчыкъ эди.

Ингирде шагърей кызына «Тамбла таугъа барлыкма», — дегенди, къайсы тауну тѣппесине чыгъарыгъын айтханды, къачан къайтырыгъын а билдирмегенди. Кызычыкъ да тауну атын унутханды.

Турбазаны джол усталары эки юлешиниб, тау джолла бла излей кетгендиле. Заур тенги къатыш элни башында Кѣль башы деген сыртха чыкъгъанды. Чегет тауусулгъан джерге чыкъгъанларында, ала адам ызланы эсегендиле. Дагъыда тас этгендиле. Табар мурат бла къаялагъа ёрлеб, кычырыб, сызгырыб кюрешгендиле. Не келсин, къая тауушдан сора джукъ эшитмегендиле.

Кюн батыб, кеч болгъанында, ала чегетни кыйырында къалыргъа керек болгъандыла.

Заур кече арасында ахсынган тауушла эшитиб уянганды. Иги къулакъ ийиб тынгылагъанында, таууш чорт къаяны тюбюнден келгенин билгенди.

Фонарчыкълары бла тѣгерекни джарытыб излегенлеринде, насыбсыз джанны юсюне тюртюлюле. Къаядан кетиб, эшта, бутун сындыргъан болур эди, несин да билмей сойланады. Бир талайдан эс джыйыб, сѣлеширге дыгалас этди. Таякъладан сал агъач маталлы этиб, Заур да, инструктор да туристни кече таудан тюбюне тюшюре тебретдиле. Кѣзге тюртгенин кѣрмеген къарангы кече къаяланы, чегетлени ичинде джолну табхан кыйын болду. Алай а, аны врачха кѣргюзмей мадар джокъду.

Танг джарый, джашны больницагъа джыйдыла. Туристле таугъа тизилирни аллы бла инструктор алагъа тынч джолланы юретгенди, кеслерин къалай джюрютюрюклерин айтыб ангылатханды. Ингирде Заур турбазагъа баргъанында, аланы сакълыкъгъа юрете тургъанын кеси кѣргенди.

Заур пенча тюбесе да, тамада инструктор туристлеге биягъы сакълыкъны хаман къайтарыб айтыб тургъанын эшитгенди. Бу джаш а кимни айтханын да асыры къулагъына алмай эди. Къалай эсе да насыбы болгъанды ансы, таб, ёлюгю да табылмай къаллыкъ эди. Эки сагъатны кечигиб келтирселе, киши да къарыу эталмай, ёллюк эди. Джаны сау къалгъандан не келсин, бутун кесиб къоратдыла.

Джашны къутхаргъанлары ючюн таугъа кетерге тебреб тургъан туристле Заургъа, инструкторгъа да уллу бюсюреу этдиле. Заурну кьолун къаты кысыб, туристлени бири гокка хансланы джоппусун берди. Айхай, аланы Катя бир кѣрмеди, Заур гокка хансланы аны кьолуна кьууанч тыбырлы болуб узатырыкъ эди. Кызыны эсине тю-

шюргенинде, Заур бироз салкын болду. Джай узуну таулада Катяны кәрмей кылай тураллыгына сагышланыб, джаш башын булгады. Заповедникден эсе, Турбазада бек керек болганын Заур биле эди. Бери биринчи келген турист джашланы, кызыланы таулада джурюрге, саклыккыга юретирикди. Ол алагы джанындан сюйген ариу, ёхтем тауларын кьргюзюб, хапарларын айтырыккыды.

Заур заповедникден кетерге таукелленди. Юйге келгенинде, анасы ингирде джууукда чегет талада шок атылганын айтды. Заур, эрлай джерленген мылтыгын бойнуна атыб, тала таба кетди. Кырай барыб, ханса кыан ызланы эсledi.

Излеб, агыачха терен киргенинде уа—чырпычыккылары тубюнде кыан джугу болган марал башны кьрдю. Ишинден джангыз бир кюнню джанлаганлай, кыайсы ант джетерик эсе да сезиб кыойганды. Гюнахсыз джанны кьлю барыб да кыалай урганды... Болгы эди да энди бузоуун не бла асырайккы?

Экинчи кюн Заур барыб кыарагыанында, бузоу анасы ёлген джерге, сескекли болуб, хансланы ийисгеб, джалай тура эди. Заур тутуб, аны сыларгы изледи, не келсин. адамны джуууккылашханын джыйлаб сезгенлей, чегетге мыллыгын атды. Аны кьргенинде, Заур сагышланды. Ол былайгы бек керек болганына ийнанды. Заповедникни конторуна барыргы экинчи кюн Заурну эсине тюздю. Дыгаласы — кызына тубергеди. Тубесе да не айтырын алкын билмейди. Алай а Катягы тубемей чыдаяллыккы тюздю.

Кюн салкынды. Кетген кечеден бери тауладан ургыан огыаргы джелни шуулдагыаны тохтамайды. Ол мазаллы тсрекдени тьппелерине дерн силкиндиреди. Кыара булутла тауну башындан салыныб келедиле. Эртдеден бери кькден тамчы таммагыаны себебли, ханс саргылыб, кыата башлаганды. Бачхалада гардош башла мууал болуб, энишге салынгандыла.

«Айхай, джангур а джаугы эди! — деб, Заур, башы бла озган кыара булутлагы кыараб, ышарды. Ол алайда мекямлагы джуууккылашхан заманда чегетден Ританы тауушу чыккыды:

— Эшитемисе, Заурчук, мени? Кыайры ашыгыаса былай?

Аны эшитгенлей, Заурну тили тутулду. Ританы кыатында сюелиб, Катя Заургы кыараб турады.

Рита, ышарыб:

— Заурчук, былай келчи! — деди.

Ала чегетде дарман хансланы тамырларын къазыб джыя эдиле.

Корзинкаларын толтургъандыла. Заур акъырын барыб, башын кёлтюрюб да къарамагъанлай, къызла бла сууукъ саламлашды.

Рита сейирсиниб:

— Не болгъанды сеннге, ауругъанынгмы барды? — деб сорду.

— Огъай, огъай...

— Огъаймы дейсе? Сен Катячыкъны быллай бир нек термилтесе, бир айтчы?.. Сени амалтын суу-салам болуб баргъанын кёрмеймисе?.. Огъесе сен сокъурмуса?! — деди Рита кесин тыялмай.

Дарман ханслары бла корзинкасын сермеб алыб, Рита Заургъа хыны къарады, сора:

— Ауузунгда къууут джуммагъынг джокъ эсе, бир бар къатына, сёлеш, мен кетдим, — деб, Рита къатларындан къорады.

Катя, чюгюндюрча къызарыб, уялгъандан бир сёз да айталмай, баш энишге къараб турады. Эртдеден бери кёрмегени себебли, Заургъа таза кёлю бла кемсиз тансыкъ болгъанды.

Ол ажымсыз да Заур ауруйду деб тургъанды. Артда уа аны саулугъунда хатасы болмагъанын, чегетни сакълаб тургъанын билди. «Эшта, мен Заургъа керек болсам, ол мени бир джокълар эди», — деб Катя сагъышланды. Ол суйген джашыны тюрсюнюн, таб, айтхан сёзлерин унутмагъанды. Ким билсин, Заур анасыны джюрегин кыйнаргъа излеген болмаз...

Катя, джюреги кыйналлыгъын билиб, сан этмей, унутуб къояргъа дыгалас этди. Алай а аллай зат унутулмайды. Къызны бетини тюрленнгенин кёргенинде, Заурну кёлюне былай келди: «Алай эсе, тюзюча барып да айтыргъа керекди. Бу мени нек къатышдырады?» Сора Заур: «Катячыгъым, быллай бир нек сакълатдың, мен сени ючюн ёлеме», — дерн келе тургъанлай, ол хыны ауазын кёлтюртюб сорду:

— Бизни нек тюбешалмагъаныбызны билемисе?

Катя, аны хапарына тынгылаб туруб, кёзлерин джандырыб:

— Сора сен анга ийнаныбмы къалдың? Ий, къалай ийнандың? — деди сейирсиниб. Къыз, эки кёолун Заурну имбашларына салыб, кёзюне джити къарагъанында, джыламуқъларын тыялмады, алай а джюрегинде бир къууачы болгъаны танылыб турады.

— Сен телчикксе? Сенсаз мени джашауум болмазлыгыны кылай билмейсе! — деди Катя, Заурдан эки кезюн аламай.

Заур, «бу насыб кыайдан келди мениге?.. Тюшюм болурму», — деб джюреги тишлеб, кызыны кыаты кыысыб кыучакылады.

Биягы джел чегетни шуулдатады. Анда-мында мазаллы чирик терекле ёре турукыла дюнюрдеб, ачы тауш этиб ауадыла. Ауур булутла тауланы тейнелерин басхандыла. Кыайда эсе да сыртда джангур кыуялгыанын кыуяды, ёзенде уа алкыны бир тамчы да таммай турады. Заур бла Катя, имбашлары бир-бирине тохтаусуз тне, ашыкмай гитче чегет джолчукыну узуну бла ушакыга кызыб барадыла.

Катя, джашны ишекни болгыанча керюб, Виктор бла тюбешмегенин, таб, аны саламын алыргыа да излемегенин ангылатыргыа дыгалас этиб, басындырыб, солуун кючден ала селешеди. — «Виктор алдагыан этеди, анга ийнанма», — деди Катя. Заур Катяны ашырыб, энди юйюне кыайтыб барады. Джюрегин кемириб баргыан сюймекликни юсюнден джырлары келди, алай а, не кюрешди эсе да, бир джангыз джырны сёзлерин не эсе да бююн эсине тюшюралмады.

Амалсыздан ичинден мурулдай барады.

Джел сабыр бола башлады. Энди тегерек ачылды. Шуулдагыан таууш тохтады. Алайдан узак бармай, Заурну апасы эшекни юсюне челекле бла суу кыуя, Хауа бла Зарема да кюзюню хамхотуна тиреб: «Аллах, сен бир джауум бер», — деб, харх эте тургыанларын Заур эследи. Зулихат, джашын кергенлей, бир кыйынлык болгыанча, эс ташлаб, челегин кыолундан ийди. Заур Долайны атын да сагындыртырык тюдю, эшекни джууундургыаны ююн да ачуланлыкыды. Алай а Зулихат да кергенин этеди, ол бурундан келген адетди, алай бла кыургыак кыысхан джыл джангур джаудуругыа дыгалас этгендиле. Аны ююн джангур джауады деб да билмегенлей, бу адет унутулургыа унамайды.

Заур, сермеб челекни алыб, кыара суучукыда ичин толтуруб, чабыб келиб:

— Аллах, сен бир джаудур! — деб, харх этиб сууун эшекни юсюне кыантаргыанында, Зулихат, асыры сейир болгыандан аузуна сёз тюшмей, тургыан джеринден тебмей кыараб кыалды.

— Аллахха шукурла болсун, апенди берген дуаны билдирмей, келегини ичинде тикген эдим. Заур башха тюр-

лю адам болуб турады. Эшекни джууундурасыз деб алыныучу джаш энди кеси джууундура тургъанын кёре болурсуз. Насыб болуб, мени тилими, диними алмазлык. кызын унута башлагъан болурму?! — деди къууанч тыбырлы болуб Зулихат. Джукъгъан аурууча, кюлкую энди барына да къабынды. Эшекни къулакъларын, къарын тюбюн джуууб энтда суу агъады. Ол, хамхотун джерге тиреб: «Энди балдугъуз» дегенча, эрлай башын кёлтюрдю, бурну бла хауаны джыйлагъанча эте келиб, кычырыгъы адамланы илгендириб окъуду.

— Энди бу да бизге къошулду! — деб кызычыкъла, харх этиб, кырдышха тёнгередице.

ГУРУШХА

Август таулада эм джылы айды, Ол джайны арт айыды. Бусагъатха дери чагъалмагъан хансла, бу айда «къалыб кетибиз» деб къоркъгъанча,

керпесленирге, чапракъларын кенг джаяргъа кюрешиб, джайгъы кюнню суюнюб ашырадыла. Сыртланы тёпелерине дери къышлыкъла, биченликле тюрлю-тюрлю чагъыб, ала куююзча, кёз алдайдыла. Батыулада, чунгурлада хансла кенгден къарагъаннга джашил кёлчюкчеча кёрюнедиле. Бир-бир гокка хансла кюн батар заманда, къызарыб, отха ушайдыла. Аланы арну ийнслери, адамны эспртгенча, кеф этдиреди.

Танг джарыгъанлай, чегетни огъары джанында джыбчыкъчыкъла джырлаб да уятадыла. Олсагъатдан акъ ёшонлю голункъылдыланы, къой джыбчыкъланы тауушлары эшитиледи. Къаялада джумарыкъланы бир-бирин джокълагъан тунакы тауушлары келеди.

Кече кийикде, джаныуарла чегет джолчукъла бла суу ичрге тизиледиле. Танг атыб, кюнню кёзю къарагъанлай а, ала уяларына, тешиклеге кириб джашынадыла. Заур таулада ким эсе да кийиклени къоркъутхананы сезгенди. Джугъутурла, джурла, бир-бир къанатлыла юркюучю болгъандыла. Адамны эслегенлей, думп болуб кетедиле.

Алгъын алай тюл эдиле. Уучула, биргелерине Джульбарсны да алыб, былайын джокълар ючюн кьоймайдыла. Заур аны ушатмайды. Эшта, джаныуарлаы итлери бла была кьоркьута болурла, деб кълуне келди Заурну. Ала алкьын былайда бир джангыз аманлыкьчыны да туталмагъандыла. Эслерине тюшген заманда уа былайда ала кирмеген джол огъай эсенг, кьулакь тешик да табарыкь тюлсе. Келликлерин ала агъашчылагъа билдирирге керекдиле. Алайсыз чегетде айланганла кимле болгъанларын айтырыкь джокьду.

Заур аладан агъашчыланы тамадаларына тарыгьыргъа хазырланды. Уучула кьачан, ненча адам болуб келликлерин, кьалайгъа барлыкъларын аллындан огъуна билдирмеселе, агъашчыла бла ала бир-бирин уруб алыргъа боллукьдула.

Алгъаракьда бууну ким ёлтюрюб кетгени да белгили болмагъанды. Аны эшитиб кьыйналмагъан кьалмагъанды. Тебердукъа уа Шапталгъа ишекли болады. Шаптал балалары болгъан кийиклени да ёлтюрюб тургъанды.

Тебердукъа, элге барыб: «Сен Ансатыны ачууландырыргъа башлагъанса, кийиклеге тийме», — деб урушургъа тебрегенинде, Заур арну айтыб тыйгъанды.

Кёрмегенинги айтма. Таулада уугъа айланганла Шапталдан сора да джетидиле. Алай а ким эсе да аны билген адам ургъанына ишек джокьду. Билдиргенликге, уучуладан кьараргъа ол кюн адам келмедн. Экинчи кюн а ызы итлери бла джетдиле, не келсин, ызла эски болуб, ит ийисеген да кёрмедн. Алз бусагъатда асыры болушмагъанларына кьыйналыб, агъашчыланы тамадаларына айтды. Ол джаш адамды. Институтну кёб болмай бошагъанды. Алай а заповедникде агъашчылагъа тамадагъа салынганды.

Ол, Заургъа тынгылаб туруб, кълунда карандашын столгъа хыны кьагъа, былай айтды:

— Заур, сен иги сагъыш эт. Уучула кьачан, кьалай келликлерин кишиге айтмазгъа керекдиле. Уучула аны билдирселе, сора аланы джашыртын ишлегенликлери неди?.. Огъай, иги джаш! Ала да сизге болушургъа деб келдиле. Таб, аман иннег бла келген уучуну да уруб кьояргъа болмайды. Биринчи кёкге атаргъа керекди. Ол себеден сен бош тарыгъаса.

Аны айтханларын Заур тюзге санады, алай а кьалай эсе да бир ангылаялмагъан заты болду. Тышындан келиб, кийик ёлтюрюрге излеген аманлыкьчыладан уучула неле-

рин да джашырсынла, агъашчыдан джашырыча не затлары барды?..

Агъашчыланы тамадалары, ишин кёртюзюр ючюн билегине тигилген джылтырауукъ бусхулчукъларындан эки кёзюн алмагъанлай, былай айтды:

— Билемисе, Заур, бу ишни биринчи болуб кьозгъагъан менме деб кёлюнге келмесин. Директор бла мен аны чайнар керекли кьоймагъанбыз. Агъашчыла да, айхай, бирери бирер тюрлю адамладыла. Алада ичинде сёзюн тыялмагъанла, не хапарын да кьатынына тизиб тебреучюле, сёзню джайыучула бардыла. Ангыладынгмы? Джорукъну бузгъанланы кьачан да, кьалайда да табыб кьояр ючюн кьурагъандыла уучу кьауумну, ала бузукъчуланы джашыртын, шыбыртсыз ызларгъа керекдиле. Кеси джанынгдан джорукъ чыгъарыргъа кьюрешесе? — Бу сёзлени агъашчыланы тамадалары тамам ачыуланым айтды.

Заур аланы айта-айта адамланы эрикдириб турады. Тюзю, Заур хаталы адам тюлдю, алай а кёлюндегин айтмай чыдаямайды. Бир джолда кьарай барыб, чегетде бурунгу мазаллы чынар тереклеге кесер мурат бла тамгъа салыныб тургъанын кёрдю. Ала энтда кёб джылланы джашарыкъларын таныб, Заур аланы кесдирмей кьояргъа мурат этди.

Ол, агъашчыланы тамадаларына тюбев, былай айтды:

— Тереклеге мухур бош ургъандыла, аланы кесерге боллукъ тюлдю, ала бираз кьартайгъан эселе да, чынарлары сынджыр битедиле. Аланы джаныуарла, кьанатлыла да балсытыб ашайдыла. Бу деуле чегетни кьалай джасаб тургъанларын кёрмеймисиз?..

Агъашчыланы тамадалары харх эгив кюлдю:

— Биз чиринген, ауруулары болгъан, терсине кьайнагъан джараусуз гереклени кьоратыб, чегетни ариулайбыз. Сен а не ариулукъну айтаса? Бизни джоругъубузда чегетни тазалау болмаса, айбатлыкъны юсюнден джукъ айтылмайды. Кеси джанынгдан оноу чыгъарыуну кьой.

Заур сёз кьошханын а агъашчы ушатмады, таб, меннге сёз кьошаргъа не иши барды», — деб, кёлю бла ачыуланды.

— Мен терс эсем, комиссия кьарасын... айыбым бар эсе, айтырла... — деди Заур.

— Алан, сен тохтарыкъ тюлмюсе?! — деб сейирсинди агъашчыланы тамадасы. — Болдунг энди, чёбден терек этме. Алкьын сен бурнунгу сюрте да билмейсе, мени ишиме нек оноу этесе?..

Заур кьыб-кьызарды.

— Хыликкеми этесе? Сен да, мен да бир-бирибизден узакъ кетмегенбиз. Мен сюрте билмей эсем, сенми билесе?.. — деб, аузуна тюшген уятсыз сёзлени артха салмады ол.

Алайдан терк джанламаса, къайгъы чыгъарча болду. Заур ёмюрде кишини артыкъ сёзюң кёлтюрмегенди. Къарт атасы Заурну дженгиллигин бурунгу уллу атасына — Доммайчыгъа ушатады. Ол да джалгъан, хыны сёзге тёзмегенди, кеси кесине орча эталмай, къабыныб тебреучю болгъанды. Заур былай дженгил нек болгъанын ангылаялмайды. Къартланы: «Дженгилликни аллах урсун», — деген сёзлерин а эсине кёб кере тюшюредди. Джанына тийген адам болса, Заур тёзюмюм джетер деб кесине базмайды. Бир кесекден а сокъраныб, кеси кесине айыб этеди.

Тамада агъашчыгъа асыры оздуруб сёлешгени ючюн, Заургъа айыб этиб, экинчи быллай затынг чыкъса, эшитмедим деме... — деб къагъытха джаздыла. Заур даулашыб кюрешмеди, алай а айтханын этдирмей къоймады: агъашчыланы тамадалары, мазаллы чынарлагъа къараб, кесилирге деб салыннган тамгъасын сюртдюрдю.

Алай бла чынарланы кесилир джерлеринден къалдырды.

— Бу чынарлада хайыр джокъду, алай а сени хатеринг ючюн, энтда бир юч джылчыкъны турсунла алай, бизден ашарыкъ излемейдиле. Тюзю, чынарлары ючюн къояма ансы, аланы сен айтхаң арилулкълары къулагъыма да кирмейди, яны билиб къой, — деди агъашчыланы тамадалары.

Ол тереклени киши кесмесе, керти къартлыкъ джетгинчи кёб джылла озарыкъларына Заур ажымсызды.

Заурну къыйнагъан затла былайда дагъыда бола туруучандыла. Былтырны къышы къыямат эди. Колхоз къойла уа биченсиз къалыб кетген эдиле. Колхозну тамадалары, насыб болса, къыйын къыш болмаз, къойла кюнбетледе къауданда джубанырла деб, мурат этгендиле. Не келсин, терен къар тюшюб, сууукъ къысханлай турду. Чилле да чыкъгъынчы, биченчиклери бошалды. Колхозну башчылары заповедникге тилекчи болуб келдиле, не ючюн десенг, заповедникни адамлары къулакълада, кюнбетледе чалкъы илипир джер къоймай, къармаб, бунлагъа бичен хазырлагъан эдиле. Ала алкъын бошалмагъанларын былайгъа келгенле кёредиле. Заур сакълагъан Уллу Хатипараны чегет талаларында тебенлеге быйыл къыш не эсе да буула чыкъмай, тюбюнде, ёзен ичледе кечинедиле,

терек джапракъялга, булчукъялга джубанадыла, ууакъ кёкенлени да кёредиле.

Заповедникни директору буулагъа этилген биченни колхозну тамадасына берирге муратланды. Колхозну тамадасы келиб, гебенчиклени кёргенинде, «Къоянны кёргенинде, шорпасындан тюнгулдум» дегенлей, Хатипара бичен бла онгдурмазлыгъын таныды. Терен къаргъа атла кирлик тюлдюле, вертолёт тутаргъа уа къарыу джокъ.

Заур, колхозну тамадасы биченни алмай кетгенин эшитгенинде, оноулашыргъа, салыб къарт атасына барды. Аны юйю элни къыйырында эди.

Тебердукъа шашхынлыча тебди, не ючюн десенг, ол джерледе бурун адамла джашаб, мал тутуб тургъандыла, къыш къыяматда атлыла ауушдан аууб, Кавказ тауланы тегерегине айланыб келгендиле. Бир джыл а, болгъаншы кюрт басыб джолла бителгенлеринде, бютеу эл бирден къобуб, къарны ариулаб, джол ачыб, сюрюуден айырылгъан къойланы ёлюмден къалдыргъан эдиле. Къазауатны джылларында уа? Таулула ол кюрт басхан таулада юйдегилерин, малларын да немчаладан букъдуруб, къалай тургъандыла да?.. Тик тауладан малчыла биченлерин кюрес этиб, тюбюне, ёзенлеге тюшюре да билгендиле. Билмей тургъанлай, къыш тюшюб къалса да, ала биченлерин кюрес бла, чапала бла арбазларына джыйыб тургъандыла. Не джашырыу, аллай барамтада таулулагъа ёгюзле уллу болушлукъ болгъандыла. Ёгюзле кючлюдюле, ашыкъмай сабыр атлайдыла. Алай а энди ёгюзлени къараб кёрюрге да табмайса.

Былай джырылдаб барыб, колхозну тамадасына: «Сен адамланы къурай билсенг, биченни къараб-къарагъышчы колхозну бау аллына джыярыкъдыла, терк бол, — дерге кеси кесин тыялмай турады Тебердукъа.

— Хата джокъду, мен агъашчыланы тамадасына айттайым, ол колхозгъа болушурукъду, юч-тёрт адам берир, — деб Заур, къартны кёлюн басаргъа кюрешди.

Аны эшитгенлей, сакълаучуланы тамадалары джанды:

— Биз агъашчыланы колхоз ючюнмю тутабыз? Бизни башха ишибиз джокъмуду?.. Аны ючюн колхозну башы аурусун, сени анда ишинг джокъду.

Заур барыб тилегенинде, заповедникни директору да ауузуна ургъанча этди:

— Кесибизни ишибиз да башыбызны къазан этиб турады. Сен айтыудан, биз биченибизни алыб барыб, колхоз малланы алларына тебси бла салыргъа керекбиз, алаймы ушата эдинг?..

Сейир неди десенг, колхозну къуллукъчулары да Заурну айтханын сан этмедиле. Сют ферманы тамадасы, ачууланым:

— Эй, джыгырам, бусагъатда бойну бла колхозгъа бичен ташырыкъ кимди? Сен кесниг джегилликмисе? Къазауат заман кетгенди. Ташыйбыз дерик эселе да, анга адамла къарыу эталлыкъ тюлдюле, ангылаймыса сен аны? — деди.

Колхозну тамадасы, таб, Заурдан эслиге дженгиген джаш адам, колхозгъа болушургъа излегени ючюп бюсюреу эте, былай айтды:

— Къарнашым, энди ол заманла кетгендиле! Не бош ишчик да машина кюч бла этилген заманда адамланы эшеклени джекгенча джегиб, бичен ташыталмадынг дейме.. «Барыгъыз, ташыгъыз!» — деб ийсем да, экинчи кюн мени юсюмден ала керекли джерлеге къуйрукълу къагъытланы джибермей къоярыкъ тюлдюле.

— Алай дегенинг?

— Тарыгъырыкъдыла дейме.

Заурну кёлю хош болмай:

— Сора къойлагъа чыртда мадар джокъмуду?

— Нек болмайды! Чегетде булчукъла кёбдюле. Аланы кесиб алларына салсакъ, къойла суймей ашарла. Къойланы азарыкъларына сёз джокъду. Алай а, не этерикбиз, элге бирден келген пелахха ким не айталлыкъды!.. Мадарсызбыз, — деб, амалсыздан эки къолун джайды.

Заур, амалын тауусуб, бнягъы къарт атасына кетди.

«Булчукъла бла джубаныучула бууладыла. Быланыкыла уа къойладыла. Къойла алагъа бурулуб да къарарыкъ тюлдюле.

Бу адамла быллай къызбайла, таукелсизле, хомухла некидле?» — деб ачудан къайнайды.

Заурну тарыгъыуун эшитгенинде, Тебердукъа:

— Оллахий-биллахий, этгенлери адамлыкъ тюлдю. Аллай адамлагъа сау бир колхозну ышаныб да къалай берэлгъандыла... Тохтачы, бусагъатдан барыб, аланы акъылларын башларына джыймасам, мен адам тюлме, — деб къабынды. Алай а, секириб ёрге къобама дегенлей, белл, мизин сукъгъанча, чанчыб, къычырыкъ этиб, ызына олтурду.

Заур, кишиден да джукъ чыкъмазлыгъын таныб, башын булгъай, сагъышланды. Заповедникде бир-бирин билген талай комсомолчу джаш барды: экиси агъач кеснучюле, экиси чегетни сакълаучула (аланы бири да Заур) бири артха къараучу, бири хауаны тюрленгенин сынаучу, эки-

си бирер тюрлю иш тындырадыла. Комсомолну секретары — хауаны сынаучу, джарыкъ кёллю, тутхан ишин джарты кьоймаучу, тири, джигит джашды. Айтыр сёзюн бир да артха саллыкь тюлдю. Аны тенглери эркетиб, тюз атын айтмай, «Романюта» дейдиле. Узун, аллына ийилерек джюрюген джарыкъ джашны кёргенле анданмындан:

— Эй, Романюта, кьайры ашхы джолгьаса, алан? Бюгюн а не бла кюлдюрюксе бизни, мубарек? — деб чам этедиле. Ол эшитген, билген хапарыны магьапасы хайыры бар эсе, комсомолчу тенглери джыйыб, айтыргьа, аланы учундурургьа ёчдю. Джашла джыйылгьанларында, Заур кёлюндегин секретаргьа айтды. Ол, огьай дегенни кьой, сагьайды, керекли иш болгьанын ангылаб, таб, кьууанганын билдире ышарды. Джашланы онгсунуб тынгылагьанлары кёрюб, агьач кесинючюлени бири:

— Эшитемисиз, аланла? Керек болгьанын кёресиз сора, хамап сёзю чайнаб неге турасыз? Тебреу эсе-тебрейик!

Анга огьай деген чыкъмады. Биринчи солуу кюнде Хатипара башындан биченни боюнлары бла суйреб тюшюрюрге оноу этдиле. Алай а атха кьараучу ат оруну ариуламай мадары болмады, ишчилени бири, кьолуна не этген эсе да, байлатыб, хынкалгьа салыб келди. Алай бла тогьуз комсомолчу джашдан биченге барлыкьла джетулен табылдыла.

— Эй, хомухла, кьоркьмагьыз, аждагьан кибик джетеуленбиз. Бизни кьолубуздан келмезлик не барды! — деди Романюта. Колхозда комсомолчула бла Заур, ол джаш сёлешгенлеринде, юч джаш кьошулдула. Энди оноулан болдула...

Кёллерине келгенча, иш алай тынч болмады.

Гебенчикни тюбюне кьайын баласланы салдыла, тыбынала бла кьаты байлаб, бир джанындан ючеулен, ол бир джанындан да ючеулен джегилиб, тикни энишге суйреб тебретиле. Эртдеден тургьан кьар джерге бузча кьатыбды. Аны ючюн аякъ ызла да тюшмейдиле.

Барына да ауурлукь джетер ючюн кьалмайды, алай а джашланы чамлары, хархлары ёзенни зангырдатады. Ала ауурлукь джетгенни да эслемейдиле. Башларындан тийген джарыкъ кюн кьар басхан таулары кёз кьаматырча джылтыратады. Тереклеге тийселе, башларындан юслерине кьар кьуюлады. Олсагьатда артыкъ да кьууанч тыбырлы боладыла. Заурну чамы тохтамайды.

Эм арт гебенчикни джашла суйреб Хатипараны аягында Заур кьараууллукь этген джерге келтиргенлерини-

де, төгерек кеч бет алган эди. Зулихат комсомолчу джашланы кече, не чомартлыгын да кёргюзюрге излегенча, иги сыйлады. Зулихат, акъырын кюбюрюн ачыб, кьонакь келсе деб кысдырган аракъы шышасын чыгъарыб, алларына салды. Татлы хантладан асыу алыб, шайтан суудан уртлагъанларында, джашла, джарыкь болуб, ыргъанларын да унутдула.

Эртденбла ала колхоз кьойлагъа тау башындан би ченни боюнлары бла эндиргенлерин тамадаларына билдирдиле.

Тебердукъа бу хапарны толусу бла эшитгенинде, Заурну кьучакълады.

— Заур, сен керти да джигит джаш болгъанынгы билдим. Энди ёлсем да хата джокьду. Адам болганса... — деди ол, кёзлерине джыламукь ура.

Бу джол Заур уучуланы юсюнден агъашчыланы тамадалары бла сёлешиб кёрдю, алай а айтханын этдиралмады. Тюзю, айтханым болсун деб да асыры кюрешмеди, аны айыбы тамадаланыкьыды, меннгеми келликди деб кьойду. Не джашырыу, Заур учууланы не эсе да джаратмайды.

Сёмачыкьгъа джашла «Аначыгъыбыз» — деб чам ат атагъандыла, адам ышанырча джаш тюлдю, Виктор да алдаб сирелирге бир артына барлыкь тюлдю. Заур аны кеси сынагъанды. Ол, таб, Заурну Катядан айырыгъа, суутургъа башлагъан эди.

Заур энтда Катя бла джарашыб, бир-бирлерине сют ийиб тургъанларын эслегенли, Виктор алагъа бёрюча къарайды. Ол уучуладан кишиге хайыр чыгъарыкь тюлдю.

Ала кимге да аманлыкь этерге артха барлыкь тюлдюле. Виктор энтда Катяны джюрегини кьыйнар ючюн кьоймагъанды.

Катя ишин бошаб, чегет ичи бла юйюне баргъан сэгъатда Заур бла тюбеширге сёз берген эди.

Катя ашыгъыш бара тургъанлай, чегетде ызындан ким эсе да сызгьыргъанды. Къыз тохтаб, ызына къараса, Виктор итини сынджырындан тутуб, ызындан джууукълашыб келеди.

— Катерина, эшитемисе, сен ма аны бла, кимге айта тургъанымы кесинг бек ариу билесе, энди тюбешсенг, эшитмедим деме!.. Сени мен анга бериб кьоймазлыгъымы бил. Тёзгеним боллукьду! — деди Виктор, тьююшор къан алыб, Джульбарс а кесин сынджыргъа хыны уруб къансыйды.

Бу сёзле Катягъа ётдюле:

— Къора дейме да бусагъат джолумдан! Мен сизни

къолугъузда айланыргъа джел тоб тюлме, — деб кычырды ол.

— Болдунг энди! Ауузунгу кыс!

Джаш энишге ийилиб, Джульбарсны къулагъына непи эсе да шыбырдагъанлай, ит кыызгъа мыллык атды.

— Кёремисе? Къайда джашынсанг да, джерни тюбюнде да табарыкъма, аны бил. Джульбарс сени гошгобунгу богъурдагъын бир такъыйкъагъа юзерикди.

Таб, тюргеге саллык эселе да, андан къанымы алмай къоярыкъ тюлме, — деди Виктор керти кёлю бла.

Ол, кесин ышартыргъа кюрешиб, итини бойнундан тутханлай, чабханын бузмай, чегетни теренине кириб кетди.

Катя, къайгъылы болуб, не этерге билмей, сирелди. Виктор керти да Джульбарсны Заурну юсюне бошлаб къояргъа боллукъду. Джульбарс адамны ашаб къояргъа артына барлык тюлдю...

Катя, чегетде Заургъа тюбеялмай, юйюне кетди. Экинчи кюн Заур, кызыны кёрмегенине къайгъылы болуб, аны излей, юйлери болгъан джерге келди.

Катяны кёрюб, къашларын туюб, хапарына тынгылады. Сора харх этиб кюлдю:

— Виктор бла аны Джульбарсындан къоркъарыкъды дебми тураса? Огъай, мен ол сабийликден эртде чыкыгъанма. Аны ючюн сен къайгъылы болма, — деди Заур къууанч тыбырлы болуб.

Озгъан джолоучула эслемез ючюн, ала тау сууну джогъасында кёкенлени ташаларында олтуруучандыла.

Катя кесини хапарларын Заургъа былайда айта эди. Ол, сёлеше келиб, былай билдирген эди:

— Мени алты джылым толгъанында, анам бойнума гетен артмакъчыкъны атыб, ичине ётмек туурагъанны, бир шыша сюню салыб: «Катя, ма бу сени азыгъынгды. Сюрюучюк боллукъса. Бир чыбыкъны да ал, къазланы талачыкъгъа элтиб кют. Къаз къабаргъа чабса, къоркъма да чыбыкъны сыла», — деген эди.

Мен, къазланы орунларындан чыгъарыб, орамгъа бошладым. Эркек къаз, джылапча, иш-иш-деб, меннге атылды. Мен чыбыкъны аямай сюртеме, не келсин, ол меннге артыкъ да бек чабады. Аны сюрюб кыстагъынчы, ачюдан ашхы джыладым. Алай болса да ол къаз мени кюн сайын къаба эди. Аякъларым, бутларым къара кюлтюмледен толдула.

Мен къазланы хамаң да гитче айрымканчыкъда кютеме.

Сора аланы суу бѣлюннгенге кыстаб, кесим макъала бла булджуй эдим. Юйге тебресем а, кърлай бармай, корзинкамы макъа балаладан толтура эдим. Аланы мен орундугъуму тубюнде хуначыкъ ишлеб, анда асырай эдим. Орун джабыу аланы, киши кърмезча, юслерин джаба эди. Бир-бирде макъа балачыкъла орундукъ тубюнден чыгыб, юйню тубюнде секириб тебрей эдиле. Аланы орунларына джыяма десем, анам ачыулана эди. Аланы къалайда тутханамы уа алкъын билмейди.

Арбазда уа бир мазаллы тонгуз джашай эди, анга Зюнька деб атагъан эдиле. Ол бегеджен кѣбюсюне чочхаларын ызындан тизиб айлануучан эди. Балаларын къротсала, дагъыда таба эди балала. Ол алай болгъанлай бек хыйла эди. Анам юйден кетгенлей, хамхоту бла эшикни ачыб, юйге сугъулуб тюше эди, сора ашар зат излеб, болгъанны къазар эди.

Хант этилген юйде абадан, узун шиндик бар эди. Аны юсю къруу да ичлерине балийле салынган хычыладан толуб туруучан эди. Анам аланы печден алгъанлай, суу-тургъа деб, джая эди алайгъа. Зюнька аланы джутланыб бирем-бирем кърота эди. Ол аланы, эслетмезге кюрешиб, балаларына ташый эди.

Бир-бирде уа аллына тюшген тауукъну бууб, тюю, сюеги бла чайнагъан атлы этиб, джута эди. Аны ючюу анга таякъ, таш джетер ючюу да къалмай эди, алай болгъанлыкъгъа джукъдан къркъа билмей эди.

Тюю, менге илешиб эди. Мен да анга хыны этмей эдим. Ётмек туурагъанланы къабдырыб, кзулакъ артларын сылай эдим. Алай этгеними асыры онгсуннгандан, къабыргъасындан джатыб къала эди. Сабийлигимде этген бир телилигим айтайым: бир джолда чочхала аналарын, бегедженни, эмерге тизилгенлей, мен да тобукъланыб, тубюнден кириб, эмчегин ауузума салыб эмдим. Сабийлик этдирмезлик не барды... аллында татлысыман, арта уа ауузуму ачы татыу этдирген сютню джутдум.

Аны бу хапарына Заур джыйырылыб, тамам джийиргениб, амалсыздан тынгылады.

— Ой, аллах! Шо, ол хылымылы затны эмчегин ауузунга къалай салдың? Сен керти да чочха тюл эсенг!.. Къусарымы келтирдинг!.. Къатынгдан бериб кетмегениме табу эт... — деди Зур, джерге тюкюре.

— Къркъма, сенге аны ючюу бир зат болса, бойнумады... Аны айта эсенг а, асыры кеч ойлаша башлагъанса, Оюну уллусун энди айтырыкъма, тынгыла, — дедим Заургъа. — Мен Зюньканы юсюне миниб чабдырыгъа

бек сую эдим... Аны саурусу, сырты шиндикча тюз эди. Мен анга мишиб, арбаздан чыксам, чочхаларын ызымдан тизмей эдим. Акъырын, эришиб атлай келиб, хур-хур эте, башын джерге тиреб тохтаса, чыбыкны сюртгенлейме, Зюнька тёртгюллеб тебреучен эди. Джел чачымы тозура-тады, къулакъларым шуулдайдыла. Мен эки къолум бла аны бойнуна къадалама, эки табаным бла эки къабыргъасын къысама. Мени атчыгъым ёлюм къара этиб, кимни болса да бачхасына кириб, чочуб, мени джерге бергъайды. Атам аны колхозгъа бериб къойгъунчу, мен аны бла кёб айланганма.

— Ол деген неди! Сора къалай? Аллай бир сую тургъанлай, колхозгъа бериб къояргъа кёзюгюз къалай къыйгъан эди?

— Заур, суйюб бергенле дебми тураса? Хатасындан чыдаялмай, анам сатдыргъан эди. Алай а Зюнька анда да хатасын тохтатмай эди. Къалаймы дейсе? Тонгуз фермадан узакъ бармай, сабан тюзде адамла ишлей эдиле. Ала азыкъларын терек тюбледе, салкъында джашыра эдиле. Ашаргъа келселе, джукъ да джокъ. Бир джолда анам, байрамгъа хычынла этиб, аланы шиндиклени юслерине тизиб, кеси олтурургъа хоншубузгъа кетди.

Мен юнню артындан къазланы сюрюб, арбазыбызгъа кирсем, эки эшигибиз кенгине керилиб тура... Шиндикле аууб, хычынла уа учдула, кюйдюле — джокъ, табсаг — къойма! Бир хурулдагъан таууш эшитиб, орундукъ тюрюне къарасам, хычынлада тоюб, алайын къазыб, чунгурчукъ этиб, Зюнька къадалыб джукъуну басады... Андан къоркъгъандан макъа балала бирери бирёр джерге чыгаб илингендиле.

— Тыгылайма да, сени Зюнькаг кёбледен акъыллыды, — деб, Заур амалсыздан ышарды.

— Анам келсе, ачуланыб, Зюнькагъа джетдирлик болур деб къоркъдум. Орамгъа чыгъарыб, юсюне къонуб, отлатыргъа элтдим. Ол кюн аны бла айланшыгъым арт кюн болгъанын билгенча, Зюньканы джортдуруб, къыйнар ююн къалмадым. Колхозну сюрюючюсю аны сюрюуге къошаргъа унамагъанында, не этерик эдиле, хатачы Зюньканы союмгъа кесдиле да къойдула.

Ол кюн асыры бек джылагъанда бетим кёбдю. Мени атчыгъымдан айырдыла. Талай заманы мен аны тюрюмде кёре эдим... Ат этиб чабдырыб баргъанлай, неча кере уянган болурма... Ма аллайла бола айландыкъ. Артда уа... — деб, сагышланды Катя.

— Сора уа? Артда не?..

— Арта болгъанны уа сорлугъунг джокъду. Чот аманга кетди. Сегиз джылым джетгенинде, менге ышаныб, ийнекни кютдюрюб тебретиле. Джукъларгъа къоймай, танг аласы бла хахайлаб, уята эдиле. Мен, джукъу басхан кезлерими ууа, эртдениги чыкъда джалан аякълай чыгыб, аны кюте эдим. Эртдениги сууукъ аякъларымы сууукъсурата эди. Ийнекни сюрюб, арбазыбызгъа къайтсам а, юйге чабыб кириб, анамы мамукъ габрасын юсюмден эрлай сыдырыб алыб, аякъларымы аны дженглерине сугъа эдим. Сора барыб, бир джерге чексем, аякъларым джылыу ангылаб, джызылдаб тебреучен эдиле.

Катя, сёзюн тохтатыб, терен ахсынды. Сора дагъыда башлады:

— Санларым джылынганлай, къалкъыб къалыргъа ёч эдим. Уяныб къарасам, ийнегим джокъ. Будаё сабанлагъа кирген эсе уа? Сюрюб барыб, колхоз баугъа уруб тура эселе, не этерикме? Шашхынды адамча, секириб къобуб, Маня деген ийнегибизни излерге мыллык ата эдим. Тенг къызчыкъларым тоб ойнайдыла, джилек, наныкъ джыядыла, мен а... Эшта, мен ёмюрюмю бу ийнек бла ашырлыкъ болурма деб, тыхсый эдим.

Заур хапаргъа тынгылаб тургъанлай, джюреги тишлеб, къызны къолун сылайды. Катя эки кёзюн джыламукудан толтуруб тургъанлай, Заургъа джити къараб, бир уллу терслиги болгъанча, кечмеклик излегенча ышарды. Кесин джазыкъсындарыб тарыкъгъанына тартынды.

Катя, джыламукуларың дарий къолджаулукъчугъу бла сюрте, былай айтды ашыкъмай:

— Къралны уллу къууанч этген кюнлеринде уа эгечим мени орнума ийнекни кюте эди, мен да къазланы кютерге кюреше эдим. Къазла сууда джюзген сагъатда мен джууунургъа чаба эдим. Бизни сууубуз терк баргъан шоркъалы сууду. Уруб келгени бла мени алыб, талай бирни бара эди. Андан чыгыб, асыры сууукъсурагъандан къалтырагъанымы тыялмай, къазларыма чабыб келе эдим.

Сора ала къайры кетерик эдиле, бош къоркъа эдим ансы. Бираз абадан болгъанымда, мен алагъа асыры къоркъмай эдим. Сууну арасында айрымканчыкъгъа джюзюб барыучан эдим. Бармай не этерик эдим... къозу къулакъ, джилек, наныкъ, мусхот — къысхасы, алайда болгъан затланы айтыб къолумдан келлик тюлдю. Гокка хапслары уа? Кёкенледе джырлагъан чыпчыкъла уа?.. Былайда аланы киши къоркъутмайды. Ингир сайыц, айрымканчыкъдан кетиб къалыргъа кёзюм къыймай, мен тауланы башындан кюнню къалай батханына сейирсиниб

къарай эдим. Кюн бата тебресе, алтын табакъгъа ушайды, аны кёзю ташайгъанлай, кёк кёзю алдарча кызырады.

— Ах, былайы меники болса... мен да былайыны патчахы болсам, не боллукъ болур эди деб, сабий сагъышлагъа кетиб, ахсыныучум эсимдеди. — Аман адамла былайгъа ёталлыкъ болмазла. Эшта, аланы суу шоркъала кёмюб къоярыкъ болурла... Эшта, тегерекни, табигъатны ариулугъун мен биринчи кере былайда сынагъан болурма...

Былайы болгъан болур мениге аны былай кемсиз сюйдюрген. Ненча да былайын кёрсем, меннге ахыры бир къууанч келеди... ангылаталлыкъ тюлме... ийнегибизни мен къуру да алайгъа кыстайма.

Тюзюн айтайым, ач болсам, ийнекни тюбуне кириб, кыызгъан эмчегин ауузума салыб эмеме, ауузуму эмчекден бери алыб, ётмек да къабама.

Маня чочумайды бир-бирде меннге мангылай тюбю бла кёзюн джетдирсе да, тебмей, сирелиб турады.

Аны эртдеракъ элге сюрюб келсем, анам ачыуланады. «Къызым, Маняны джеллини къобузча бош болгъанын кёремисе? Ол тыкъ болгъунчу кют деб, мен ненча кере айтханма!» — дейди ол. Кюнортадан башлаб, ийнекни сол къабыргъасына сынаб къарайма. Ол да, меннге ачыу этгенча, ары ичине чунгур болуб турады. Ол толса уа, ийнек тёп-тегерек кёрюнеди, мен да юйге кетер заманым джууукълашады деб къууанама. Бир-бирде уа тоюб тургъанлай, мен юйге сюрюб келтирсем, эки къабыргъасы ичине киргенча кёрюнеди. Анам биягъындай чамланады деб, мени да джаным чыгъаргъа джетеди.

— Ананг сени сора джазыкъсынмаймыды? — деди Заур, сора кесини анасын эсине тюшюрюб, терен ахсынды. Ол джашына Катяны алдырыгъа унамайды, аны насыблы болурун суйсе, алаймы этерик эди...

— Эшта, хар ана кесин тюзге санай болур... Бир-бирде биз къыйналгъаннга ала къууанган этедиле, — деб сёзге къошулады Катя, Заур бла оноулашыб тургъанча.

— Айт, Катячыкъ, хапарынгы, не болуб къалдынг?

— Сен сорма, мен айтмайым. Бир джолда уяныб къарасам, мен малла отлагъан кюнбетде габрам бла джукълаб къалгъан кёре эдим, къарауул къолунда сыбыртхысы бла юсюме сюелиб тура... Адам аны тюрсюнюнден къоркъар эди... Сакъалы джетиб, эки кёзю алынган тууарныкылача... Джануардан башхасы джокъ! Ийнегим будай сабаанга кирген кёре эдим. Секириб къобуб, къачыб теб-

редим! Ызымдан сюрюб джетиб, сыбыртхысын эки аягы-
ма адамыча сюртдю. Эки бутум отча кызыб, юйюме кюч-
ден-бутдан джыйылдым.

Заур, тынгылай туруб, асыры ачуудан тишлерин жы-
гъырдатды.

— Къачда мен школгъа джюрюб тебретим. Ийнекни
уа джай сайын 12 джылым джетгинчи биягъыплай кюте-
ме. Артда да мен азаб чегер ючюн къалмагъанма.

Катя бла Заур кеслерини юслеринден хапаргъа кыыз-
сала, чегетге кириб баргъанларын да эслеялмай эдиле.

Заур кызыны тынгылагъанын таныб, бир-бирде асыры
оздуруб джибере эди. Ол, ышаргъанын тыялмай:

— Къартларыбызны айтханлары керти эсе, бизни ту-
къумубуз айюден башланганды. Айю ариу кызыны кёр-
генинде, урлаб чегетге алыб кетгенди. Ала юй болуб джа-
шагъандыла деб айтыу барды, — деди.

— Мени ариу айючюгом! Мени да биргенге тагъыб,
кюн сайын чегетни теренине ташайыб кетерге быллай бир
нек суйгенинги энди билдим, — деб, Заурну зыбыр чачын
джумушакъ къолчугъу бла сылай, Катя, бир джанына
къараб харх этиб кюлдю.

Тюбю эски гагаракладан сыланган уллу пазны агъач
тюк бла чайыр ийис этгени, кенгнге джайылыбды. Энди
ол кюнден бери Катя алайгъа «Айю тешик» дейди.

Кюн джарыкъгъа чыгъаргъа излесе уа, сыртны кенде-
лен таяныб, тауну башы сюремге ёрлейдиле. Алайда юсю-
не ханс къозлагъан джассы ташлагъа олтуруб, сёзге кыыз-
сала, кюнню къалай кетгенин билмейдиле. Алайгъа уа
Катя «Къуш уя» деб атагъанды. Былайдан къарасанг,
ёзен тауусулуб, чатны башында къарлы таула башланган
джерлени кёресе.

— Сен атангы эсгераламыса?

— Тюшюмдеча, аз-буз... Къазауатдан джаралы болуб
къайтханында да, юйюбюзде ауругъан эди. Ол ёлгенинде,
мениге беш джыл болгъан эди. Уллу, джумушакъ къолу
бла башымы сылаб: «Ай джазыкъчыкъ, атасыз кюплени
сынарынги кёзюме кёргюзсем, джюрегим эзиледи», —
деген мыдах сёзлерин эсеме тюшюрюрге кюрешеме. Мени
бек джазыкъсына эди. Эшта, джарлы, узакъгъа бармаз-
лыгъын биле болур эди. Заур, тынгылаб туруб:

— Мен да атамы танымайма деб къояргъа боллукъ-
ма, алай а мен сеп сынагъан къыйыплыкъны чекген бол-
мазма, — деди.

Айырылышыр заман терк джууукълашды. Къараб-къара-
гъынчы кёз байланды. Была тансыкъларын солуу кюнде

алаладыла. Суйгенлеге ол кюнле да бир кысха керюне-
диле. Катя кёб заманны эки кезюн Заурдан алалмай ту-
рады. Былайдан кетери келмейди. Катя энди олсуз джа-
шаялмазлыгына, ажымсыз болганды.

Катя кыалай да болсун джюрегине бир кыууанч тыш-
генин, неге эсе да учунганын, джырлаб, тебсеб башлары
келгенин, эки уурту отча кыызганларын, эринлери
кван кыуйганча болуб, юйде не олтуруб, не туруб чы-
даялмай башлаганын таныб, сейирсинеди, тенглерине
билдирге уа тартынады.

Заур а, Катяны бу тюрленгенлерин, суйюмлю болгана-
нын керюб, анга джаны кириб, ашдан-суудан айырылыб
тебрегени. Катя ариулугу, джашлыгы, суйюмлююгу
бла бютеу тегерекге кыууат, чырай салыб турады.

— Сен бу сейирлик табигъатны кызы болурга джа-
раулу эдиш, энди сеники джангыз айрымканчык болуб
кыалмай, таурухдача, бютеу ма бу керюниген чегетди,
билдингми? — деди Заур, кызыны кыучакларга асыры
талпыгандан джюреги тишлей...

Аны керти келю бла айта турганын билиб, Катяны
бети тюрлю-тюрлю болду, суйюмлю ышарыб, «мен се-
никиме» дерге башлаганча, уялыб, баш энишге кыара-
ды, Эки джаягы отча кыыздыла.

Катяны алай тюрлениб тебрегенин кёбле эслегенликге,
аны сылтауун билген аз эди. Катя алгындан эсе джа-
рыкк, алгындан эсе огурлу, суйюмлю болганча керю-
неди.

Кеси да кыууанч тыбырлы болуб, аякк тюбюнде чёб
сыпмайды... Айхай, кыйынлыккыла кыайдан келиб кыал-
лыгын билмейбиз...

Бир кюн ишгирде, кыызла ишден ызларына кыайтхандан
сора адам арасы болган бир токк эркиши арбазга ки-
риб, эшикни, кыаккыды. Катяны излегенин билдирди. Рита
эшикни ачса — Мустафа.

Рита, бери ызына айланыб:

— Катюшачыкк, тюкенин тамадасы сени излейди.
Юйюбюз бир аман кыатышыбды, кечер кыошча, шо, аны
бери кийирме да кесинг чыкк, — деб, асыры сейирсинген-
ден кезлерин джандырды.

Катяны кергенлей, Мустафа баш урганча, энишге
тйилиб, кюн ашкы берди. Уллу иши болуб, энци селешир-
ге излегенин чертди. Катя, юйю кыатында шиндик салыб,
олтурургга разылыгын билдирди. Мустафа, Катяга
кезюню кыйыры бла кыараб:

— Мени Зулихат ийгенди, сен аны танымаймыса? Ол

сенден умут этиб, ызынгдан айланган джашны анасыды. Ол сени сюйгенингди да, огъай, тюз айтама да? — деди.

Селекелеб селеше тургъаны кёзлеринден тапылды.

— Ол мени ишимди. Аны ючю кимни да башы нек ауруйду... — деди Катя хыны къан алыб.

Катя алайдан жанлар мурат бла къобду. Алай а Мустафа анга былай айтыб тохтатды:

— Тохта, сабырчыкъ бол. Мени сеннге айтырым барды. Заурну сюйгени болгъанын сен билирге керексе. Зулихат сеннге алагъа бузукъ болмасын деб айтдыргъанды! Алай, алайсыз да ол сени аллыкъ тюлдю. Биле тургъанлай, алдын тыяргъа кюрешсенг а, Зулихат сени да, аны да къаргъыш тулукъ этерикди...

Ол дагъыда целени эсе да айта тургъанлай, Катя аягъы басханны кёзю танымай, юю таба къачды.

Къыз, оруннга бауурунда къланлыб, къычырыкъ этиб джылады. Асыры кърккъгъанда эс ташлагъан Рита, не соруулаб кюрешди эсе да, тюз джууаб алалмады. Сора аны былай къыйнагъан ажымсыз да Мустафады деб, чартлаб эшикге чыкъды, не келсин, тюкенчини къараб къаралдысын да кёрсенг а...

Мустафаны этген бетсизлиги адам кёлтюралмазчады. Барыб, ышаныб тургъан адамынг кёзюнге къараб, алай алдаса... бир сагъыш эт. Огъай, Катя анга оюнчакъ болуб къалмагъанды. Бу хапар ётюрюк эсе уа? Аны къалай ангыларгъа боллукъду? Бир сагъыш этигиз. Ол кесин кёлтюралмагъан тёнгек Заурну анасы къаргъарыкъды дейди. Къаргъасын, мени къулагъыма кирмейди. Заур а? Аны джашауу терсейирге боллукъду.

Ким биледи, къайда болса да аны сюйген къызы бар эсе уа?

Ауур сагъышладан башы къазанча къайнайды: кечени ауурлугъу озгъанында, былай оноу этди: джаш бла энди ол тюбешмезге керекди. Алай а, не джашыруу, энтда бирчик кёрсе... Ах, аллай насыб къайда... Огъай, ол аны бла селеширге излемейди... Арт кюнюнде былай аны кёзюне къараб, бир кесекчик турургъа талпыйды.

Эртдени тубаны, мутхуз болду. Ала, айтханларыча, чегетде сёз берген джерлеринде тюбешдиле. Бутакъладан чыкъ тамчыла агъадыла. «Эшта, терекле да джылай тура болурла...» — деб сагъышланды Катя. Асыры къайгъы этгенден, аны джюреги чанчады. Сюйген джашы бла тюбеширге баргъан заманында ол, ашхы умутларына болушлукъ излегенча, тегерекде тереклеге, ёхтем таулагъа кесин джазыкъсындырыб къарайды.

Алай а кзуру да башларын ётгюр кыйырыб туруучу пазла, пызыла каяланы башларында беллерине дери тубанга ташайбдыла. Кенген кырагъанга ала адамны кюркзутурчадыла. Тюбю табада да мазаллы бутаклары кенг джайылыб ёсген чынарланы Катя хар бирин бек ариу таныйды. Ол бусагъатда алагъа шагърей адамларын кёргенча, тапсыкълар, таб, сёлеширин келиб кырайды. Алай а была да бюгюн Катягъа кылай эсе да огъурсузча, кзутсузча кёрюнедиле. Чынарланы кыргъашын бетли базык тамырлары бир-бирде джерин башына чыгъыб тургъанларын, тереклени беллери сюремде, тиши-рыуну кёрегича, кыйнаб ёсген гоппанлыкъланы кёрсе, кылай эсе да кзууанч тыбырлы болуб, эки кёзюн аладап бери алалмаучан эди — ол джерге узалыргъа умут этгенча, алашада ёсген мазаллы бутакъланы кыюуларына олтуруб, гитче, джумушакъ кълчугъу бла юслерин сылай, ичинден мурулдай джырларгъа ёч эди.

Энди уа ала анга мазаллы уу джыланла кыппа болуб, джоппу джыйылыб тургъанча, алай эрши кёрюнедиле. Ол себебден Катя аланы кыатларындан терк джаплады.

Былай кырагъанлай, Заур аны бетинде уллу мыдахлыкъланы кёрдю.

— Катячыгъым, ауругъанмы этесе, нексе былай?

— Оу, кзуджурса сен... Сора нек ауруй эдим... — Катя амалсыздан кесин ышартыргъа кюрешди.

— Огъай, бюгюн сен кылай эсе да таб тюлсе... Мен билмеген бир кыйгъынг барды. Киши джанынга тийгенмиди, айт да кыйчу, — деди Заур, сейирсингенин джашыралмай.

— Бир хатам джокъду. Энди, тюзю, башым былай бир кесек ауруйду. Аны ючюн кыйгъырмаз. Ол тохтарыкъды.

Заур акырын узалыб, аны башындан джаулугъун алыб, бал бетин, ариу чачын хыртды къл аязлары бла суюнюб сылады.

Катяны санлары джызылдадыла. Гитче сагъатчыгъында атасы кыйнуна алыб, башын сылаб эркелетсе, айтычу «мени джумарыкъчыгъым» деген сёзю Катяны эсине тюшдю. Джылары келиб, кёллерине джыламукъ ургъанын Заургъа эслетмезге кюрешди.

Катяны дунияда эм бек суйген адамы, ёмюрю кыатында олтуруб турса да кёлуне джеталмазча, алай джашы Заур бусагъатда кесин эм насыблыгъа санаб, кыздан эки кёзюн алалмай турады. Не келсин, керти суйгенин да билдирмегенлей, энди Катя былайда Заурдан ёмюрлюкге айырылыргъа керекди.

Тынгылай туруб, андан кѳб тѳзалмай, Катя:

— Заур, тююн бир айт, сени суйген кызынг бармыды? — деб сорду да, кыб-кызыл кызарыб, баш энишге къарады.

— Суйгенингми дейсе? Анам табханды дейдиле кимни эсе да. Алай а, сен тургъанлай, меннге башха кыыз, таб, мѳлек эсе да, керек тюлдю, — деди Заур махташгандан эсе джалынганнга ушагъан ауаз бла.

Катяны бети тюрлениб, бир тюрлю бир ариу къаннга кирди.

— Керти да алай эсе, мени уппа этчи! — деб, эшитдирмезге дыгалас этгенча шыбырдады.

Заур арам-къарам этмей термилиб тургъан кызыны белинден къаты къучакълаб, эринлерин Катяны, къан куйгъанча, исси эринлерине джабышдырды.

— Энди болдунг... Мени бошла... Мен бусагъат кетерге керекме... Алайды мадарым... Кѳрмей чыдаялмагъанма ансы, мен къораргъа керекме. Станседен келиб, мени сакълаб турадыла, ангыладынгмы? — деб Катя, Заурну кършча кючлю кълларын белинден алыб, ѳтюрюк айтханын билдирмезге кюреше, кѳзюпе джити къарады.

Заур, мыдахланыб:

— Катячыгъым, сен ызынга былай ашыкъмаучан эдинг да... бююн не болгъанды? — деди.

— Бююн чотум алайды... Не этейим... Сау къл, на-ным!..

Катя аякъларыны бурунларына миниб, созулуб, Заурну бойнундан къаты къучакълаб, уппа этди. Сора ызындан адам сургенча, думп болуб, кѳзден ташайды.

Заур, салпыланыб, башын сагъыш басыб, не этерге билмей, суйген кызычыгъыны ызындан аралыб турады. Джерге бауурланыб келген тубан тереклени да, Катяны да джабыб, кѳргюзмеди. Заур мылы джерде аны аякъ ызларын кѳрюб тансыкъларгъа умут этди, алай а аланы да эслеялмады.

Экинчи кюн Заур салыб кызла джашагъан юйге келди. Катяны чакъыртды. Не келсин, ауругъан сылтау бла кыыз эшикке чыкъмады.

Арадан эки кюн озгъанлай, Заур дагъыда келди.

Кызла бары да юйде олтуруб тура эдиле. Рита нени эсе да тиге эди. Катя уа, огъары джанын тешиб, эски джууаргъа джарашханды.

Терезеден къараб, эшик аллында Заурну сюелиб тургъанын кѳргенлей, илгенгенча, «ой» — деб барыб орун-

дукъгъа ауду. Бетин джасдыкъгъа басыб, кесин тыялмай джылады.

— Катячыкъ, не болду сеннге? Нек оюлдунг былай? — деб сейирсниди Рита.

— Шо, анга мени юйде болгъанымы айтма. Тилейме, «джокъду» де да къой, болсунму? — деди Катя, джыламукъларын тыялмай джунчуб.

Заур а, эшик юсюнде сюелиб, барын да эшите турады.

Рита, терезеге барыб:

— Ол мында джокъду, эшитемисе? — деди.

Заур эшикни къакъды, ызы бла уа теберди. Катя, эрлай джуурганны тартыб, къымыжа имбашларын, кёкюрегин джабды.

Заур, не айтыргъа билмей сюелиб, Катяны джыламукъ джибитген кёзлерине къараб турады. Анга бетин кёргюзмезге излеб, джуурганнга ташайыргъа кюрешди. Джашны эс ташлагъаны, асыры ачудан не эте тургъаны бетинде окъулады.

Заур терледи.

Асыры джюреги къыйналгъандан, джылары тыгъылыб, Заур былай сорду:

— Огъай... Сен мени кёрюрге суймегенинги айтхандыла...

Катя анга джууаб эталмады. Эшитгенин ачыкъларгъа уа суймеди. Огъай, анга джукъ билдиррге керек тюлдю. Ахырда да арт айырыр мурат бла къыз бюсюреусюз:

— Тюз айтхандыла, суймейме! — деб, сууукъ сёлешди. Алай а къыз бу сёзлени джюреги бла айтмагъаны таныла турады. Бу къаты сёзлени айтыб ийгенине арда, таб, кеси да къоркъду. Катя, Заурну агъаргъан бетинден эки кёзюн алалмай, ачитхынчы тишлерин бир-бирине къысды.

Заур эрлай ызына айланыб, юйден къачыб чыкъды.

Катя орундукъда джоппучукъ джыйылыб, къычырыб сарнайды, эс ташлагъан Ританы кёл басдырыргъа айтхан ариу сёзлери да къулагъына кирмейди.

Заур юйюне келди. Анасы бла сёлешмейди, хантын тилине салмайды.

— Джашчыкъ, ауруй болурмуса? — деб, Зулихат къоркъа-къоркъа сорду. Джашыны аманнга джетиб тургъанын таныб, къыйналыргъа бла къууаныргъа билмеди.

Мустафа тюбев сёлешгенден сора Заур бла Катяны аралары бузулгъанын Зулихат эсlegenди. Мустафа апы аманатын бек кёл ашаб толтургъанды. Джашыны аллай бир джюреги эзилликди деб турмай эди Зулихат. Ол се-

беден аны ол халын кѳргени сайын терен ахсыныб, кый-палады. Бир джаны бла уа кеси кесини джюрегин басар-гья: «Хата джокъду, бир зат да болмаз, бир талай кюн кетгенлей, ол кесини сарычачын терк унутур», — дейди.

Энди Заур, таугья кетсе, ызына ашыкъмайды, таб, анда эки-юч кече къалыб да келеди. Ол наз тереклени тюбле-ринде, дорбулада къалса, шынкъарт этиб джылыныргья ёчдю. Таулары тѳппелерине чыгъаргья табса, Заур ана-сындан джангы туады. Анда чибин учхан да эштилирча, тауушсузду, шошду. Ол шошлукъну бузгъан къушлары, джаз тауукъланы тауушларыды.

Тюбюнде ууакъ джаныуарчыкъла къанатлыла, огъур-суз къушлары къанат тауушларындан асыры кѳркѳгъан-дан, эс ташлайдыла.

Не учхан, не кымылдагъан кѳрлюк тюлсе. Бир-бирде къайдан келгенин да кѳрмей тургъанлайынга, сууукъ джелчик джетиб, хансланы башларын сылар, чапракълары хауада тарар, къая кырыкълагья, тешиклеге кириб сыз-гъырыр. Заур узакъда юслерин кѳар агъартхан сынджыр къаяладан кѳз алмай кѳарайды. Минги Тау ёхтемлениб, деуча башларындан кѳараб турады. Анда тѳбен, кѳарлы таулары аякъ джанларында джашил кийинген ууакъ деппанла, кѳотур къаячыкъла аралаш кѳрюнедиле.

Былайгья келдинг эсе, башха къайгъынгы унут, са-гъышланма, анангдан джангы туугъанча, тѳгерегинге кѳараб, сейирсине бил.

Тѳрт джанындан къушлары къанат тауушлары, чып-чыкълары джырлары эшитиле тургъанлыкъгья, Заурну кѳулагъына джангыз Катяны ариу ауазындан сора башха джукъ келмейди. Ол узакъда кѳксюлдюм таулагья, ёмюр-люк бугъойлары бузларын джылтыратыб сѳйюмлю эт-ген кюн таякълагья, мазаллы кысыр къаялагья кѳараб, тансыгъын алалмайды. Аланы тѳрт джанларында терен ёзенден чыкъгъан тубан юзюк-юзюк болуб, къая хамхот-лагья джагъылады. Заур алайдан кѳараб, шоркъа суула-ны чокъракъча тазалыкъларын кѳбдюреуюз бетли тау кѳллени, тау ёзендеде кюмюшча джылтырагъан тау суу-лары айланчларын эслейди.

Алай а, бу сейирликден эки кѳзюн алалмай тургъан-лыкъгья, Катя аз да эсинден кетмейди, ол огъай эсенг аны сѳйюмлю, кесине илешдирген тюрсюню кѳрюнюб турады. Не кюрешсе да, Катяны кѳзлерин, бет тюрсюнюн, чырайын упуталмайды. Кѳууанса да, бушуулу кюнюнде да аны са-гъынса, кѳлю басылады.

Кюнле, айла бир-бирин ызындан ташайыб барадыла.

Джюреги бираз соругъуб, кесин эслеб, тегергине къарай башлагъанында, Заур «бизни не къара шайтан къаргъады, бизни арабызны ким бузду? — деб, сагъышха кириб, кѣб затланы эсине тюшюрдю. Артыкъ да бек эм артда тюбешгенлеринде, Катя алай эрши нек къарагъанын, эки-юч кюнню ичинде аллай бир нек тюрленгеннин ангылаялмай кыйшалады. Ол не ючюн айырылды?

Тубан басхан кюн чегетде тюбешгенлеринде да, Катя бираз къайгъылы, сагъышлы болгъаны, къайыры эсе да ашыкъгъаны танылыб тура эди. Мен билмей тургъанлыкъга, бир уллу кыйынылыгъы бар эсе уа? Ишни терсее тебрегенин таныб, Заур кесин терслейди: сылтауун билгинчи, кеси кесин тыялмай, дженгиллик этгенине, хыныракъ сѣлешгенине кюеди. Кеси кесин асыры суйгенин ангылады. Керти да ол кыылыгъы къуру да аны джолуна чырмау болгъанлай турады. Энди Катя къайда болур? Ол не оюу этген болур?.. Аны бузгъан Виктор болурму?

Къыз андан башын алалмай тура болурму?

Бу сагъышла Заурну тынчлыгъын алыб бошагъандыла.

Кечиниб болалмай, Катя былай нек суууб квалгъанын билирге дыгалас этиб, ол салыб Ритагъа барды.

Рита терек бачхада гокка ханслагъа чага эте тура эди. Катяны алайда эслемеди. Заур шыккыртсыз, кесин аслетмей, Ританы арт джанындан келди.

Рита илгениб, кьолундан чагасын ийди.

— Кет ары, кьорккыутдунг, шайтан! Билдириб келсенга? Нек джашынганлыгъынг эди?.. Алай бла адамны шашдырыб да кьоярыкъса!.. — деди ол.

Заур, къашып-башын туюуб:

— Рита, шо, тюзюн бир айт: Катягъа не болгъанды, быллайла нек этеди? — деб сорду хыны ауаз бла.

— Катямы? Сора сен энгда билмейми тураса? Катя эрге бара айланады. Ха-хаха-ха! — деб, башын артына атыб, кюллюю келмегенлей, кеси кесин кюлдюрдю.

— Тохта, не айтдынг? Эргеми дейсе? Нее? Кимге барады?—деб Заур, алынган адамча, кѣзлерин джандырыб, чюгюндюрча кыб-кызыл кызарды.

— Огъай, Заур, сениге бармайды. Ангылаймыса, сени суймейди! Викторгъа барады, анга бармасам — ъллюкме дейди, — деди Рита бюсюреусюз.

Заурну тили тутулду. Аузуна сѣз тюшмей, Ритагъа битиб турады. Сора бери айланыб, башын энишге ийди. Аягъы басханны кѣзю танымай, салпыланыб, тахталаны, гокка хансланы юслери бла, къайры баргъанын да билмегенлей, алайдан кьорады.

ТЮРЛЕНИУ

Джаш мычымай запо-
ведникден кетерге оноу
этди. Суйген кызы суу-
утхаында, ол эригиб,
зар болуб, башын атар
джер табмай тебреди. Бы-
лайдан кетиб, адамланы ичинде ишлегенни башына кечин-
мекге санады.

Агъашчыланы тамадалары Заурну тыяргъа излемеди,
джалынмады: аны асыры кесим айтхан деб туруучугъа,
бурушакъылгъа, чѳрчекге санайды. Андан къутулгъанына
къууаныб къоярыгъы танылды.

Аны орнуна сюрюучю Юсуфну алыргъа разыды. Юсуф
джыллыгъы келген, кѳбню кѳрген, сабыр, огъурлу адамды.
Ол кеси, бир кере келиб: «Иш табылса, сизде ишлерге
разы эдим», — деб билдиргенди. Джанын, къанын аямай
ишлеригин, тамадасын сокърандырмазлыгъын, бу чегетни
сакъларгъа керти джорукъ саллыгъын ант-кърал этиб
ийнандырды.

Бу хапарны алгъаракъ эшитсе, Заур эришгенден огъу-
на къарыуун сынарыкъ эди, таб, былайдан кетмей къа-
лыргъа боллукъ эди.

Агъашчыланы тамадалары, асыры сагъыш этиб къыйнал-
май, Заурну башына бош этди. Аны орнуна Юсуфну алыб,
этер ишин айтды.

Заур энди былайдан арт айыргъанына асыры кыйналмайды. Заур кесини орнуна келген адамгъа чегетни къалайына къараууллукъ этерин ашыгъыш кѣргюзюб, анасы бла биргелей хапчюклерин джыйыб, машинагъа джюкледи. Ызындан адам сюргенча, алайдан терк ташайдыла.

Зулихат джашыны былайдан арт айыргъанына къуаныб къойду, нек десенг, ол адам кѣрмеген чегетде кесин джангыз туралмай, эригиб, азаб чеге эди. Былайдан кетгенлей, Заур бла Катя ёмюрлюкге айырылыб, бир-биринден суурукъдула деб, джюреги рахат болгъанды. Зулихат джашыны кемсиз мыдах болгъанын кѣре тургъаплыкъгъа, «хата джюкъду, дженгилде унутур. Кѣзден кетген — кѣлден кетеди», — деб къойгъанды.

Кѣб турмай Заурну турбазада инструктор болуб ишлеген хапары чыкъды. Энди ол кюн сайын, туристлеге джол усталыкъ этиб, таулагъа чыгъарады. Турист кызыланы бу чырайлы, субай санлы, адебли джашха кѣзлери илинсе, аны бла тюбеширге, безирге суюдиле. Аланы талайы керти кѣллери бла андан умут этедиле. Алай болгъанлыкъгъа Заур алагъа бурулуб да къарамайды, нек десенг, сѣз бир башланса, арты тереннге кетер деб къоркъады. Солургъа, јашаргъа тохтагъан заманларында уа къатларындан джанлай эди. Ала асыры кѣб соруу сора эдиле, накъырда сылтау бла джашауундан хапар айтдырыгъа дыгалас этгенлерин кѣрюб турады.

Туристлени ичинде Заур кѣб тюрлю адамгъа тюбейди. Аланы кѣбюсю бла Заурну къабыргъасы келишеди, — ала бир-бирин билген, шохлукъну суюген джаш адамладыла.

Ол аланы бир къауумларын а джараталмайды. Қъалай джаратсын: ашаргъа, солургъа олтургъан джерлеринде шышаланы, къагъытланы, папрос тюблени, консерва къалайланы, ариу кыръдышха тѣкселе, «джыйыгъыз!» дегенлей, туююшюр къан алыб тебреселе... Ол огъай эсенг, ачыу этерге излегенча, ичин бошатхан шышаларын алайда ташлагъа уруб ууатсала. Чегетде джюлгюч бла бурунгу тереклени керкиб, атларын джазсала, бутакъланы сындырсала, кѣбюсюне ичи къууш, чирик ёсген назлагъа от салыб, джукълатмай кетселе...

Чегетни ичин бир-бири ызындан тизилиб баргъанлай, транзисторларын не кычырталгъанларын кычыртадыла... Гитаралары болгъанла, аланы джызылдатыб ауузларына тюшген джырны кычырыб джырлайдыла...

Аланы кѣбюсю таулада бу тукъум ариулукъгъа, сейирликге, дуня джандетге эс бѣлюб кюрешмегенлерине не айтыргъа билмейди. Тау сууланы шоркъа тауушларындан,

шындык чегетледе уяланган къанатлыланы джырларын-дан, салкъын аязкъда чапракъланы ууакъ кымылдаб, шыбырдашханларындан темир транзисторну зынгырдагъаны арнуду деб, ким айталлыкъды?! Бу кез алдагъан арнудукъгъа, ёхтем, кърлы тауланы адам сёз бла ангылаталмазлыкъ къудретлерине бир-бир туристле бурулуб къараргъа да излемегенлери сейир тюлмюдю!

Огъесе ала эртдеден бери шахарда джашаб, анга юрешиб, аны тансыкълаб, бу таулагъа ююрсюналмай, илешалмаймы турадыла?..

Заур къарауулдукъ этген чегетинде бир джолчукъдан чыкъмай, ненча кере барса да, алайларын джашауунда биринчи кере кёргенча, эки кёзюн бери алалмай, чегетге, тереклеге, таулагъа алай къарайды, къанатлыланы джырларына, къанат тауушларына алай суюб тынгылайды.

Аны эси бир агъач тюк юсюн басхан эски дюккючге, бир мазаллы чынар бла назны бутакълары, къучакълашхан къоллача, бир-бирине чалышыб тургъанларына кетеди. Терен ханса чегет бауурда аналарын аджашдыргъан чыпчыкъ балаланы джююлдегенчиклерин эшитиб, джюреги эзиледи. Чёрчек тау суучукъ мазаллы тереклени тюблерини оюб, тамырларын ачыб тургъанына сынаб къарайды. Бир-бирде, чокъракъча, кирсиз сууда чубар чабакъны сууну тюбюнде къумуна джууукълашыб баргъанын, бир хумеленча, салыныб тургъан кып-кызыл муртхугъа кёзюн джетдиреди; кюйюзча кызаргъан джилекле уа? Наныкъа? Джайгъы кюн пюрюн алагъа аямай тегеди...

Былайда алкъын адам билмеген, ол эслеялмагъан ненча джараулу ханс, чегет кёгет, терск, къанатлы болур... Ой-ой-ой!.. Аны тюзюн киши да билмейди.

Заурну сейирсиндирген неди десенг, былайгъа биринчи келген туристлени талайы кеси къайгъылы болгъан болмаса, тегерекде бу таурухлукъ халны сан этмейди.

Таулагъа сейирсиниб къарагъанланы соруулары да Заурну кёлуне джетмейди:

— Биз чегетде айюге, буугъа туберикбизми? Къабан а былайлада бармыды?

Заур алагъа, кюлюмсюреб:

— Дауурсуз, акъырын барсагъыз, туберге да болурбуз. Джаныуарла шыкъыртдан да къркъадыла, — деди. Айхай, алай айтханлыкъгъа кычырыкъланы, радио тауушну тохтатмайдыла. Заур бир-бирде сёзю чапракъдан ётмегенин ангылайды.

Ол кесин кюнден тыйыб барады. Былай кюлендинде алгъынныгы ишинден кетгенине терен ахсынады.

Ол Катяны унутурга кюрешгенликге, кьайда да, хамаи да аны тюрсюню кез туурасында сюелиб турганча керюнеди, ол огъай эсенг, джумушакъ, назик ауазчыгы кьулагына келгенлей турады. Катяны алай кемсиз сюегенин Заур энди ангылай башлагъанды. Ол огъай эсенг, аны кьаты джууабы, башха адамга эрге бара айланганы да Заурну суутуб бошамагъанды. Заурну джюреги кемсиз кыйналган эсе да, ол Катяны, таб, алгындан да бек сюйюб барады, аны табса, несин да кечерча бола башлагъанды. Не этерге билмей, сагыш бла армау болурга джетсе, Заур «Къайгырмаз, бираз заман озса, Катя да унутулур», — деб, кесин-кесине кел этерге кюрешеди.

Катя уа джылай-джылай, кез сууларын бошагъанды. Аны алай суу-салам болуб, тауусулуб барганын керсе, Рита да, сез бла болушалмай, биргесине кьошулуб джылайды. Катя, алай болганлай, киритли кюбюрчады. Ол ичиндегин емюрге кншиге айтырыкъ тюлдю. Ритага да айтмайды. Рита уа джюз тюрю затха ишекли болады, не келсин, тюзюн билмейди.

— Катячыкъ, сени джанынга тийген кьайсыды? Заур? Виктор? Огъесе ол томрау Мустафа онгмазлыкъ болурму? Шо, аллах ючюн, айт да бир кьой. Энди былай тынгылаб турма. Сеннге сагыш эте, мен шашхынлы болурга теб-регенме. Сени былай джылатханланы билсем, бир тюк чакълы кечмеклик салмаз эдим, ийнан сен, гоккакезчюгюм! — дейди Рита.

Катя бла Заурну аралары бузулганын билгенлей, Виктор, кьууанч тыбырлы болуб, хар кюн сайын иш бошалганлай, кьызла турган юйге келиучю болду.

Катя бир ишге джубанган кирик этеди, аны сылтауу бла Викторга уа башын келтюрюб да кьарамайды. Ританы уа бнягы накъырдамы тохтамайды. Виктор кесин тездюрюрге кюрешиб тынгылайды. Хамаи бир китабы, окьуган да этмегенлей, кьагъытларын ары бла берн аударуб турады.

Андан эриксе, кьагъыт кесеклеге кьыз суратла салурга кюрешеди. Аланы хар бирин Катяга ушатырга дыгалас этеди...

Кьызла джанларындан тоуб, Викторну «кет» деб кьыстасала, юйден чыгады, алай а узакъга барыб кыйналмайды. Эшик аллында басхышчыкьлагга олтуруб, бир джонгурчаны кьолуна алыб, ууакъ мурулдай, аны джонган сылтауу бла, мурукку этеди.

— Эй, сторож, сеннге айтабыз да, эшитмеймисе? Биз элге барабыз. Былайын иги сакъла. Бир джукъга хата

болса, эшитмедим деме! — деб, Рита терезени ачыб кычырады.

Кызыла джолгъа чыкъсала, ала чакъырмагъанлыкъгъа, Виктор да ызларындан барыучанды. Биягъы Рита селеке этмей, кесин тыялмайды:

— Катячыкъ, кёре болурса... Энди бизни мыртазакъ сакълаб келеди... Биз алай бош адамла болмагъаныбызны андан да билсенг а. Ах, мен джарлы, бизни сакълауулубузду деб тургъанлай, ышанмай, бизни тутуб алыб баргъанлыкъы болурму? Кесибииз да кёрмей тургъанлай, бир пелахыбыз чыкъгъан эсе уа? Нее?

Тюзю, Викторну былай тагъылыб айланганын Рита онгсунуб турады. Ол Викторну ким ючюн келнучюсюн биледи. Алай а Катя аны асыры истемейди, сёлеширге да излемей, сорууна не «хы», не «огъай» деб кёояды. Ол себебден Виктор амалсыздан Рита бла сёлешмей кёояргъа болмайды.

Рита Катягъа, «энди нечиксе!» — дегенча, кёзюню кыйыры бла къараб, джашла, кызыла суюуб джырлаучу джырчыкъны джырларгъа ёчдю. Ма ол джырчыкъны бир кесеги:

Саргъалгъандыла гокка хансчыкъла,
Сууукъла тюшюб, суу да таркъаяд.
Сиз нек сюесиз ариуну, кызыла? —
Аллай суймеклик сынатыр азаб...

Катя уа термилир ючюн къалмайды. Ол Заурну кёлю бла суйгенине ажымсыз болуб барады.

Таймаздан келиб, хаман джаншаргъа суюуб тургъаны ючюн Катя аллында ачуулана эди, арта да джаш Ритагъа кёз ийгенча кёргеннде, Виктор келди, къалды деб да къайгъырмайды.

Бир джолда да, юйде экиси къалгъанларында, Катя, ачууланыб былай сорду:

— Къуйрукъ ючюча, былай бизге тагъылыб, къаллай бирни турлукъса, эрикмегенмисе?

Виктор, башын булгъаб:

— Огъай. Сен къуууб кыстагъынчы турлукъма. Сен неле айтаса, Катячыгъым! Сенсиз джашаялмагъанымы кёрмеймисе! — деди.

— Болдунг энди! Къора былайдап! — деб, кёзлерин джандыргъанында, чоту болмазлыкъын ангылаб, Виктор терен ахсынды. Заурдан айырылгъанлы, Катя артыкъ да хыны, артыкъ да огъурсуз болгъанча кёрюндю.

Катя джюрегинде джаннган отну къалай джукълатыр-

гъа билмейди. Джашау былай, чырмауукъ хансча, къатышыб баргъанын къалай тюзетирге мадар табмай, терен сагъышланса, Катя амалсыздан: «Не боллукъ эсе да, суймей эсем да, Викторгъа хо деб къоярмы эдим?... Бир да къуруса да сагъышларым кетерле. Башы джабылгъан челекге кир тюшмейди дейдиле къарачай къартла. Не кюрешсем да, Заурдан башхагъа джюрегим илешмезлигин билиб бошагъанма.

Буюрулгъаннга туберикме. Алай-алайсыз да джашауум терсейибди... — дейди.

Бир кюн Катя, Викторну чакъырыб, эшик хауада аны бла бирге айланргъа разы болгъанын билдиргенинде, джаш, кесини къулакъларына ийнанмай, къууанч тыбырлы болду.

— Кел, суу ызына барайыкъ. Мен эртдеден бери алайгъа бармагъанма.

Катя, Викторну суу ызына элтиб, Заур бла тубешнучю джеринде тохтады. Катя сууну биягъынлай ашыгъыш кетиб баргъанына, башлары суугъа салыныб тургъан къайынлагъа, алайда чайкъала тургъан узун ханслагъа, чокъракъча, газа сууну юсюнде джылтырагъан кюн таякълагъа, джюзген чабакъларыны сыртларына къарагъанлай, Заур шаркъ деб эсине тюшдю.

Катя, Викторгъа билдирмезге кюреше, терен ахсинды... Алайда Катя эслеялгъан тюрленну неди десенг, алгъын къаядан тенгереб тюшген таш, сууну арасында тохтаб, башы суудан бери кёрюнюб туруучан эди. Энди уа ол суугъа ташайгъанды. Эшта, ол суу къобуб келгени ючюн болур. Ёмюрлюк кюртле, бугъойла джай чилледе аз-аз эригенлери себебли, суу кюн кюнден кёлтюрюле барады. Заур ол суудан бери къараб тургъан мазаллы зугул ташха «Морж» деучен эди.

Катяны кёлюне келмеген сагъыш джокъду.

— Эшта, былайгъа башха джаш бла келиб, Заурну унутханды дегенча, ол «Морж» да бюгюн меннге къараргъа унамай, башын суугъа ташайтыб тургъанын кёремисе... Мен терсеме...

Экиси да олтуруб, ауузларына сёз тюшмей, къара тынгылауну бериб турадыла. Виктор, талай бармакъ ташны ууучуна джыйыб, «Моржны» башын мараб суугъа атды.

Катя, Виктордан эки кёзюн алмай:

— Эшитемисе, Витя, мен сеннге барама десем, сен не айтырыкъса? — деб сынаб сорду.

— Сен мени хыликкеми этесе?

— Сора нек этеме хыликке? Мен кѣлюм бла айта турама.

Виктор секириб ёрге кѣобду.

— Катячыгъым! Джанымдан суйген Катячыгъым!... Сен билемисе биз олсагъатда кѣалай насыблы боллугъу-бузну?.. — деди ол. Бети кѣан кѣуйгъанча кѣызарыб, кѣу-уанч тыбырлы болду.

Ол кѣалай этерге билмейди: кѣычырыб тебсеб тебреди, Катяны белинден кѣысыб, кѣаты кѣучакълары келеди.

Алай а Катя, тюрленир оноу да этмей, бнягъынлай терен сагъышланыб, кѣзлерин чыракъ ийнб олтуруб турады.

— Огъай, демейме: алай а биллиб кѣой, сен ма бюгюн былайдача, кѣуру да былай тынч, кѣайгъысыз болгъанлай турургъа керексе. Сени бетсизлигинги кѣрсем, тюрсюнюнге кѣарарым келмейди. Аны ангылаб кѣой, — деб, Катя эринлерин, селеке этгенча, аз-буз ышартды.

Виктор, эрлай кѣызны кѣатына чѣгюб, ышарыргъа кѣуреше, джалынган ауазы бла:

— Катячыгъым... Не дей эсенг, аны ауузундан чыкъ-гъышчы этейим, джер бла тенг болуб кѣалайым, кѣой ауу-зундан чѣб юзмеген тынч болайым... Керек эсе, сени ючюн сууну кѣмеуюлюше секирейим. Секирейимми? Нее? — деди.

— Болдунг, телленме! — деб Катя ауузуна ургъанча суутду. Экинчи кюн экиси да юйленир мурат бла ЗАГС-ха бардыла. Анда уа: «Бир айны тѣзюгюз», — деб кѣай-тардыла.

Заман тохтаусуз барады. Заур, ишине тюзелиб, турист-лени бир-бирлерини джорукъсузлукъларына да юрене башлагъанды.

Джашланы ол иги сынаб кѣарагъанында, аланы ичин-де кѣбле табигъатха кюн-кюнден бек плеше, анга сейир-сине баргъанларын эслей тебреди. Джаш адамла кѣыйыр-сыз табигъатны алкъын сакълай, ийнакълай билмейдиле, алай а юрене барыла, «кѣош да бара-бара тюзеледи», — дейдиле кѣартла. Ала чорт кѣаяланы, тѣбсюз бугъойла-ны, башлары булутлагъа джетген назланы, шоркѣа суу-ланы кѣрселе, кѣууаныб, бир-бири аллына чабыб, суратха аладыла. Алай а кѣкде илячинлени кѣанат тауушларына, буу сюрююню кѣотур кѣаялагъа илиниб, ёзенлеге ёхтем-лениб кѣарагъанларына, кѣызылала гѣбелекчиклени кѣ-лай тынч учханларына сынаб кѣарай билмейдиле.

Аланы эслегенлей, Заур сейирсиндирирге хапар айтыб тебреди. Бир-бирде уа ол тизилиб баргъан туристлени тохтатыб, хауаны таулада кѣалай дженгил тюрленнгенин, аны бир кюннге кѣб тюрлю тюрсюнге киргецин ай-

тады. Бир-бирлери былайда да тѣюзсюзлюклерин кѣргю-зедиле.

— Болду. Кечикмей биз энди ауушка джыйылыргъа керекбиз.

— Сени хапарынгдан бизге не барды! Элт бизни барыр джерибизге...

— Заманны кетиб баргъанын кѣрмеймисе? — деб тѣрт джанындан сѣз къошадыла. Аланы бир къауумуна таула-ны сейирликлери керек тюлдю. «Барлыкъ джерине барды», — деб Мухуру бла къагъыт керекди. Быллай туристе тюбесе, Заургъа керти ачы болады.

Бир джолда бир турист къыз уруб келген къутургъан тау сууну шоркъаларыны арасында уллу ташны эслегенлей, анга къонуб сурат алдырыгъа эсине тюшдю. Заур ол кѣзюучюкде аланы шатырларын джарашдыра айлана эди.

Кимни эсе да бойну кесилгенча, ачы къычырыкъ эшитилди. Къыз, тайгъакъ ташны башында тохтаялмай, учхалаб, суугъа ташайды. Уруб келген терен суу къызны кѣмеуюллерине батдырды.

Аны эслегенлей, джашланы бирн, къызны къутхарама деб, суугъа секиргенди. Сууну ичинде мазаллы ташла, кѣмеуюлле толудула. Джюзерге мадар джокъду.

Ол себебден джаш да суугъа кетиб къалыргъа боллукъду. Заур, къараб кѣргенлей, къоркъууну ангылаб, сууну джагъасы бла энишге чабыб тебреди. Бираз барса, суу кѣмеуюл болуб, баш энишге, тар къая къырыкъгъа къуюлдукъду. Джаш, къыз да алайгъа джетселе — бошаллыкъдыла. Алларына чабыб, Заур, алайгъа нймей, экисин да тутуб, чыгъарыргъа излейди. Къая къырыкъгъа тюгел джетгинчи, Заур сюзюлерек баргъан суугъа секирди. Къызны кѣлтюрюб чыгъарды. Не келсин, къызны кѣлю кетибди, алкъын чыкъмагъан джаны ичинде болгъанына Заур къу-уанды.

Джашны къутхарыр мурат бла Заур суугъа дагъыда секирди. Джашны суу ташлагъа уруб, болгъанын бузгъанды. Заур аны къутхарырындан, кеси сау-эсен чыгъарындан да тюнгюле башлагъанды. Заурну къулакълары шоркъа тауушдан сасыб, джукъ эшитмейдиле.

Алайдан узакъ бармай кючлю бурулгъан суу айланма барды. Анга къартла «шайтан тирмен» дейдиле. Алайгъа джууукълашхан адам, джаныуар да сау къалмайды. Кими алайы тюбсюздю дейди. Кими—алайыны сууу тешикке къуюла болур дейди. Алайда сууну аллын тыяр кюч табыллыкъ тюлдю. Шоркъа таууш уллудан уллу, джарыкъдан-джарыкъ чыгъа башлагъанлай, турист эшитиб, дыгаласха

кирди. Джашны кѳолу бир джити ташха илинди. Не кючюн да салыб, бир джаны таба мыллык атханлай, джаш башлы-тюблю бола, сууну ол джанына чыкыгъанын кѳрюб, Заур кѳлюн басды. Заур энди ызына кѳайтыргъа керекди. Кѳайталлыкъмыды? Суу тикге джууукълашханды. Асыры кѳызыу баргъандан аны шууулдагъан тауушу чыдатмайды.

Заур, иш оюндан озгъанын таныб, кѳарыуун-кючюн джыйыб, кесин тамам кѳатдыргъанды. Былайда бир та-кѳыйкѳагъа да эс ташларгъа боллукъ тюлдю.

Туристлени джартысы кѳызгъа эс джыйдырыргъа кю-решедиле, джартысы уа кѳоллары бла нелени эсе да кѳр-гюзюб кѳычырадыла. Суу джагъада, не этерге билмей, кыскыныкга киргендиле. Сора кѳайсы эсе да джыджымны бир кѳыйырын кесини белине байлаб бир кѳыйырын анга шууулдатды. Заур кѳрдю, алай а, не келсин, туталмай, джиберди да кѳойду.

Энди суу элтиб кѳырыкъдан кѳуяргъа тѳрт-беш атлам кѳалгъанын кѳргенинде, Заур умут юздю.

Суу айланма джыджымны кѳыйырын ары-бери ата, кѳ-меуюлге ташайта келиб, Заурну туурасына чыгъарды. За-ур, не кѳарыуун да салыб, билегин суудан ѳрге силкген-лей, джибиб бошагъан капрон джыджым кѳолуна илинди...

Заур, кѳырдышха сыртындан тюшюб, ѳлюкча, талай бирни кѳымылдамай, сѳлешалмай турду.

Сора бираз эс джыйгъанында, кѳксюл кѳкде ашыкъмай джюзюб баргъан акъ булутланы эследи, тик кюнбетни джабыб тургъан кѳараууз-джашил назлагъа кѳзю илинди, кѳаяны башы бла учуб баргъан ууакъ кѳанатлылагъа кѳа-рагъанлыкъгъа, не болгъанларын таныялмайды. Заур ду-ниягъа кѳзюн биринчи ачханча болуб турады. Хар хансха, хар терекге, хар бир ташха кюнню кюн узуну кѳараб тур-са да тоймазча болгъанды... Заур, эки кѳолтугъуна таяныб, олтурургъа дыгалас этди. Ол, сау кѳалгъанына ажымсыз болуб ышарыргъа кюрешди.

Заур ызына кѳайтханында, элде эски юлеринде ана-сы бла, Хауа бла бир юйде джашайды. Заурну насыбына, кѳарт атасы да кѳошдан келиб тура эди.

Былай кѳараб кѳргенлей, Заур акканы кѳайгылы, са-гышлы болуб тургъанын эследи.

Заур хапар соруб кюрешмеди. Айтырча заты болса, кѳарт кеси барын да тизерикди.

Заур ашаб бошагъанлай, Тебердукъа аны несини кѳа-тына олтуртуб, акъырын былай айтды:

— Сен таулада джол устаса. Ол игиди. Джол уста мен да болгъанма. Аман неди десенг, сен Хатипараны джай-

дыкъларын Юсуфха бериб кьойгъанса. Ол бек аманды! Энди анда не эге тургъанларындан хапарынг бармыды?

Тебердукъа эртдеден бери кёкюрегинде кьайнаб тургъан затланы юсюнден сёз башлагъанында, кесин тыялмай, асыры ачуланыгандан тыгъылыб-тыгъылыб сёлешди.

—Хатинара энди уучуланыкъы болуб бошагъанды. Шаптал мараб атады. Ол узун Сары да атады. Джугьутурланы, кьашха эчкилени кырадыла. Сары бир текени ичин атыб, соя тургъанын мен кесим да кёргенме. Юсуф бла ол-экиси да бир-биринден узакъ кетмегендиле, оноулары бирди. Айтдырмай кьоймай эсенг, энди былайы заповедник тюлдю, Юсуфну мюлк джериди. Анда Юсуфну малы толуду. Аны малын санагъан киши джокъду. Юсуфну тили узунду, тюбден-башдан кире биледи. Тамадала анга ийнаныб турадыла. Меннге уа былайдан терк кьора дейди. Эшта, мен аны джолун кесе болурма.

Чот ма былай болуб турады, Заур.

Заур, кьашып-башын туюуб, кьара тынгылауну басыбды. Сора бир кесекден:

— Болумну заповедникни тамадасына айтыргъа керекди, — деди ол. Къарт, ачудан кьолун силкиб:

— Ой сени огъесе, Юсуф суугъа тюшсе да, джибимей чыгъа биледи. Ол сени тюлкюлерингден эсе хыйлады.

Огъай, башха оноуду кереклиси! Башха оноу,— деди.

— Къаллай оноу, акка?

— Дагъыда уялмай сорама турлукъса?! Ызынга кьайтыргъа керексе сен, ангыладынгмы? Заур, айтайым, бирин кьоймай сюрюб кыстаргъа керекди: Юсуфну да, Шапталны да, таб, ол Сарыны да. Мен кёлум бла айта турама, Заур!—деб, къарт асыры ачудан кьолун ёрге силкди.

Заур башын кёлтюрюб кьарамады.

Сора Тебердукъа кьоркьуб, джюреги кёлтюрюлгенча, сесеккли болуб аз эшитдире, былай айтды:

— Заур, Апсатыны да ачуландыргъанбыз деб, мен ишек этиб турама. Эсингдемиди, Шаптал баргъан сагъатда Тау башында Таш чоюуну кьатында кёк ачы-ачы чартлаб, шыбыла сермегени? Хай-хай-хай! Аллах сакъласын! Асыры кьоркьгъандан Шапталны джаны тамагъындан чыгъаргъа башлагъан эди. Ауруулу болуб, сау кюнню мени кьошумда, ёрге кьобалмай, джатыб тургъанды.

«Апсаты сеннге аны кьурутмаз»,— деген эдим мен анга. Шаптал энди ары барыуну кьоярыкъ болурму?

Алай а Сары уудан тыйыллыкъ тюлдю. Заур, Апсатыгъа болушургъа керекди.

Кюллюгю келмегенлей, Заур ышарыргъа кюрешди:
— Апсаты кийиклени аллахыды, сора анга не болуш-
лукъ керекди?!

Тебердукъаны джанына джетиб:

— Тохта, сен дагъыда кюлгенми этесе?! Сени бетинг
джокъду! — деб кычырды. Ол башында кийиз бёркюн
сермеб алыб, джерге быргъады.

— Шайтан къаргъагъанды сени! Ала Бойнакъны ёлтюр-
юрге ызлаб айланганларын билемисе сен, тууар? Джугъу-
турланы, джурланы ёлтюргенлери алагъа асыры азды,—
деди хырха ауазы бла къарт. — Шаптал меннге хапарны
айтханды. Айю ёт табса, ким эсе да Юсуфха кёб ачха бе-
рирге айтханды. Сен а эркиши шалбарланы кийиб, таула-
гъа илиниб айланган масхара кызычкылагъа тагъылыб,
ишинги-башынги унутуб къойгъанса. Бойнакъны алагъа
табдырмазгъа керекди.

Заурну бети тюрленди. Уучула Бойнакъны уа къалай
уруб къоярла?... Ол айюсю къораса, Уллу Хатипара ёзен-
ни киши атын да сагъынныкъ тюлдю деб турады ол. Ол
четегте, таулагъа, таб, джаныуарлагъа да суюм салыб
турады. Хар джылда ол талай мамурач табады. Аякъ-
ланганлай, ала да башлары къайгъылы болуб, бирер джа-
ры чачыладыла. Алай бла ол айю тукъумну джаяргъа бо-
лушады.

Тебердукъа айюге тиерге, аны кыйнаргъа аллахдан
къоркъгъанын Заур биледи. Бурунгу аталары айюден
джаратылгъанды деб, анга къарт кёлю бла ийнаныб ту-
рады.

Заур къарт атасыны бу джолча къаны былай эрши
бузулуб кёрмегенди. Аны эслегенниде, Заургъа да ётгенди.
Тебердукъа анга джити къараб шыбырдагъан ауаз бла
былай айтды:

— Апсаты, Апсаты... Таула деудюле, кыйырсыздыла,
аны иши кёбдю. Аны саудан джаныуарлагъа къараб,
къолундан къалай келсин? Бойнакъгъа къараргъа джетиш-
мей къалса уа? Ол заманда къалай болур, огъай, Заур,
алай джарамайды, джарамайды, ангылаймыса?!

Заур, эрлай ёрге къобуб:

— Болсун, анга, сен къайгъы этме. Бойнакъгъа бир
зат болса, мен ёлейим. Ызыма къайтыб, иште алыгъыз
деб тилейим. Алмай къойсала уа, аманлыкъгъа келген
уучуланы мен орунларын табдырма. Айт, Апсаты кёлюн
бассын, болушурбуз,— деди.

Бу сёзлери Заурну бираз уллу кёллюрекке ушатдыла.

Аман иннет бла келген уучуланы быллай таулада, быллай шындык чегетде табхан бек кыйын болганын Заур кеси кимден да иги биледи. Ала таша джолчукъла бла кюндюз-кече да, тубанда, джелле да келиб къалыргъа боллукъдула. Таб, юслерине тюртюлюб къалса да, Заурну аланы тутаргъа иши джокъду. Заповедникде ол хапарны эшитселе, хыликке этиб, кюлюрге боллукъдула.

Ол замаанда ишин къоюб нек кетгенин хар джетгеннге айтыб къалай айлансын...

Айхай, энди барыб, алагъа баш уругъа ыйлыкъмаса уа... Алай болса да, таб, суймей эсе да, барыргъа керекди.

Хатипараны кийиклерин эки аякълы джанууарладан сакъларыкъ энди Заурдан сора ким барды?..

Заповедникни тамадалары болумну сынай, терсини, тюзю айыра тургъунчу, кийиклени бир талайын къырыб кетерикдиле.

Сора, таб, Бойнакъны да агъызыргъа айлана эселе, сагъыш эте туругъа керек тюлдю...

Заур джырылдаб заповедникни директоруна кетди.

— Алсагъыз, биягъы орнумда ишлерге сюеме, — деди ол.

Директор ышарыб:

— Нее? Ишинге тансыкъмы болганса? — деди.

Заур, хапарын тизе турмай:

— Болганма,— деб, баш энишге къарады. Директор агъашчыланы тамадасын чакъыртды Заурну алгъыннгы ишине салыргъа къагъытларын джарашдыр, биягъы джерине къарарча эт, деб буюрду.

— Айхай, энди анда Юсуфду ие, — деб, онгсуумагъанын билдирди.

— Юсуфну энди чегетни отдан, ёртенден сакълаучу эт. Мен Заурну он Юсуфунга да ауушдурмайма. Хатипарада чотла къолайсыз болганларын кесигиз эшитгенсиз,— деди директор.

Ишге кирген къагъыты къолуна тюшгенлей, Заур арамкъарам этмей Юсуфха кетди. Не келсин, Юсуфну табмады. Къатыны къайгъылы болуб;

— Шаптал бла Уллу Хатипарагъа кетгенди, — деди. Заур шагърей тау джолчугъун ёрге таяныб тебреди. Шаптал энтда Хатипарада эсе, сора игилик сакълама. Мычыргъа боллукъ тюлдю. Ким билсин, ала Бойнакъны ызлаб кетген эселе уа.

Заур чегетни огъары джанында Юсуфну гокка ханслада олтуруб тургъанын эследи. Мылтыгъы эски дюккючге

сюелибди. Ол джукъгъа ашыгъа болмаз эди, тютюнню бокъсуратады.

Заурну кѳргенлей, Юсуфну къаны бузулду.

«Заур къарт атасыны къошуна бара болур, алай а мен аны ары нерик тюлме. Мени Хатипарадан къалай къыстагъанын эсине салайым»,— деб къайгъыланды ол.

Саламлашдыла. Заур, аны къатына олтуруб, ишекли этмезча, былай сорду:

— Шаптал а къайдады?

— Шапталмы? Сора ол бери къайдан чыгъарыкъ эди? Аны элде изле,— деди Юсуф сейирсиниб.

— Экигиз да берп кетгенсиз деб, сени тиширыуунг айтды.

Юсуф асыры ачыудан чюгюндюрча къызарыб:

— Бу сер боламы башлагъанды?! Былайгъа Шапталны аягъы да тиймегенди. Сениге айтырым а: къораб кет былайдан! Бу заповедникди.

— Да мен да бу заповедник болгъанын билиб келгенме. Сен унутхан болурмуса къайры келиб тургъанынгы?..— деб Заур, бнягъы ишине кириб, аны орнуна келген къагъытын узатды.

Къагъытха кѳю джетгенлей, ангылаб, Юсуфну эринлери къалтырадыла. Ийнанмагъанча болуб, къагъытны талай керек окъуду. Сора болур болгъанын билиб, аманла айтды.

— Сени тилниг джетген болур?.. Огъай, мени къыстаб къойгъан алай тынч боллукъ тюлдю. Районнига, керек болса, областха барлыкъма. Тарыкъгъан этерикме. Мен алай башбаулучукъладан тюлме. Мен...

— Ол кесинги ишингди. Мен сени орнунга келгеними айтдым. Бойнунгда борчунгу меннге бер да, бар.

— Берлик тюлме. Кел директоргъа!— деди Юсуф, джюрегин басалмай.

— Сора мен нек барама, бар кесинг. Энди мен былайын къоюб къайры барлыкъма, сакъларгъа келгенме,— деди Заур. «Эшта, бу Шапталны сакълаб тура болур эди. Юсуф асыры хыйладан джерни туюб бла джюрюген адамды. Юсуфну да къарауул этиб, къайда эсе да былайлада ол кийик марай айлана болур»,— деб кѳлюне келди Заурну.

Юсуф къайгъылы болду.

— Сора сен былайда не этериксе? Кел, бирге барайыкъ,— деди ол.

Заур эснеди:

— Мен джукълагъан этерикме. Кече иги джукълаял-

магъанма,— деб, Заур, кърдыша сыртындап тюшюб, кёзлерин кысды.

Юсуф сагъышланды. Сора Заургъа къарагъанлай, энди кълккыды деб, шыкъртсыз кьобуб, мылтыгъын алыб, кёкенлеге ташайды.

Юсуф энди узайгъан болур деб, эрлай кьобду. Аны кёзден ташайтыргъа боллукъ тюлдю.

Эшта, ол Шапталны излей кетген болур. Заур, Юсуфну излей, ызындан ашыгъыш барады. Не келсин, Юсуф кёрюмейди. Заур джерге ийилиб, ханса аякъ ызларын излейди.

— Аха! Нечиксе! Тюшдюнгмю къабханнга? — деб кьууанган тауушну эшитиб, Заур башын ёрге этиб къараса, Семен. Сюелиб, чечме шкокну мынга кьуруб тура!

— Къайдан келдинг бери сен, аллах ургъан! Кийик ёлтюрюрге? Эки кьолунгу ёрге тутчу! Бусагъат конторгъа элтиб, мен сени орнунгу табдырайым! Кьолларынгы ёрге тут дейме да, сангырауму болгъанса? Мен не айтама! — деб кычырды Семен.

«Да была бир талай да бар кёреме! Къарт атам тюз айтхан кёре эдим... Кийиклеге ычхыныб турадыла да!» — деб Заурну кёлюне келди.

Заур, артына туракълай башлаб, башы бла керилиб аны къарнына ургъанлай, Семен, мылтыгъын кьолундан ийиб, джыгъылды. Чечме шкок энди Заурну кьолундады. Семен эс джыя башлагъанлыкъгъа, ёрге кьобаргъа ашыкмады. Асыры ачуудан аны эки кёзю чыгъаргъа джетгендиле. Семен, сойланыб тургъанлай, кеси кёлегин джыртыб, кёкюрегин ачыб:

— Ма, ур, джаныуар. Ур! Алай бла сен не этериксе?!

Сюйгенингденми бошагъанса?! Къайдады ол? Тамбла кече ол Витяныкы боллукъду, аны орнунда джатарыкыды. Сен а айлан, Зыйкунну итича. Сен да барырма эдинг? Эриксенинг кетер эди, ха-ха-ха! — деб селекелеб кюлдю. — Энди ур, урлукъ эсенг, генезир! — деди.

Заур кеси кесин тыяргъа кюрешеди. Аякъ тюбюне тюшген Семенну ол кёл кенгдиргинчи джылытыргъа огъайы джокъду. Алай а Семен алкын чегетде кийиклени сакълаучуланы бириди. Бусагъатда Заур былайгъа нек келгенин ангълаталлыкъ тюлдю. Огъай, бусагъатда аны ууатса, айыб аллыгъын Заур ангылагъанды. Ишни башлагъанына ол бир аз джюрегин басды. Аманлыкъчыла уа энди андан кьутулаллыкъ тюлдюле! Ол, чечме шкокну бойнуна атыб:

— Сауутунгу конторда алырса. Бусагъат былайдан артынг бла къораб кет!— деб кыычырды!

Тёгерек биягъынлай тауушсуз болду. Къайда эсе да узакъда кетиб баргъан уучуну кимни эсе да атасын, анасын тойдургъаны аз эшитиледи, Хатипара сууну шуулдагъан тауушу келеди. Аушдан ычхыныб келген хыны джелчик тереклени тѣппелерин ашыкъмай ары бла бери бюгеди. Заургъа былайда хар зат биягъынлай тургъанча кѣрюнеди. Ол былайдан кетиб айланнганын да унута башлагъанча болду... Ах, анасыны, хар не да алгъынча болуб къалса уа, не хата бар эди! Катяны хапарын, аны неле бола айланнганын билгенлей, Заур, салкъын болуб, терен сагъышлагъа кирди. Ол къачан эсе да къая секиртмеге баргъанын, Шайтан-тирмен деучю джерлеринде айланнганын эсине тюшюрдю. Ол джолда мураты толмазлыгъын билген заманындача, Заурну джюреги къайда эсе да теренде чанчды...

Заур, амалын тауусуб, джерге олтурду. Эки къолу бла бетин джабыб, терен ахсынды.

ШЫНДЫК ЧЕГЕТЛЕДЕ

Ыйых кюн ингирде кызла джашагъан юйге Викторну, Катяны, Ританы тенг кызлары, джашлары джыйылдыла.

Виктор юйдегили бола айланнганын билдирди.

Ол бюгюн джангы костюм кийиб келгенди, кемсиз джарыкъды, аякъ тюбюнде чеб сынмайды. Ол муратына джетди — бир-эки кюнден Катя, келин болуб, аны юйюне кирликди.

Катя, аны къатында олтургъанлыкъгъа, асыры мыдадан башын ёрге кёлтюрмейди, эси чачылыбды.

Олтургъанла стаканланы алыб, алгъыш этселе, амалсыздан ышарыргъа кюрешеди, башын ийилтген кибик этеди.

Заурдан айырылгъанлы не къадар замаң оза барса, Катя аны ол къадар бекден бек суюлюб, кёрюрю келеди. Суюмегенине бара айланнганына Катя эртде сокъраныб бошагъанды, аны джашауунда эм уллу джангылычха сапайды. Аллында чынты Заургъа алай таб болур деб, джюрегин басаргъа кюреше эди. Викторгъа зорну кеминде аны бла ауузланнганды, ансы кесине табын излегеилги болмагъанды. Сокърануу, аккыллылыкъ Катяны джукъусун алгъандыла.

— Асыры ачыды! Асыры ачыды! — деб төрт джанындан кычырыргъа къалдыла.

Тюзю, бу алкын Виктор бла Катяны тойлары болма-гъацлыкъгъа, сёз тауусхан кюнлериди. Сёзлерине джаш адамла тюз боллукъмудула, аны сынаргъа излеб кычырадыла.

Джаш да, кыз да къобдула. Джаш кызгъа ийилди. Аны уппа этгени Катягъа эрши кёрюнюб, ауур тийди. Катя, терлеб, хауа джетишмегенча, джунчуду. Ол къобуб, ачылыб тургъан терезеге барыб сюелди. Чегет юнню къатындады, аязчыкъ тереклени чапракъларын аз-аз кымылдатады.

Къайдан эсе да кечеге къанатлыны таралтыб:

«Уэrr-эррр-э-эрр» — дей келиб, назик таууш бла «унк... уик, — деген таууш эшитилди.

Катя илгенди. «Ах, бу Заур болурму?» — деди ол.

Заур, кызла тургъан юйге келиб, Катяны чакъырлыкъ болса, кишиге билдирмез ючюн былай кычырыучан эди...

Катя аны быллай тауушуна эки кере чыгыб, Заургъа тюбегенди. Ким билсин, бу джол кычырыкъ кертти да къанатлыны тауушу эсе уа?..

Ма энтда терезеден узакъ болмай биягъы уик...-унк...-уик, — деген таууш эшитилди.

Катя, къоркъуб, ызына айланды. Алай а юнню ичинде кеф этиб джарыгъан адамланы дауурлары, кюкюлерни алагъа къанатлыны тауушун эшитдирмеди. Катя ашыгъыш Ритагъа барыб: «Мен эшикке бир къарайым, бусагъат къайтырыкъма», — деб шыбырдады, сора джаулугъун башына тартыб, юйден чыкъды.

Былай чыкъгъанлай, юнню мюйюшюнде къарангыда кёзюне адамны ауангысы кёрюндю.

Катя, къууанч тыбырлы болуб:

— Заур? — деб шыбырдагъанча сорду. Катя басхышчыкъладан чабханлай тюшюб, мыллыгын атыб, Заурну къойнуна кирди.

Эшикни ачыб, ким болса да юсюбюзге чыгыб къалыр деб кёллерине келмей, экиси да бир-бирин уппа-чуппа этер ючюн къалмадыла.

Катя, Заурну бойнундан кысыб, къаты къучакълаб, сёзю аз эшитиле:

— Сен энди меникисе. Эшитемисе, джангыз меникисе! — деди.

— Мен сени къаллай бир сюйгеними сен алкын билмейсе, ёзге мени къоюб нек кетген эдинг, бир айтчы? — деб басындырды Заур.

— Билмейме... Мен аны сеннге айталлыкъ тюлме... — деб, кёзлеринден джыламукълары бурчакъча агъыб кел-

генлей, суйюмлю ышарыб, Заурдан кезюн алалмайды.

— Энди мени кзууанчым сепсе. Мен сени алыб кетейим, — деб, Катяны кзойнуна алыб, кезге тюртгенин кермеген кзарангыда кетиб тебреди.

Эшик ачылыб, юйден келген джарыкк басхышчыкъланы джарытды.

Виторну кыйгылы болуб:

— Катя! Кыйры джаханимге кетдинг энди уа? — деген тауушу эшитилди.

Кычыра турсун бир да аямай, Катя бла Заур бир-бири кколларындан ккаты тутуб, чегетни ичин ккачыб кетдиле. Биягынлай бирге джолуккганларыны кзууанчы былагга барын да унутдурганды...

Чегет бла кечени кзарангылыгы аланы зар кезден ышангылы джашырдыла. Ала, тау кийиклеца бусаггатда башларына бош болуб, суйгенлерича айланадыла.

Мийикден джангыз кечеги джулдузла терек бутакъланы аралары бла минг кезден кзараб, былагга сукъланадыла. Сууукк аяз ккарлы таулары тппелеринден ычкыныб, былайлагга джетиб, тереклени башында булчукъларын, чапракъланы шыбырдатады. Ким билсин, ол:

«Хансла, терекле, кийикле, кканатлыла, бу адамлары зар кезден, зарандан сакклаггыз, была бир-бирлерин кемсиз сюедице», — деб, аланы аманат эце эсе уа... Ким биледи, ала бир-бири кзойнуна джыйылган заманда, киши да шыбырдамагганлай, кеслерини кёллерине келген эсе уа, кёллерине кёрюнген эсе уа... Катя юйюне ккыйтахында, танг белги берген эди. Чегет ичи кканатлылары джырларындан толганды.

Артыкк да таралыб джырлагганла голунккылдыладыла. Аланы джарыкк джырларына тынгыласанг, бу ккызы джюрек кзууанчын ангылаб турадыла дериксе. Катя, ккызла турган юйю аллына джетгенлей, Викторну кёрдю. Ол, хариб, ккызы сакклаб, эшик аллында олтуруб тангын атдырганды.

Эрлай ёрге ккобуб, ол хырха ауазы бла:

— Сен... билемисе... сен, — деб, асыры ачудан сёз айталмай ккалды.

Катя, ккашын-башын туюб:

— Эшитемисе? Унут мени! Унут!!! Мени этгеним таб да болмаз... Терс эсем да, ким биледи... Алай а, не джашыруу, мен аны сюеме. Ангылаймыса? Джангыз аны сюеме... — деди хыны ауаз бла.

Ачудан тарс деб атылыргга джетиб, Виктор:

— Тохта, алаймы айтырыккса! Джыларггамы излейсе?

Ол кьолумдан келликди. Дуниягъа бедишлик этерикме, билиб кьой. Аны уа сау кьоярыкъ тюлме. Ёлтюрлюкме!— деди ауузунда ит ёлгенча, халек сёлеше.

Катя, анга тынгыламай юйге кирди. Энди ол андан кьоркъмазча болду. Бюгече ол батыр болгъанды. Катя бла Заур энди хар баш кюн бла бош кюн сайын бир тюбешедиле.

Биринчи тюбешгенлерин, киши эслемесин деб, Заур кьызын шоркъалы суу болгъан терен кьулакъгъа элтди. Ол ёресине къая секиртмеледен шоркъалары бораплаб акъгъан хыны, огъурсуз сууду. Энди была андан ётерге керекдиле. Катя мадарсыз болуб тохтады.

— Сен былайгъа келтириб, мени суугъа иергеми излейсе, нее? — деди кьоркъуб Катя.

Заур, соруб да кюрешмей, кьызын сермеб кьойнуна алды, белине дери ташайтхан суугъа таукел кирди.

Катя, асыры кьоркъгъандан тилсиз болуб, эки билеги бла Заурну бойнун кьаты кьысханды.

— Сен шашханса, бир тюк чакълы акъылынг джожьду!
— Ауузунгу тый, Катячыгъым, сёлешме!

Заур, аякълары бла таб джерни излей, суу шоркъала силкинди, тептирете, акъырын атлаб барады. Суудан ётуб, кьызын акъырын джерге салды.

Кийимлерини сууун сыгъа, кьызын кьолундан тутуб, дуппурчукъда кьалын, бутакълары салыныб, джерге джеттишген мазаллы назны тюбуне кирдиле. Ёрге кёз джетдиргенлеринде — джашил балаганнга кириб тургъанча болдула.

— Энди антсыз эди, былайда бизни киши табмаса. Сен сокърана болурмуса? — деб, Заур суююмлю ышарыб, кьыздан кёз алалмайды.

Катяны чачы да, чыкъ тюшген джашил ханс да бир тюрлю бир ариу ийис этедиле. Ала джашны джюрегин учундурадыла. Заур кьызын кьойнуна алыб, ала кёзлерине къарагъанлай, джерни этегине барыргъа да огъай дерик тюлдю.

Башлары кёкге тирелиб тургъан мазаллы назла... марджан ташча, джашил бутакълары джерге салыныб, чокъракъча, таза суула аланы тамырларын ашай, кёмюклениб ашыгъыш барадыла, юсюнде кюмюш бетли сызчыкълары танылгъан тау сууну махтаулу чабагъы аны шоркъаларында чайкъала, кёмеуюлге ташаяды, джумушакъ тюкю, бир терекден бирине секире, къуйругъун кьалач этиб, адамладан кьоркъуб, сескекли болуб къарайды.

Алгъынлада бу ариулукълагъа эс бёлмеучюле, сан этиб

къарамаучула энди, бюгюн, сейирсиниб, къууангандан, таб, бир кесек уллу кёллю болуб, джан-джанларын сынайдыла.

Былайда терекле, гокка хансла да юслерин тюк басхан дюккючле, бурунигу ташла да, къуу ёре турукъла да бюгюн суйгенмени тюбешгенлерине кюёу дженгерлеча шагъатлыкъ этедиле, Заур бла Катяны тюбешгенлерине къууанганларын бютеу болгъаннга билдирирге излегенча, къанатлыла джююлдейдиле, джырлайдыла. Джаякълары сууукъ чапракълагъа тие, къанатлыланы джырларына эслери кетиб, чегет баурда ёсюучю расала, узун башларын бир джанына тутуб, былагъа джол берирге излегенча кёрюнедиле.

Къыз да, джаш да, бир-биринден тансыкъларын аламай, «бу насыб бизге къайдан чыкъды, тюшюбюз болурму», — дегенча, бир-бири къолларын къаты къысхандыла. Озгъан заманы, тенглерин эслерине тюшюргенликге, мындан ары не боллугъуна къайгъы этгенча сёлешгенликлерине, былайда эркин тюбешиб, бир-бирлерине табылгъанларыны къууанчы барын да унутдургъанды. Аланы мындан ары джашаулары кёзлерине бирге къууанчлы боллукъча кёрюнеди. Ала бу суймекликлери бла, бир хауаны солуб, бир джерде джашаб, бир кюн тийиб тургъанлай, бир-бирин бу джолгъа дери былай билмей къалай чыдаб тургъанларына сейир боладыла.

Заур турист къызны ёлюмден къалай къутхаргъанын айтханында, Катя сейир болуб:

— Да юйюнг къурумазлыкъ, керти джигитлик деб алайгъа айтадыла! — деди.

— Катячыкъ, къой, аллах ючюн, аны песине сейирсинесе... Мени орнумда болсанг, сени этеринг да алай эди. Сени кёлюнге къалай келеди: кесим ёлсем да, къызны къутхарайым деб, мыллыгын атхан турист джигитмиди?

— Джанын артха салмай къутхаргъан эсе, джигитди.

— Ма, мен да аны айтама! Ёле тебрегенин къутаргъан — кимге да борчду. Сени этеринг да олду.

— Менгеми айта тураса, джигитлик этериксе деб, ие? Къайда этерикме? Биз орнатхан терек бачхада? — деб, Катя харх этиб кюлдю. — Джигитлик, Заур, къазауатда этедиле.

Энди мен джигитлени кёрмейме. Алай а адамлагъа хайырынгы джукъдурургъа, игилик этерге дурусду.

Ма былай сенича, адамын къутхаралгъан ким эсе да, кесини этген ашхылыгъын ангыларыкъды.

Огъай, Заур кеси кесин артыкъ багъалатханча, уллу

келлю болгъанча кёрюнмейди. Тюзю, кеси да дуннядаг кетерге джетиб, биреуню къутхаргъанлы, Заур батыр болгъанча, кесине алгъындан эсе бек базгъаны танылады.

Заур аман иннет бла чегетге келген уучуладан алгъын да къоркъмай эди, энди уа аланы къулагъына да аллыкъ тюлдю дериксе. Заурну башында сагъышлары, къайгъылары терк чачылдыла: биягъы ишине кирди, джанындан суйген чегетинде, тауларында не болуб джюрюйдю, термилген Катясын табханды.

Заур, чам этери келиб, кюллюгюн тыялмай:

— Къартларыбыз айтыугъа кёре, бизни тукъумубуз айюден джаратылгъанды, тиширууну айю урлаб, чегетге элтиб, тешигинде аны бла джашаб тургъанды, — дегенлей, Катя, харх этиб кюле, Заурну зыбыр чачындаг тартды:

— Сора мени сен хама чегетни терениле ташайтыргъа аны ючюн сие болурса!

Ол кюнден бери уллу назны тюбюнде гагаракладан толгъан, агъач тюк кючлеген мылы мутхуз джерге Катя «айю уя» дейди. Кюннге чыгъаргъа излесе, ала кюнбетни ёрге таянадыла. Алайда башы гелеу хапсдан сыланган, къабыргъаларын ышхылды кючлеген къая дорданны кёрдюле. Катя, аны былай эслегенлей: «Мынга уа «Къуш уя» атайыкъ», — деди.

Былайдан къарасанг, ёзенни башында чатларына дери ачыкъ кёресе. Алайда мийик тауладан акъ кёмюкю шоркъалы суула боран этиб, баш энишге къуюладыла. Сууну ол джанында эки джанын мийик назла кючлеген тау джолну машинала къызыу озадыла. Ала бизни къралны этегинден, уллу шахарларындан сейир таулагъа къараргъа, бу дуня джандетде солургъа келген къонакъладыла. Заур бу тауланы ариулукъларын, тазалыкъларын, былагъа, быланы ызларындан келликлеге, энди тууарыкълагъа сакълаб турлугъуна къууанады, ол бек керекли иш болгъанына ишек этмейди.

Катя да бираз джюрегин басды.

...Катя билдирмей чегетге бериб кетген ингинден бери Рита, анга соруб, Заур бла тюбешалдымы, бир-бири тилин ангыладыламы, не болуб къалдыла? — Муну тюзюн билирге бек дыгалас этеди, Катяны джууабы уа энди къысхады:

— Мен Заурну джанымдан да сюеме, бизге чырмау болургъа энди бир адамны да къолундан келлик тюлдю.

Хар ингир сайын, солуу кюпледе Катя, кишиге да билдирмей, тас болуб къалгъанлыкъгъа, къайда, ким бла

заманын ашыргъанын сездирирге суймейди. Катя Заур бла хапарын Ритадан джашырыргъа кюрешеди, нек десенг, Рита билди эсе, аны эл да билликди, ол ауузунда сёзюн тыялмайды.

Адам аллай хапарын не татлы тенгине да айтыб къоялмайды.

Катя хапарын джашырды деб, Рита аллында ачыулана, гурушха эте да турду, артда уа, къолун силкиб: «сенден къуру мен огъуна къалайым», — деб къойду. Катя бла Заурну аралары бузулгъанына Рита ичинден къууана эди. Викторгъа эртдеден бери Рита эс ийибди. Ол себебден джашырыргъа кюрешсе да, экисини тюбешгенлерин кёл-тюралмай, тарс деб атылыргъа джетеди.

Алай а Рита джашны алдаяллыгъындан эртде тюнгюлгенди. Энди Викторну кеси къалгъанын билгенди, Ританы кёзю-башы джарыгъанды. Ол, тартынмай, Викторну киногъа чакъырады, анга кеси билет алады. Къыз аны къоймай тойгъа элтеди, кёлде джюзерге чакъырады. Катя къоюб кетгенли, билгенле, тенглерц Викторну хыликке этерге, ыйлыкъдырыргъа излейдиле. Рита уа тюбюнден-башындан кириб, джашны джюрегини къыйнамазгъа, кёлюн кёлтюрюрге кюрешеди.

Къзынандан къуру къалгъаны ючюн, эшекден джыгъылгъанча, ачудуаи къашын-башын туююб айлашганлыкъгъа, джаш Ритагъа илеше, анга тюберин онгсуна башлады. Алай болса да ол Заургъа аны сингириб къояргъа излемейди. Заур бла ёре оту джанмагъаи Семел бир джолда Викторгъа «Эй, хомух!» — деб, кезлик бычакъны узатханында, ол, къараб туруб, аккылы бола алды:

— Бу не затха керекди меннге?

— Алан, сен сейир адам кёреме! Нек сораса аны?!

Суйген къзынг къайдады?..

— Тохта, аны ючюнмю бергенлигинди?!

— Бир къыйынлыкъгъа удуйду дебми айтханлыгъынды, Виктор? Аллах сакъласын! Алай кесиме тенгиге санаб, кёзюмден кёрюб тут деб бере тургъанлыгъымды. Тюзю, сагъыш этсенг а суйгенчигинги башхагъа асыры тынч узатыб къойгъанса.

— Болдунг, къора былайдан! Не этерини мен кесим да билеме.

— Да, джигит, сеннге табы болсун. Бычакъны уа ал. Аллах бла ант этеме, ол сеннге керек болмай къаллыкъ тюлдю. Мен аны тюремден келтиргенни билемисе? Тенгим берген эди. Ал, Витячык! Мен сенича тенгимден джугъуму тыймайма.

Виктор, бычакъны акъырын алыб, къолунда ары бла бери буруб къарады, джукъ да айтмай, хурджунуна сукъду.

Семен, къюлюмсюрерге къуреше:

— Мен айтхан затха таукел болсанг, билдир, болушур-гъа болурма. Джыгырам, сени ючюн мен суугъа да секир-ликме, — деди.

Семён, Заурдан дертни алгъан бла къалмай, Викторну кесине нёгер этерге дыгаласды. Семену къарын аурууу неди десенг, таб тышген кёзюуде Заурну бычакъ бла неда башха сауут бла къан ауузлу этдириудю. Викторну огъайы болмаса, сора суйсе, суймесе да, Семённга тагъыллыкъ-ды, экиси да бирча боллукъдула. Семён, гудучулукъгъа юренчек болгъан бла къалмай, тюремеден чыкыгъанлы, кесичаладан «хомух» болуб, «айыб» алмазгъа къурешеди. Тюзю, урлаучулары джорукълары къатыды: ала салгъан аманатны толтуралмагъанлары, алагъа чырмау болама дегенни, ким эсе да, кечим салмай, чибинни эзгенча эзедиле. Аллайла тюремеге тышселе, этген мурдарлыкълары бла махтанадыла. Джан алмагъанны уа къарыусузгъа санайдыла, анга бедеш этедиле.

Виктор аллай бедешлиге саналады. Алай болса да Семён аны кесини къабына кийирирге мурат этеди.

Виктор, кертиси да, къайсы къауумгъа дженгерге билмей, армау болуб турады.

Катягъа этген мураты толмады. Виктор, институтха киралмагъандан ары да, Катяны къолгъа джыялса, кёлюн басарыкъ эди.

Ол, Катягъа къалай бла ариу кёрюнюрге, кесин не бла суйдюрюрге билалмай, къан дыгалас этеди. Не къурешди эсе да, къызны ол кесине илешдиралмады. Ол огъай эсенг, къыз джашны чыртда тюнгюлтдю.

Джашауу терсейгенин Виктор адамладан кёреди. Ким да анга энди эрши кёрюнюб башлагъанды.

Сёмка уа аны ызындан тышюб, отха патегенни къуй-гъанча, аны хаман удуб: сен алагъа нени да сингириб бараса, кереклерин берсенг, джюрегинг басылыр, — дейди. Виктор, бир-бирде акъылы бёлюнюб, «кerti айта болурму... Мен эркиши шойма да! Семён да болушурукъма дейди» — деб, къызыб тебрей эди.

Алай а Семёну хаман къадалыб, аманлыкъны юретиб, ызындан тышюб тургъаны къалай эсе да Викторну кёлюн чыгъара башлагъанды.

Рита, аны сезгенча, къайгылы болуб, не этерге билмейди. Викторну акъылына неле келгенин билмегенликге.

Рита, аны Семенну кѳабханына тюшерин сѳоймей, андан айырыргѳа дыгалас этеди. «Катя Заур бла сѳойгенича болсун, бизни алада не ишибиз барды... Рита Викторну тѳегергине Катядан эсе маджал айланмаса, адам тюлдю. Виктор мени сѳоймеклигиме толусу бла ангыласа, ол энди бир кѳызгѳа кѳзюн кѳаратмаз, дуняда эм насыблы адам болгѳанын билир...» — дейди Рита.

Ким билсин, Рита Викторгѳа тюбесе, анга иги нѳегерлик, юй бийчелик да этерик болур эди.

Алай а Катя оюмдулугѳу бла джашны алдагѳанды. Бир джаны бла уа Виктор Катяны асыры тынгылауукѳгѳа, адамладан несин да джашырыучугѳа санайды, кесек заманны нчинде джюз тюрлю кѳаннга нек киргенин билалмайды.

Кюлсе, тохтай билмеген Рита уа, ариучукѳ болгѳанлыкѳгѳа, Викторну джюрегине джарашмайды. Аллай кѳызлагѳа станседе джашла: «Быллай кѳызланы бир кечеге арба бла бир келтирликсе», — деб кѳоядыла. Рита джазыкѳды, хаман эрикдирмей, Викторну кѳзюн ачханлай турады, алай болгѳанлыкѳгѳа джашны кѳзю Катягѳа кѳарайды.

Энди уа, муратыча болалмагѳанында, Виктор насыбын сѳыйрыб, бешишлик этгенлени кечмезге таукел болгѳанды.

Аладан кѳачан, кѳалайда арт айырлыгѳын алкѳын билмейди, алай а Виктор Катяны алай тынч, бюсюреусюз бошлаб, бар деб кѳоярыкѳ тюлдю, анга ажымсызды.

БУУЛАНЫ АЙЫ

Джай кетиб барады. Августну аягында ёзенлени ичинде кеч чагыучу гокка хансла керпеслеңиб джасангандыла. Аланы мерекеб бетли оймакъ маталлы гоккалары, «бизни кёрмеймисиз», дегенча, суйюнюб къарайдыла.

Къачны джууукълашханы къайын чапракъланы агъа башлагъанларындан да танылады. Кюрюч тереклени чапракълары бирем-бирем тюшедиле. Сууукъ эртденликде чегетде бишген алмала, кертмеле, эрикле тюблерине агъадыла. Кече, кюн да джылы джуртлагъа учхан къанатлыланы кычырыкълары эшитилгенлей турады. Артыкъ да кыбылагъа кёчген турна сюрюулени «къур-къур» тауушлары калай эсе да туугъан джерлеринден айырылыб баргъан къанатлылагъа джюрегинги аз этеди. Суула таркъая тебрегендиле. Чабакъла да тау башладан энишге, ёзенлеге эниб, ташалагъа, таш тюблеге кысыладыла.

Ингир сайын ай джарыкъ кечеледе чабакъла сууну сай, шош джерлеринде къуйрукълары, къанат ышанлары бла къумну теренинде кеслерине уячыкъла къазаргъа дыгалас этиб, алайлада ырхыз салгъапларын Заур эслеб сейирсинди. Сора артда чабакъла алайларын абадан зыбыр къум бла, ууакъ ташчыкъла бла джабыб, кеслери башлары кългъан джерге кетедиле.

Заур быланы Катягъа кёргюзюб сейирсиндирирге из-

лейди. Ингирде Уллу Хатипара сууну джагъасында олтуруб, фонарчыкны джандырыб, сууну сюзюлген джерлеринде, бир-бирине кысылыб тургъан чабакъланы кыралдым-джашылсыман сыртларын эслейдиле. Катя асыры сейир болгъандан былайда бютеу кѳргенин таурухха ушатыб турады.

Катя былайда кесек заманы ичинде Заур бла бирге айланыб кѳрген сейир затларын кеси ѳмюрюнде да кѳрмегенди. Барындан да сейир затла уа Катяны джюрегинде бола турадыла. Кыачан да ол табигъатны бек сюеди. Ол кыйырсыз тюз джерледе тууб ѳсгенди. Кыз чегетге да энди башха кѳз бла кыарайды. Алгын «чегет неди?» — деб сорсала, «бир джерде кѳб терекни ѳсгенди» дерик эди. Энди чегет, адам сѳз бла ангылаталмазча, сейирлик таурух болгъанын, кеси ичине кириб, кѳзю бла кѳргенди.

Деу назланы тюблеринде олтургъан сагъатларында кюн таякъла кыалын баласланы ичлери бла ѳтюб, тереклени кыабукъларына джабышыб тургъан чокъракъча таза сары чайырланы джылтыратханларын, булчукъланы шош кымылдатхан тау аязчыкны, ѳзенде ѳшюн — уруш этиб баргъан тау сууланы шоркъа тауушларын, адамны тиритиб, санларын ойнатхан ариу хауаны, кыанатлыланы джырларын кыалай унутургъа боллукъду!..

Ол кюнледе чегетни кыалынында ала «Джашчыкыгъа» талай кере тюбегендиле. «Джашчыкы», сейирлик, ариу, эркек бууну атыды. Аны эки мююзюню онджети бутакы барды! Ол буу бу джаш адамла тюбешичю джерден узакъ кетмейди.

Биринчи кере уа ала «Джашчыкыгъа» джукъ да билмей тюбѳб кыалгъандыла. Ол аладан отуз атламда, сескеклирек болса да, кыачмай, отлай тура эди. Ким билсин, Заурну таныгъан болур эди, башын кѳлтюрюб, былагъа кыарады, алай а юркмедн.

Аны кыачырмаз ючюн, джаш адамла алайда огъуна юсюн кюмюш бетли тюк басхан джассы ташха акырын чѳкдюле. Илгендиребиз деб, бир-бирине шыбырдаб сѳлешедиле. Бу айбат, асылу, бѳгек кийикден кѳз алмай турадыла.

Быланы хаталары болмазлыгын таныб, «Джашчыкы» тоюб, кыабыргъасындан джатды, адамлагъа бурулуб да кыарамай, акырын кюушениб башлады.

Арта да былайда Заур бла Катя анга талай кере тюбегендиле. Сейирлик буу была ючюн кыюушенигенин да бузмагъанды. Катя муну кѳргени сайын сабийчикча кыу-

уанады, Адамла бла кийик бир-бирлерине плешгендиле, таб, сеbeb болгъанча кёрюнедиле. Заур, буугъа да, кыызгъа да къараб туруб:

— Катя, мен сеннге чегетни патчахына ушайса деген эдим да? Буу да аны билиб тургъанча къарайды сеннге... — деди ышарыб.

Бир джолда септябрда нигир джууукълашхан кёзюучюкде быланы туураларында буу, ачуланганча, терек тюбюне агъыб тургъан саргъалгъан чапракъланы аягъы бла уруб, чачыб тебреди, сора джохар мюйюзлю ёхтем башын ёрге тутуб, чегетни, къаяланы зангырдатыб созуб ёкюрдю. Катяны джаны чыгъыб, Зауруу кёйнуна кысылды.

Бягъы ёкюрген таууша къаяла да:

— Ауууааа... Ооуууааа... — деб, тунакы джууаб этдиле.

— Бууланы бугъагъа тургъан замаплары джетген кёреме, кел, бузукъ болмайыкъ да былайдан кетейик, — деди Заур.

Экиси да тереклени ичине ташайдыла.

Къайда эсе да ёзеп ичинде, узакъда башха буу таукелсизирек, къарыусуз ёкюрюб, кесип билдирди. «Джашчыкъ», аны эшитгенлей, таууш чыкъгъан джанына садакъча атылды. Ол быланы къатлары бла озгъанында, секиргенден эсе, къанатла битиб, ала бла учуб баргъаннга ушай эди.

Къач тауланы тёпелеринден башлаб, энишгеден-энишге энеди.

Огъары джанларында къайынчыкъланы чапракълары кенгден къарагъаннга гаккыны сарысына ушайдыла. Ала тюблерине агъыб башлагъандыла.

Къулакъ юзюлсе, басылычу батыулада, чунгурлада джаш кёкенле тюрлю-тюрлю чакъгъандыла. Кенгден къарасаг, алайгъа алтын бетли джабыу джайылыб тургъанча кёрюнеди. Тауланы сыртлыкълары, тёпелери къар джаууб, агъарадыла.

Кече сайын Уллу Хатинара сууну сюзюлген, шош джерлеринде баш джаны бузлар опоу этиб, къабырчакъланады. Тебердукъаны тёнгертке кёшуну чырдыларындан, оджагъындан сууукъ урлаб киреди. Танг атар-атмаз, кыызгъылдым тёпнели чыпчыкъла, кёшда чёблер зат излеб, сауутлагъа урунсала, аланы джюююлдегенлерине, къанат тауушларына, къуру сауутланы дыгъырдагъанларына Тебердукъа кёзлерин ууа уяныучанды. Бу гюнахсыз къанатлыла сууукъ джууукълашханын сезиб, узакъ джолгъа ха-

зырланганларыи къарт ангылагъанды. Хар ким кышхы межамын джокълар заман джетеди. Джугъутурланы тюрк-лери кьонгурча кьрюне башлагъанды, эшта, Апсаты ала-гъа джылы тонла берген болур...

Эртден, ишгир сайын кюнбетледе, чегет ичинде буу ёкюрген тауушла чыгъадыла. Быйыл ала асыры эртде ёкюр-рюб башлагъандыла, ол кышны замансыз тюшерин бил-дирген ышанды. Буула бир-бирине Апсаты буюргъаннга кёре тюбейдиле деб, айтыу джюрюйдю. Ол кёзюуде эркек буула бир-бири къарыуун сынар ючюн бир да аямай ту-рушадыла, аланы тишилерин уа хорлагъан онглу буу кел-лигин билиб, кьубулургъа излегенча сирелиб сакълаб ту-радыла: Джыртычу, харам къанатлыланы, кьушланы, илачинлени, къартчыгъаланы, эчкичи кьушланы, гылын кьушланы, чыгыр кьушланы джылы джуртлагъа учар заманлары джетди. Тебердукъа аланы барыны да атла-рын эсинде тутмайды, къайсысына да «кьуш» — деб кьояды. Алай а ол къанатлыла хар джыл сайын аушха бир ызны учуб барычуларын сынагъанды. Ол ыз Уллу Хатипараны юсю бла тауну тёлпесинде къая кырыккыны башы бла барады. Алайда къысыр къаяла, базыкъ чауулла кыыздыргъан тау хауада къанатлыла тынч огъуна мийик-ден — мийик чыгъыб, аз къаралдылары эсленген за-манда Кавказ тауланы башларын мийикден аулай, Тау артына; тенгиз джагъагъа ашыгъыб кетедиле. Къарт къараб туруб;

— Чокъракъ суу къайнаб чыкыгъан къая кырыккыны биз билмеген, биз кёрмеген бир тюрлю кючю барды. Бы-лайыны башы бла узакъ джерлеге учаргъа тауланы неси къанатлылагъа болушады, — деб ойлашады. Тебердукъа бу тауладан тюбелек кетиб къалыргъа бла бир кесек сабыр болургъа ангарылыб сагъышдады. Алай болса да ол ча-лынычу джерледе къаралдым къанатларында кызыл сызчыкълары болгъан тьбелеккелени кьреди. Ол а керти сууукъла джууукълашханларына шагъатлыкъ этеди. Тебер-дукъа хабджююн джыя башлады. Тау башланы басхан къаргъа, саргъала тебреген кышлыкълагъа къараб, Те-бердукъа терен ахсынады. Ёмюрлери джаб-джашиллей туруучу наратла да энди бираз мутхуз бет алгъанча, ала-ны кыызгъылдым къабукъларына да мор тамгъала тюш-генча кьрюндюле. Кече, кюн да кёре туруучу тереклерине, кькенлерине, тюрк басхан мазаллы ташларына, чегет та-лачыкыгъа къараб, Тебердукъаны кёзю тоймайды. Ол сау-эсен болуб, былайгъа энтда къайталырма деб базмайды. Ол терен ахсына, орнун, сауутун джууугъуну эшекчигине

джюклеб, кьойчукларыны ызларындан ёзен ичине тигеледи. Эниб бара, ол ишкилдиледе джубана тургъан гыжгыжланы, джаубёдеклени эследи. Кёгетге джубана тургъан Бойнакны, аны мамурачларын кёрюб, тохтаб кьарады. Айю аузун джерден айырыб, башын бери бурду. Кьойчукла сескекли болуб, кьача тебретиле. Алай а Бойнак Тебердукъаны кёре тургъанды. Таныгъанына уа ол тиймейди.

Мамурашчыкыла уа быланы кёрюрге сюйюб, арт аякларында шын туруб, боюнларын созуб кьарайбыз дегенлей, аналары: «сизге уа не керекди» дегенча башларына табанын джетдирди.

Тебердукъа кьойчукларыны ызларындан ашыгыб:

— Сау кьал, Бойнак! — деб, кьалай эсе да кёлю аз болгъанча, мыдах тюрсюнде джолну кетди. Зулихат аллына чыгыб, кьууанч тыбырлы болуб:

— Келдинг шойду да, атам? Кесинге тансыкь этер ючюн а кьоймадынг. Бир оноу сорургъа да, айхай, былайда адамынг болса, нек джазыкь эдинг... — деди. Аны юй джашауу не эсе да тюзелалмайды. Зулихат, Тебердукъаны аллына хант салыб бошагъынчы чыдамай, балаларындан тарыгыб тебрети.

— Хауа меннге тынгыламайды, чырт айтханыммы этдиралмайма. Кьурурукь, быйыл эл школну бошайды, оноу этерге керекди. Энди Мустафаны сен биле болурса, иги адамды. Ол бусагъатда ызындан тюшюб айланады.

Не келсин, бу талау тирик, аны атын эшитгенлей, хыликкеге буруб, кюлюб тебретди. Мындан алда Зарема пластинкала алыб келиб сокьдурду.

Не эсе да биз ангыламагъан бир башха тилде джырлай кёре эдим. Зареманы тенг кьызчыклары да алагъа кьошулуб джырлайдыла. Эшта, пластинкада джырлагъанла туристле болур эдиле. Джырны уа талай джеринде: «Ой, Мустафа!» — деб, кьычырыкь эшитиле эди. Олсагъатда башхала харх эте эдиле. Бизни онгмазлыкыла да, кьызчыкылагъа айта турама, кьарынларындан тутуб кюледиле, кюл боллукыла!.. — деди джюреги кьыйнала.

Зулихат экинчи бу джырны джырлатмазча этди. Сора Мустафаны, аллай огьурлу адамны, хыликкеге этерге боламыды?!

Мустада былайгъа бир уллу кьуллукьуча кесини мешинасы бла келеди.

— Хауа, кел, айландырыб, джер — суу кёргюзейим, — дегенлей, кьыз кьатындан кьайры эсе да думп болуб кьалады.

Мындан алда ол келечиле ийгенди. Зулихат ол кюн огъуна кызын кьолларына тутдуруб иерге огъай демей эди. Не келсин, Хауа эки аякны тиреди да тохтады:

— Ол гыбытлыгъа баргъандан, эсе мен башымы суугъа атаргъа разыма!

Мустафа иги кьалым бере эди. Тебердукъаны да юлюш-сюз кьоймай эди. Таб, кьарт Ёлмезханны да мыдах этерик тюл эди. Не десенг да чыры болгъан адам бламы ойнайса...

Зулихат да кызын бернесин алай учхара этмегенди, болгъан рысхычыгъын анга джойгъанды. Мустафагъа аз да джууукъ ышаны болгъанланы барыны атын айтырыкъ эди. Кызын анасы аны бернеси ючюн а кишиден айыб аллыкъ тюлдю. Заур анасын джакълар орнуна, эгечини джанындады. Школну бошагъанлай, институтха барыб окъусун, дейди. Сора Зулихат аны кесин башха шахаргъа ийген кюн ёлгенди! Ол кызына ат чыкыгъандан эсе, кесини джаны чыкъса разыды. Былайда иги адам тюбесе, кызын джашаууна чырмау болмазгъа керекди. Заур да анасы онгусумагъаннга тагыылгъаны себебли не этерге билмей, армау болуб айланады. Зулихат не кюрешди эсе да джашын андан айыралмайды.

Алай а анасы тилин, динин билмегенни джаны чыкмай кесине келин этерик тюлме деб турады. Ол джорукъну бузгъан алкын аланы тукъумларында да чыкъмагъанды.

Зулихат энди кьартха ышанады. Туудукъла, кьарт аталары Тебердукъа айтханны этерик болурла.

«Кьартны бурнун сюрт да оноугъа тут» — деб, бурвигула билмейми айтхандыла?..

Зулихат атасына ашатды, джюрегинде кьайнаб тургъанны текдю. Сора не айтырыкъды деб атасына кьарайды.

— Алхам дююлла! Ач эдим, иги келтирдим, сау бол, кызым! — деб, Тебердукъа кьабыргъагъа урулуб тургъан буу мюйюзлеге джити кьарады. Аны кёлуне: «Буу мюйюзле юйге огъургъа саналадыла», — деб келди. Зулихат аны алай джити кьарагъанын ушатмады.

— Зулихат, эндиги сабийле бизден акъыллыдыла. Насыбларын кеслери излесинле. Сен алагъа бузукъ болма,— деди. Зулихат сейир болуб, атасына кьарады.

— Хай-хай-хай! Аллах сакъласын! Сагъыш этмей аузуна тюшгенни айтыб кьоя кёреме. — Да бу сер болуб турады десегиз а... — деди анга эшитдирмей Зулихат. Асыры ачыудан аны аузуна сёз тюшмейди. Джыламукъларын

көргюзмезге излеб, ол джаулугъу бла кёзлерин джабыб, ауузундан сёз чыгъармай юден чыкъды.

Заур орус кызычыкыгъа тагъылгъанын, олсуз кечиниб болмагъанын Тебердукъа иги кесекден бери биледи. Ол кёлюне келгенни. Заурну кесине айтханды.

Бир джолда Заур тенг джашын алыб кьошха чыкъды. Къарт атасына оноу сорургъа, аны разылыгъын излейди. Алай а кеси сёлеширге тартыныб, тенгин сёлешдирди.

— Тебердукъа, биз сени бла оноулашыргъа келгенбиз. Заурну джаны орус кызыгъа киргенди да къалгъанды. Айхай, анасы уа сагъындыртыргъа да унамайды. Энди сен не айтаса уланынга? — деб тенги соруун бошар-бошамас, ким эсе да тюртгенча, Заур кьошдан абын-сюрюн эте кычыб чыкъды. Заурну бети къан кьуйгъанча болуб, джунчугъанын къарт эследи.

— Нек къачады, кызы тилерге уялмайды да?! Да, мен, бир къарыусуз къарт, джашым, не оноу этейим... Заурну заманы джетгенди. Керти сюе эсе, аны аллын тыйгъан кыйынды... — деди сабыр сёлеше къарт.

— Тебердукъа, сыйынг төппемде болсуң, «олсуз джашауум джокъду», — деб турады.

— Ай ант джетген а дегин... Кёремисе, бетсизни! Сора кызы а не айтады, аны билемисиз?

Джаш ышарыб:

— Аны огъайы джокъду. Таб, бюгюн келтиребиз десек да, тебрерикди... — деди.

— Игиди, джашым. Экиси да бир-бирин биле эселе, разы эселе, биз не айтырыкъбыз. Алай а Зулихат орусча «дрр» дегенни да билмейди. Ёмюрю биргесине джашарыкъ адамны тилин ангылагъан кызы болса, сюе болур, анга да айыб джокъду. Не этерикбиз, биз энди бериден эсе, арыбыз, кёрюбюз джууукъду. Джашарыкъ кеслеридиле. Ала уа джаш адамла бир-бири тилин биледиле. Кызы керти кёлю бла сюе эсе, мен разыма...

Билдир аны итден туугъанинга, Заургъа айтама алай. Сен, иги джаш, Къаракъушну хапарын эшитгенмисе? Эшитмегенмисе? Сора тынгыла. Иги къатын къаллай болады, бил.

Тебердукъа кесини атасындан, ол да къарт атасындан эшитген бурунгу таурухну айтды. Ким билсин, ол таурух болмай, керти хапар эсе да...

— Бурун Къаракъуш деб бир джарлы адам болгъанды. Юйдегиси ауур болгъаны себебли, не ачха, не ашарыкъ джетдиралмай джашагъандыла.

Бир джолда аны къатыны былай айтханды:

— Эшитемисе, сениге айтама да! Энди бизни сатар затыбыз кьалмагъанды. Мени анамдан кьалгъан тьюймени элт да, базарда сат. Ачхасына юйге джарарыкъ бир зат ал.

Къаракъуш базарда тьюймесин сатыб, ол ачхагъа бир асыулу ат алгъанды. Атсыз юйдегини асырагъан кыйынды. Ёмюрю да Къаракъуш атха термилиб тура эди. Атха минерге кёзю кыймай, джюгенинден тартыб, юйге алыб тебрегенлей, бир къатынны кьолунда сейирлик бёркге кёзю илинди.

Арну бёркию суймеген къарачайлы уа табылмаз. Къаракъушну джаны бёркге кирди да кьалды. Атын бёркге ауушдурмай чыдаялмады. «Мени ким кёреди» деб, омакъланыб юйюне ашыгъыб баргъанлай, таза сууукъ суугъа джетди. Шоркъалы терен суугъа къараб туруб, джагъасына барыб, бауурундан къабланыб джутланыб иче тургъанлай, ургъан суугъа бёркю тюшдю. Ол кьобуб сюреме дерге, бёрк кёмеуюллеге ташайды да кетди. Табсанг, кьойма...

Энди Къаракъуш юйге кьуру кьоллары бла кьалай барсын?! Не этерге билмей, армау болуб тургъанлай, ызындан джолоучу джетди. Къаракъуш чыдаялмай, бушуулу хапарын анга башдан аякъ тизди.

— Къатынынг сени арбазына да кьоярыкъ тюлдю. Мен тиширыулары кылыкъларын бек эртде билиб бошагъанма, — деди джолоучу.

— Огъай, меники аллай тиширыу тюлдю. Ол ёмюрюнде меннге бир хыны сёзню айтмагъанды, — деди кёлтюртрек этиб Къаракъуш.

— Къой, къой къатынны ариулугъун этме! Аланы игиси, тынчы джокъду, ала бары да бирдиле. Терс эсем, кел, ёчешейик? Былай джетиб, хапарынгы айтыр-айтмаз ол махтагъан къатынынг юсюнге кьутуруб, арбазындан кыстаб иймесе, мен мюлкюмю джартысын сениге береме, анангы сютюнден халалды. Сора мен тюз болсам а сен не этерсе? Сен да мюлкюнгю джартысын берирге огъай демесе да?

Джолда сёзге кыза, даулаша, ингир бола, элге келиб, Къаракъушну юйюне кирдиле. Къатын быланы олтуртду, алларына ашарыкъ салды. Сора иги умут бла былай сорду:

— Айт хапар, не болдунг, тьюймени саталдынгмы?

Къаракъуш саудан ёлюб:

— Сатдым. Алай а ат алдым, — деди ауазы аз эшитиле.

— Иги этдинг, игилик кёргюн сен! Атсыз джашау ол джашаумуду!.. — деди тиширыуу.

Къаракъуш джунчуб, не айтыргъа билмейди.

— Билемисе, былай къалай эсе да бир къарайым деб барсам, кёзню алдагъан бир сатлыкъ бёркню кёрдюм. Атымы ол бёркге бердим да кьойдум, — деди ол джунчуб терлей.

Сора аны ючюн нек къыйналаса! Бек иги этгенсе! Сени башында ол кечеги джабагъы бёркню кёргенни сайып джюрегим аз бола эди. «Бёркю аманны бети аман», — деб эшитмегенмисе?.. Аллай айбат бёрк сени башха адам этиб къоярыкъды.

— Оюн неди, десенг, сен ачыуланмазгъа айт, бёркден да бошагъанма! Бауурумдан къабланыб, суу ичеме дегенлей, бёркюму уруб келген суу думп этиб кетди...

— Аллах насыбынгы алмасын, иги джаш! Ах мен джарлы, бёрк бла бирге кесинг да кетиб къалсанг, мен къыйышлы, не этерик эдим?.. — деб, къатынчыгъы кёлю бла сытды. Сора чыдамай, къатына барыб, къучакълары келсе да бираз тартыныб, башын эрини кёкрегине салды. Уллу аллахха бир ашхылыгъынг джукъгъан болур, ансы тюз ёлюмден къалгъанса, къурманлыкъ керекди, — деди къатынчыгъы.

Джолоучу ёчге тюшюб мюлкню джартысын Къаракъушха бергенди. Ма, акъыллы, огъурлу къатын деб, быллайгъа айтадыла.

— Ма, иги джаш, Заургъа да аллай тиширыу табылса дей эдим. Заур Къаракъушданмы осал джашды? Аузунда къылычы болмагъан, эркинсин сындырмагъан, анда джугъуу аямагъан кыз болсун. Заур эшитиб, ышарыб тынгылайды. Къартны чамланмагъанына Заур къууанады. Ичиден а «Катя менден несни да аярыкъ тюлдю», — дейди.

Мындан алда Катя аркъасында хизенчиги бла чегетден чыгъыб келе эди. Ол дарман хансланы, багъалы тереклени урлукъларын джыяргъа ёчдю. Аланы къая башлада, тикледе излей, арыб къайтханды. Ол элге баргъан джолгъа чыкъгъанлай, ариу мешиначыкъ «Москвич» аны ызындан джетиб озду. Алай а кёб бармай, мотору джётгюрюб, чачайыб, къарыуун тауусуб тохтады. Катя ызларындан джетиб къараса, мешинаны чархлары батмакъгъа батыб, эки джаш аны чыгъаралмай, дыгалас эте турадыла. Катя Мустафаны таныды.

— Бизге къарама да оз, эгечим! — деди Мустафаны негери кызыны эслеб.

— Сизге соруб озарыкъ тюлме, сау болугъуз. Болуш-лукъ керек эсе, болушайым, — деди Катя тюкенчини уятлы болуб, амалсызгъа киргенин эслегенинде.

— Тохта, мешинаны джюрюте да билемисе? — деб ышарыб сорду Мустафа.

— Да биз да бир джукъла уа биле болурбуз... — деди къыз. — Шо, сора, айыб этме да бир кез джетдир. Не къан джаугъан эсе да мотору тохтагъанды да къалгъанды, атлаталмайбыз...

Катяны мешинадан керти да хапары барды. Ол эрлей сыртында джюгюн атыб, барыб, моторгъа ийилди. Катя кыш Викторну тилеги бла юч айлыкъ къурслагъа джюрюб тургъанды. Машинаны джюрютюрге къагъыты барды, тюзю, 3-чю классды.

Былайда уа алай хаталы иш болмагъанын кёрдю. Джашла мешинадан терен хапарлы болмагъанларын таныды. Алай а экиси да къара терге тюшюб, амалсыз дыгаласда кюрешедиле. Къыз нелени эсе да бир-бирине къошуб, тюзетиб, ичине кириб, сабын ары бла бери буруб кёрдю.

Джашла не эсе да бир-бири бла къуш-муш болдула. Катя къайгъылы болуб, мешинаны арт джанына къараса, къолу, аягъы байланган, кенделен джатыб тургъан тиширыуну эследи.

Таб, бети да байланыбды, кёзлеринден сора кёрюннген джери джокъду.

— Тобасто, да бу Хауады да! — деб, Катя илгенгенча, ёрге къобду. Заур Мустафаны хапарын Катягъа бир кере айтханды. Заурну эгечин алыргъа деб, ызындан тюшюб айланады. «Эшта, къыз келмегенинде, Мустафа урлаб бара турады» — деб, Катя дыгаласха кирди. Джашлагъа билдирмез ючюн Катя кёрмегенча этди. Энди мешинаны артына бурулуб да къараймады. Катя мешинаны моторун ишлеялса, къызны алыб, къутулуб кетерге боллугъун таныгъанды. Ашыгъыш энтда нелени эсе да бир-бирине къошду, бир джеринден аягъы бла басды. Мотор тютюнлеб гюрюлдеди.

Тюкенчи Мустафа башын мешинаны ачыкъ терезесинден узатыб:

— Эгечим, адамлыкъ этдинг, къайры барсанг да джолунг болуб, ишинг тюзелсин! — дегенлей, Катя джашны башын ызына тюртуб, терезечикни этди. Мешина гюрюлдеб, джукъа балчыкъны эки джанына чачыб, джашланы юслерин халек эте, кенгиге къачырыб, окъ атылгъанча,

джолгъа чыгъыб, къараб-къарагъынчы ызына бурулуб, къошлагъа кетди. Катя байланган кыызгъа:

— Къызчыкъ, къоркъма, бусагъат юйюнге джетдириб-къояйым, сен эс ташлама! — деди гузаба.

Мешинаны эслегенлей:

— Мустафа келе турады! — деб Зулихат, арбазгъа кёз джетдире, къонакъшы аллына къарайды.

Мешинадан Катя бла Хауа чыкъдыла, Катя кызыны бетине байланыб тургъан къара джаулукъну сыдырыб алды:

— Оу, не болгъанды? Мустафа уа къайдады, а кыыз? — деди кызыны анасы къайгъылы болуб.

Зулихат кызы элден келликди деб тургъанды.

Дерсле бошалгъанлай, кыыз юйюне къайтыргъа керек эди. Эшта, аны Мустафа былайгъа дери мешина бла келтириб, арбазгъа кирирге тартынган болур — деб, мурат этди Зулихат. Алай а Хауа былай эс ташлаб, бети акъ учхунча нек болгъанды? Кёзлерин да джыламукъ кыызартыб турады... «Ах, мен джарлы, ауруб келген болурму?» — деб, анасы джюз тюрю затха эсин ийди.

— Сизни Хауагъызыны урлаб бара эдиле! Энди кызыгъызгъа сакъ болугъуз! — деди Катя.

Кыыз джылаб, башын анасыны кёкрегине салды.

Тебердукъа эшитиб, къошдан чыкъды. Ол джылай тургъан эки тишируну, адамы болмагъан мешинаны кёрдю.

Катя уа алайдан терк джаилагъанды. Къач тюшюб, бютеу болгъанны саргъалтханды.

Хауа тюзелиб, чууакъ, булутсуз кюнле тнедиле. Терекледен саргъалгъан къургъакъ чапракъла акъырын агъадыла. Тауланы тёпелерин къар алгъындан эсе кёб джабханды. Шайтан — тау да чыммакъ болгъанды.

Агъашчыла бууланы санаргъа джайылгъандыла. Заур Уллу Хатипара сууну аягъында чегет талачыкъда ишгирде огъуна орналгъанды. Ол бууланы ёкюргенлерине тынгылатыргъа Катяны чакъырды. Кечени арасында ай чыгъаргъа керек эди. Бууланы иги кёрю ючюн ол къош бутакълагъа, дагъыда баласла, аланы юслерине бичен тёшеди. Буула къарангыда бир — бирин джокълаб тебретиле. «Джашчыкъны» ёкюргени къайдан эсе да ёзенни башындан эшитилди.

Ол аллында базыкъ таууш бла ёкюре келиб, артда уа назик, ачы таууш бла бошады. Алай а башха буула анга джууаб этмедиле. Джаш эркек буучукъла андан къоркъуб, къымсыз болгъандыла. «Джашчыкъ» да тохтады.

Алай болса да джаш буула андан кёб чыдаялмай, бирер джерде ёкюрюб башладыла. Аланы ауазлары үл-лайгъан бууну таушундан назик болсала да андан шатки-диле, кючлюдюле.

Мычымай «Джашчыкъ» ачы-ачы кычырыб тебреди. Эшта, ол Уллу Хатипарадан тюшюб келе болур: ёкюрюгени хаман да джарыкъдан-джарыкъ чыгъыб башлады.

Энди тюз талачыкыны джанында ёкюрдю.

Заур бла Катя аны кёрюрге ашыгъадыла. Ёкюрюген таууш тохтады. Тёгерек шум болду. Анда-мында бишген алмала, кертмеле джерге тюшгенлеринден сора джукъ эшитилмейди.

— Сен суукъ бола болурса? — деб, Заур кызыны им-башларын шинели бла джабды. — Катячыкъ, бир-бирде ёмюрюмю сени излеб ашыргъанча кёрюнеди меннге. Ийнанамыса, таб, сени къараб да кёрмегенлей, таным-агъаплай, билмегенлей. Былай къараб кёргенлей а: «Ма, мен излеген?» — деб кьойдум.

Олсагъатдан чегетден ынгычагъанча бир хуррр-хуррр этген, тюрлю таушла чыкъдыла. Чегет ичинден тынчыгъан ийис келди. Заур Катяны къучакълаб, кымсыз болуб тынгылайды.

— Тейри, кёккермезле болурла дейме, — деб, Заур ышарды. Терек тюблеринден тонгузланы тауушлары ачыкъ эшитилди.

Кийик къабанла терекледен акъгъан кёгетлени джа-лайдыла, кемиретиле, чириген мыллыкъланы джыртады-ла. Алай а былайда ала кьолайлы болмай, талайы алай-дан кетдиле.

Къая эшикни башындан ай чыкъды. Ол чегет тала-чыкыны джарытды. Ёзенледе къаяланы кёлекгелери эсле-недиле.

Ёзенден келген тубан джерге бауурланганды. Тёгерек шыкъыртсызды.

— Ары, чегетге бир къарачы, — деди Заур. Чегет та-лада тубанны джукъаргъан кёзююнде кьош-кьош буу мюйюзле кёрюнедиле.

— Ма, «Джашчыкъ» — деди шыбырдаб Заур.

Олсагъат бары да кёзден тас болду. Тубан да къайры эсе да чачылды. Тала ачылгъанында, бойнун узатыб бурну бла хауаны джыйлай, тиши, джаш буучукъ кёрюндю.

Ол башын кёлтюрюб, талай бирин не затха эсе да тынгылайды.

Ол буу сюрююню джол башчысы болгъанын Заур би-

леди. Дагъыда аны ызындан юч тиши буу кёрюндюле. Аланы бугъалары уа бары да джыйылсала эм артда келиученди. Нек кёрюнмейди да? Къайда къалды? «Дшашчыкъ» кечикди.

Тау башладан суукъ аяз урады. Чегетде бишген алмаланы, кертмелени ийнслерине джитилеге тюшген джангы къарныкъы да къошулду.

Ол себебден буула бусагъатда адам ийнсин ангыларыкъ тюлдюле, Тиши буула тереклени тюблерине акъгъан кегетлеге ашыкъмай джубанадыла. Адам, джаныуар аякъ да тынганында, бутакълы мюйюзлерине махтанганча, башын кёлтюрюб, «Джашчыкъ» — бууланы бугъалары чыкъды. Ол алайда бууланы барын да ийнсгеб, бир джерге джоппу джыйды. Ол бусагъатда алмаланы унутханды. Аны туу саилары джин зарап джетгенча ууакъ титирейдиле. Ол кесин кючден тездюрюб, былайгъа тыйгъан тиши бууларыны бирин сыйыртмаз ючюн джанын берликди. Аланы джол усталары, башчылыкъ этген тиши буу «Джашчыкъны» къатына къысылыб, узалыб бойнун джалагъанлай, «Джашчыкъ» кесин тыялмай, аны бурнун, кезлерин, къулакъларын джюреги тишлеб, ашыгъыш джаллады.

Аны кёрюб, сынаб тургъан джашыракъ буучукъ да къозгъалды. Ол таукел атлаб, эркек бууну аллына келиб, башын башына тиреди.

«Джашчыкъ» аны да онгсунуб, эркетелгенча, болгъанын джаллады.

Ол эрлай башын кёлтюрюб, къош мюйюзлерин сыртына атыб, къоркъмай, къатыма келаллыкъ къайсыгъызысы?— дегенча, болгъанны зангырдатыб ёкюрдю.

Алай а анга джууаб эталгъан болмады. Джаш буучукъла андан къоркъуб, къымсыз болгъандыла. Былайда, отоуда тиши буула къайгъылы болуб, сескеклендиле. Сора бары да башларын энишге ийдиле. Башчылыкъ этген тиши буу арам-къарам этмей, бир джанына секирди. Къалгъанла да аны ызындан къуюлдула. Бугъалары ачыудан ызына айланыб, аягъы бла джерни къазыб тебреди. Ол ким бла да къан тегюшюрге хазырды. Алай а къошулургъа термилген буулары кез туурадан ташайгъанларын кёргенлей, чыдаялмай, бу да ызларындан сюрюб кетди.

Заур не айтыргъа билмейди. Кийиклени былай джанларын алгъан не зат болду.

Хатипара башындан суукъ джелчик урады. Узакъда чегет къабанланы къурулдагъан тауушлары эшитилди. Алларында къабан, аны ызындан къара тонгузла юркгенча,

къайры эсе да алайы бла юр-сюр эте оздула. Чирик ёртурукъ аугъан таууш узакъгъа эшитилди, дагъыда тегерек шыкъыртсыз болду.

— Ол не зат эди? — деб, Катя сескекли болуб сорду. Заур джууаб этмей, къызыны къолун къаты къысды. Ай джарытхан ачыкъ талада уллу айю томала-томала пени эсе да чучхуйду. Аны ызындан юч былтыргы мамурач чыкъдыла. Ала да чириген кегетлени, татлы тамырланы къазыб чайнайдыла. Таланы арасындагъы кертме терек сынджыр битгенди. Аны къара бишген кертмелери аяз къакъгъаны сайын агъадыла. Ана айю аны эслеб, терекге мыллык атды. Джетиб, тегерегине айланды. Адамча, арт аякълары бла джюрюй барыб, кертме терекге ёрледи.

— «Энди бу ажымсыз да «Бойнакъды», алай а аны мамурачлары эки эдиле, была уа ючдюле. Ючюнчю къайдан чыкъды?» — деб сагъышланды Заур.

Айю кертме терекни къакъды. Бишген кертмеле зыр деб къуюлдула. Мамурачла къууанч тыбырлы болуб, татлы кертмелени солууларын алмай эндиреди. «Бойнакъ» да тюшдю. Энди тёртюсю да бир-бирине эришгенча, кертмелени джуду-джуду джутадыла.

Былагъа къарагъанында, Катяны къоркъары келди. Айюлени бирден джутланыб ашагъанларын Катя бююннге дери кёрмегенди.

БУЗУКЪЧУ

Бойнакъ юйдегисине ююнчюню къалай къошулгъанын, таб, кеси да эслеялгъан болмаз. Аналары тереш къулакъгъа тюшюб, суу иче айланган сагъатда аджашыб айланган эс джыймагъан эки гитче мамурашчыкъ келиб, мунукъулагъа къошулдула. Мамурачлары ёсюб абаданла болгъанлары себебли Бойнакъ энди балаларына къоркъмай, узакъгъа кетиучю болгъанды. Мамурачлары да къарынларын кеслери асырасала сюеди.

Ызына къайтыб, экисине дагъыда эки мамурач къошулуб тургъанын кёргенинде, сейир болуб, мурулдады, не айтыргъа изледи эсе да...

Ала тёртюсю да бирчаракъ кёрюнедиле. Тюсю, кесиникиле аз эслирек болурла. Ёмюрлери бирге джашагъанча, тынч джарашыб къалдыла. Ала тонкъалач боладыла, бир-бири юсюне чынгайдыла, сыртларындан тюшедиле, мурулдайдыла. Алай а ана айю былайда башха мамурачла болгъанын ийислеринден да айырады. Ол аланы кёрюб болмайды.

Мамурашчыкъла неге эсе да джубана тургъанлай, кёлтюрюб болмай къутуруб, чабыб барыб, башха мамурачланы бирин башы бла кёлтюрюб, узакъгъа быргъады, дагъыда экинчини быргъады. Мамурачланы этлери ачыб, ачы къансый, асхай, кёз туурадан ташайдыла.

Кесникиле уа аналары нек тебгенин ангыламай, ала-ны ызларындан кетдиле. Аны эслеб, аналары ачы кы-чыргъанында, мамурашчыкъла асыры кьоркьгъандан эс ташлаб, симсирешиб тохтадыла.

Башха мамурачла топулдатылсала да узакьгъа кет-меген кёре эдим.

Бойнакъ кесини юйдегисин чегетге ишкилдиге элтди. Ол бирлери алапы элегенлей, ызларындан тизилдиле.

Ана айю ызына айланыб, алагъа ачыуланыб бир улуй эди, бир къансый эди. Мамурачла аны эшитгенлей тохтайдыла. Аналары ары-бери тайгъанлай а мамураш-чыкъла кеслери кибиacle чабыб джетедиле, тонкъалач болуб ойнайдыла. Бир-биринден къачхан кибиacle этедиле. Алай а энди илгенчек болуб, Бойнакъны элегенлей, кёз-ден думп боладыла. Алай бла талай кюн ётдю. Бойнакъ аланы кьууа, алагъа ачыулана эрикди.

Ол мамурашчыкъланы аналары атыб кетгенин сезген болур эди, алагъа тёзе, аланы, таб, джазыкъсыннанча кё-рюне башлады. Аланы къатларына келиб, энди сыртла-рын да джалайды.

Ёксюзлюк сынагъан мамурашчыкъла аналы иёгерле-ринне тагъылыб, аланы ызларындан джюрюгенли джангы джерлени таныдыла, кеслерины къарышларын кечиндирир-ге тюзелдиле, безирлери келсе, кеслери кибиacle бла да ойнайдыла.

Энди ала къара ишкилди, тартыш, дыгъылен болгъан джерлеге тюзелгендиле, къуртла, къамжакъла къалайла-да, къаллай ташланы тюблеринде болгъанларына юрене, тюзеле барадыла. Бир джолда уа Бойнакъ къайдан эсе да ачыулу болуб келгенлей, эки башха мамурачны кесини-киле бла ойнай тургъанларын кёрюб, ашыгъыш атлаб къатларына джетгенлей, аузун кенгине ачыб, джити азау-ларын кёргюздю. Мамурашчыкъла къачыб къутулалмаз-лыкъларын таныб, «не этсенг да разыбыз» — дегенча, джерге къараб симсирешдиле.

Мазаллы айю аланы ийнсгеди. Аланы бири эркек айю-чок болгъанын эследи. Кесини балаларындан аланы уллу башхалыкълары болмагъаны ючюн, тиймей, акъырын бурулуб, алайдан джанлады. Мамурашчыкъла кёллерин басдыла. Сора бери айланыб, тиши мамурашчыкъны онгсунмагъанча хырылдаб, биягъы тишлени кёргюздю. Аны нек къутургъанын билген къыйын эди, ким билсин, аны кеси бла тенгиге санаб, къызла, джашла бир-бирине зарланганчамы этгенлиги болгъанды, огъесе кесинден джаш, кесинден тири айючокню кёрюб, кёлтюралмаймы

этеди... Не да болсун, Бойнакъ эзиб къояр мурат бла анга учханлай, бир джаньндан сюлеусюн чыгыб, башы къайгылы этди. Тышындан къошулган эки мамурашчыкъ да джанлары тамакъларына тыгылыб къачдыла. Бойнакъ эркек айючюкге къатылмай эди. Алай а эгешчигин къуугъанын кѳргенинде, ол да алайгъа юйюрсюналмай джанлады. Андан сора, таб, Бойнакъ узакъгъа кетсе да, тиши айючюк мамурачланы джокъларгъа да къоркъады. Къарнашчыгъы да кишиден къоркъмайды. Ол Бойнакъны юйдегисин излеб турады. Бир джолда аны эгешчиги иш этиб, андан айырылды, экинчи уа аны излеб къорешмедн. Къарнаш мамурач андан сора барыб, Бойнакъны юйдегисине къошулуб къалды. Ана айю, уллайса да, кесини къючюне бек базады, аны излегеши — юйдегисине киши тиймесин.

Тюзю, бу таулада муну хорларыкъ джаньуар джокъду. Уллу Хатипарагъа келген айюлени бирер жары чирки-тиб, кенг, чегет баурлу джайлыкъгъа энди ол ие болуб турады. Ол къоркъган адамладыла, былайгъа биринчи келген адамланы, Тебердукъа бла Заурну, кѳре тургъанды да аладан къоркъмайды.

Энди уа мамурачлары ёсюб джетгенлеринде, ол джукъгъа къайгы этмей, джюреги басылгъанды.

Ол аланы эки-юч къюнге къюуб да кетеди. Къыш мамурачлары айырылыб, кеслери джашарларына разыды. Быйыл къыш Бойнакъ энтда балала табарыкъды. Аны ючюн болур, быллагъа бираз хышыракъды. Къыш аланы кесини уясына къоймазлыгъы уа ачыкъды. Аналары бусагъатда не этиб да мамурачланы семиртирге излейди. Кѳетле джетиб бишген, берекетли ёзенге ол мамурачларын аны ючюн тизиб келгенди. Былайын джалаб бошагъанлай, ол уллайган юйдегисин чынар, чегетге элтирикди. Анда чынарла огъай эсенг, чертлеуюкле да джетиб, саргъалыб, тюблерине агъыб башлагъандыла.

Аладан тансыкъларын алыб, къарын джау салсала, мамурачлагъа, таб, къыяма къыш да не лазым...

Къач башланган заманда ала тауда, чегетледе да илджилмегендиле. Наныкъ бишиб акъганлай, къара, къызыл ишкилдиле джетдиле. Бир да айюле ач болуб джунчумагъандыла. Ана айю тойса, агъач тюк басхан джерге сыртындан тюшюб, ары бла бери чайкъала, балаларына къараргъа сюеди. Ненча къараса да аланы бир-бири бла ойнай тургъанларын кѳреди. Бир-бирде уа алагъа къошулуб ойнаргъа кеси да бек сюеди. Ол мийик бетге чыгыб, ташны тѳнгеретиб, аны ызында да ууакъ

ташланы учхалагъанларына, базыкъ ташланы бир-бирине тие, мукъут ийс эте, дюнгюрдей баргъанларына къараб туруучанды. Балалары да аны эниклерге чабсала, Бойнакъ алагъа хышы къарайды.

Аланы ойнагъанларындан эсе, къарагъанларына, сынагъанларына разыды. Усу ачылгъан кезюуде уа ол не шыбыла уруб тюшюрген, не джел сындыргъан уллу бутакъ табыб, аны ёрге сюеб, кеси да арт аякъларына таяныб, ёрге сюелир, сора таякъны бир джашына тюртеди, олсагъатда кеси да сёлеширге тебрегенча, тюрлю ауазын эшитдиреди. Мамурачлары къоркъуб, бир джапларына юркедиле, сора ол чынты аналары болгъанын ангылаб, чабыб келиб, аны къарын тюбюне киредиле. Бир-бирде ол джашыракъ къайын, кёк агъач тереклени бюгюб, тёпелерин джерге джетдириб, сора бошлаб къояды. Эшта, алай этиб, ол балаларына кесини кючюн кёргоузе тургъанлыгъы болур, огъесе терекни шуулдаб, биягъы орнуна сюелгенинеми къараргъа сюеди... Мамурачланы джай къарда учхандан суйгенлери джокъду. Иссилик къысхан кюнледе аналары аланы тауну башында къарлагъа, бугъойлагъа чыгъарады. Чегет баур болуб, кюн аз джетген, учуб узакъ барыргъа табылгъы болгъан джерни сайлайды. Ол кеси арт аякъларын джаяракъ этиб, учуб, иги кесекни тигелейди. Тохтаргъа тебресе уа багъаналача эки аягъын къаргъа тирейди. Ол заманда къар кесекле эки джанына чачыладыла. Мамурачла да аналарындан кёргенлерин эниклерге кюрешедиле. Айхай, не келсин, ала аякъларын алай тиреб къоялмай, топкъалач айлапыб, чёмелтаякъ ойнагъанча, тёнгерейдиле. Аны ючюн къарамай, ёрге чыгыб дагъыда биягъынлай учаргъа дыгалас этедиле.

Уча, уча эригиб, Бойнакъ кетер къан алгъанында, мамурачла суймей, хырылдаб, артларына тартадыла. Балалары ызындан тебреб къалмай, учабыз деселе, ол дженгил ызына къайтыб, алагъа табанны аяусуз джетдиреди. Сора ала суймей, ызындан тизиледиле. Бойнакъны къылыгъын билиб къоймакълыкъ тынч тюлдю. Ол да къалгъан аналача кеси айтханны бек сюеди. Тынгыламагъанлыкъ-зат этселе, балаларын аяусуз джылатыб сиреледи.

Ол къыздыргъан мамурач къансыб, кете барыб, арлакъда тохтаб, артына чопчайыб, мангылай тюбюнден шашмай мутхуз мынчакъгъа ушагъан кезлери бла анаына кесин джазыкъсындырыб къарайды. Бойнакъ балалары къарышлары кеслери асырарча этгенден озуб, джаныуарладан юлюшлерин алыргъа да юретеди. Сёз ючюн: бегеджен къолан чочхаларын ызындан тизиб, чегетде

айлапнганын эслесе, аланы бирин джетиб бууаргъа. аман тюлдю. Ол кюн аны юйдегиси кеслерин иги сыйлаб, хам-хотлары къан джугъу болады. Бойнакъ болмаса уа мамурачла чочхагъа узалыргъа къоркъадыла. Бир джолда алай этебиз дегенлей, чочхачыкъны чегетни зангырдатхан мизча ачы къычырыгъын эшитиб, анасы — бегеджен бери айланыб, мыллыгын атхаплай, мамурачла башларын алыб, кючден къутулгъандыла.

Уяларыны къатында джугъутурланы къайгъысыз отлай тургъанларын эслегенлей, айюлени эринлери къымылдаб, ауз суулары келеди. Кийикле айюлени кёре турсала да къачмай, къатларына не къадар джууукъ къоядыла. Сымарлаб сейирлерине къараб турадыла. Сора къатларына джууукълашханлай, дженгил аякълы буула шин туруб, чегетни къалынына окъча атыладыла.

Насыбсыз айюле да аунай-аунай, ызларына къайтадыла. Мамурачла уа туталлыкъларындан тюнгюлюб, энди аланы этлерине сукъланмайдыла.

Ала тынч табыб къойгъан неди десенг, чегетде уялада гаккыла, джангы чыкъгъан джюджекле, джаралы къанатлыла. Къара къайынны, дугъумну юсюне тюртюлселе уа, былай сыдырыб джыртадыла. Ауузлары, къан ичген кючюкчеча, къызаргъанлай айланадыла. Ала узалыб джеталмасала, терекге миниб, бутакъларын бюгюб, кёгетин тылкъ этедиле. Бир-бирде уа ачыуланыб, сынджыр бутакъланы уатыб, тюблерине басадыла.

Энди ашарыкъны тынч табыллыгъы ёзен ичиндеди. Тюзю, Бойнакъ, ёзеннге тюшерге адамладан кемсиз къоркъады. Не кюрешсе да ол бишген эрикледен, алмадан, кертмеледен, кесин тыялмайды.

Бир джаны бла уа — кеси башларына къаллыкъ уллая баргъан мамурачларына тегерекни хыйсабын танытыргъа керекди. Ала кёгетни тукъумун къурутадыла. Ала кече къулакълагъа, ёзеннге эниб, ашхы керилгинчи табханларын бушдукълаб, танг аласында ызларына, чегетни башында къотур къаялагъа таянадыла. Ол кёзюуде ай да таууу тёппесинде къая къырыкъны башындан тау артына ташаяды.

Танг джарыгъынчы чегетде буула бир-бирлерин джюкълэб ёкюредиле. Бууланы юч бугъалары юч тюрлю ауаз бла къычырадыла. Къайда эсе да ёзен ичинден «Джашчыкъ» да ёкюрдю. Анга джаш бугъачыкъ къарыусузуракъ, назигирек, ауазы бла ёкюрюб, джууаб этди. Бягъы «Джашчыкъ» адамны къоркъутурча, къаяланы зангырдатыб ёкюрдю. Ол аны джаулары бла турушургъа хазырлыгъын

билдиргенлигиди. Кече ала не болгъанларын киши билмейди. Алай а эртденбла къараса, «Джашчыкыны» отоу-уна энтда эки тиши буу кшошулуб турады! Эшта, «Джашчыкъ» джаш, болумсуз бугъачыкыны кшууб, аны келинликлерин да кесникилеге кшошхан болур. Биз «Джашчыкъ» деб атагъан, джылы келген бу тегерекде аты айтылыб тургъан, бууланы ёхтем бугъаларыды.

Танг жарыгъына ай жарыкъ да кшошулгъанды да кюн бла кече болгъанын айыргъан кыйынды.

Бу кёзюучюкде чегет талачыкъда шкогу бла бир адам ауангы кёрюндю. Ол энтда эки такыйкъаны кечигиб келсе, айюле шындык чегетде джашыпныкъ эдиле. Мамурачла кегетден быдырчыкъларын келеб тургъанлай, терекни тюбюнде къара бишген кертмелени кёргенлеринде, аланы кшоуб кеталмадыла.

Бойнакъ адам ийсни сезиб, мамурачларына эшитдирча ынгырдады, кеси да тала таба ташайды. Ала джангы аякъланган заманда ол аланы кимден да кюркъмай кютхарлыкъ эди. Энди уа ала ёсюб, башларын ксорууларча болгъандыла. Ол себеден ала амалтын кеси кыйынлыкъ табаргъа излемейди.

Эки мамурашчыкъ да кюркъуу болгъанын ангылаб, аналарыны ызындан чабышыб ташайдыла. Ол бир мамурач адамны эслегенлей, сирелиб тохтады. Мамурач арт аякъларына чегелеб, адамгъа битиб турады. Ким билсин, ол гитче заманында адамла конфет, къалач, шекер узатыб, эркетгенлерин эсинемн тюшюрдю, огъесе, алкъын адамны къатылыгъын сынамагъаны себедли сан этмейми турады... Чечме шкок атылгъанлай, мамурач ёкюрюр умут этгенча, тюрлю таууш этиб, тюз къабыргъасындан сойланды.

Олсагъатдан Семён джетди. Солууу тохтагъанын кёргенинде, кёзю-башы жарыб, бычагъын кынындан чыгъарыб, соуб тебреди.

Тюзю, былайгъа ол буу ёлтюрюр мурат бла келмегенди. Заур бууланы санаргъа кете айланганын эшитиб, ёзенде къабан уугъа келгенди. Қъабанла кече сайын тюбюне акъгъан кегетлеге джубанадыла. Алай а, эшта, къалай эсе да айюле аланы бир джунчутхан болурла, Семённга къабанна орнуна буу чыгъыб къалгъанды.

— Айю эт къабан этденми осалды, — деб, кеси кесине кёл эте, ол тегерекде джол эслемей, айюню саплаб тебреди. Хансда адам аякъ тауушла чыкъдыла. Ол сескекли болуб, джан-джапына къарады. Тереклени ташалары бла ийилиб келе тургъан адамны ауангысын эследи.

«Тыбырым, къуруду!» — деди ол кеси кесине. Чечмесин эрлай кёкенлеге сукъду. Сора джерге бауурлана, тёрт аякълана башын чегет таба атды.

Шок атылган таууш чыкъды. Агъашчы шкогун кёкге атыб, аманлыкчыны ызындан сюрюб барады.

Семен аны эслеб, джанындан бычагын чыгарды: «Огъай, джигит, сеннге кесими алай тыш тутдуруб а кьоймадым шойду!..» — деди шыбырдаб.

Ызындан джетиб, Заур мылтыгын арты бла уруб, Семену бычагын тюшюрдю. Агъашчы аманлыкчыны тюбге басды.

— Къора дейме, сылыкъ! Къора, ёлтюрлюкме! — деб, Семён солуун кючден ала кычырды.

Къарыу эталмазлыгын таныгъанында, ол джууаш сё-лешди:

— Тохта энди! Хо, сен айтхан огъуна болсун. Мени ары ий!

Аны кийимлери буршу болуб, къашы-башы туйюлюб, ёрге къобду.

— Неге джанынгы аласа! Айюнг меннге чабхан эди. Мен не этерик эдим... Кесими ангамы талатырыкъ эдим?! Башымы къоруулаялмагъанымда, урдум...

— Кёб джаншама! Чечменг кьайдады? Кьайры атханса? Керти алай эсе, тебре конторгъа! Заур аны сыртына мылтыгын тиреди. Катя эс ташлаб джетди.

— Ой, джаратхан аллах! Семен! Сенмисе? Уялмаймыса? Сени бетинг джокъмуду? — деди ол.

— Сеннге уа не керекди? Сен аны кьой да кеченги кьайда ашыргъанса, аны айтчы? — деди джекирген ауаз бла Семен.

— Эй, сеннге айтама да! Тый аузунгу! — деди Заур. Юйлеге джууукъ джерде Виктор тюбеди. Джульбарсны сынджырын бир кьолу бла тутуб, сыртында уа мылтыгы — сагъышланыб келеди. Аны къараб кёргенлей, Семен:

— Витька! Тенгим! Сойдурма мени былагъа! Этгенлерн артыкълыкъды, къарнашым. Бу джол бир болуш! — деб кычырды.

Виктор, не болгъанын ангылаялмай, келе тургъанлагъа джити къарады. Заур Семену алыб келеди... Катя да биргелерине... Не пелах болду былагъа? Катя ачууланыб:

— Ма, сени тенгчигинг, кёрюб кьой! Айюню ёлтюрюб келеди, — деди.

— Витя, ийнанма, алдагъан этеди! Ийнанма. Олсакъатдан кьалса, айю мени бускак-бускак этерге башла-

гъан эди... Была уа сёз ангыламайдыла. Шо, Джульбарсы ий да бир талат! Нек къараб тураса? Витя, мен айтханны эт да итни бир бошла былагъа — деб, кычырды Семен.

— Къора дейме мен Семенну къатындан? Кимге айтама мен? — деб, Виктор Заургъа хыны къарады.

Ол итни сынджырын тешерге энишге ийилди. Джульбарс, былайда бир къайгъы болгъанын ангылаб, хырылдаб, аллына мыллык атды. Заурну бети-къуту кетиб:

— Ойнама! Итинги бошласанг, урлукъма, урлукъма. Сени да джолунг болмазын бил! — деди.

— Витя, итни бошла дейме! Бошлаб къой! — деб, Семен бнягъышлай кычырады. — Бу къан ичген, сени Катянгы алыб айланады... Мен бусагъатда чегетде эки-сини да юслерине барыб къалгъанма. Джульбарс, ай хомух! Сермечи, тут!

Катя Заурну къоруулар мурат бла аллына туруб:

— Виктор, мен тийме дейме! — деди къоркъгъан ауаз бла. Виктор анга эрши къараб, итни бойпунда сынджырын тешди. Заурну къолу бла кёргюзюб:

— Тут муну! — деди. Ит арам-къарам этмей секирди. Сейир неди десенг, аллына Катя сюелиб тургъан Заургъа тиймей, Семенну кесинне учду.

Семен болгъанны хахайгъа алдырды. Юсюнде кийимлерин ит пара-чара этди. Ким билсин, юрениб тургъан итни Семёнга эртдеден дертими болгъанды, огъесе айю ёлтюрюб келгени себебли мыллык ийис этгенинде, аманлыкъчыды деб ит аны ючюнюмю учханды анга...

Къалай да болсун, Семёну этген терслигин кечмей, айыбына джолукъдургъан биринчи ит болду.

Виктор, итни Семёндан кючден айырды.

Ол кюн огъуна Семенну ишден кыстаб, сюдге бердиле. Бир талай кюнден Катягъа башсыз-тюбсюз письмо келди. Анда машинка бла бир талай сёз басмаланганды:

«Сакъ бол кесинге. Дженгилде сени керегинги берликбиз». Къыз сагъышланды. Анга темирчилеген ким болур? Виктормуду, огъесе Семенмуду? Мустафа эсе уа? Заургъа билдирирге керекмиди? Огъай, аны къоркъар заты джокъду. Нек къоркъады?

Ол хапары бла Заурну джюрегин къыйнаргъа излемеди.

Семён алкъын тюшюнмегенди. «Къыйырсыз таулада уучулукъ да ишди. Аллах кийиклени адамлагъа буйюргъанды», — деб турады. Ол хар ай сайын кийиклени дженгил табаргъа, къайгъысы чыкъмазча ёлтюрюрге юрениб барады.

Алай а ол бир-бирде билалмай кыйналган: агъашчыла, Виктор Джульбарс бла кыачан, кыалайгы айланныкыдыла... Бир джолда Семен Заурну узакгы кетгенин сезиб, тиши буучукыну бек тынч кыоратхап эди. Заповедник уллуду, уугы айланыр джери джетишеди. Агъашчыланы кыайры барлыклары Семен кесини эгечинден Дусядан билиб кыояды. Заповедникни толу хапарын билирге сюе эсенг, анга сор. Виктор а кыайры барлыгын Семендан джашырыб кыорешмейди, ала тенгледиле. Семен Викторну ийнандырганды: Заур аман иннет бла Семенну герслиги болмагыналай кыйнаганды деб, тудрады. Виктор аяга ийнанганы себебли: сюйген кызын сыйырганды, тенгин кыйнаганды деб, Заурга дертледи.

Семен энтда эгечинде джашайды, ол кыб кере кыайры эсе да думп болуб, талай кунден кыайтханды. Дусыга уа «Мен туристлеге джол усталыкы этиб, тау башына чыкыган эдим», дейди. Кертиси да ол алагы тагылыучанды. Аны сылтауу эт тюшюргенин джашыртын сатар дыгаласды. Заповедникде тамадасы, кыарауулары болуб ишлеген заманындача болмай, башына бош болган кысюуде таб заманы мараб, мазаллы чегетде кийик кылтюргенни ол энди кыйын ишге санамайды. Алай а хазыр этни киши ишекли болмазча джоя билиб, ачха этген кыйын ишди. Былайда хыйлалыкы, шагрейлилик, тирилк да керекди. Алайсыз кыабханга тюшюб кыаллыкыса. Бу затны унутма.

Бир кесек сагышланыб, Семен бнягы «ишни» теренине кирирге таукелленди. Ол джер — суу кыре, таугы барган кыауумланы бирине кыошулуб кетеди. Алагы «мен заповедникде лаборантма, ишим болуб барама», — деб кыояды. Чечмесин а бюклеб, сыртында сумкагы джашырады.

Нек барганын а ол да айтмайды, ала да соруб кыорешмейдиле. Туристле элден узайыб, кече кыалыр джерлеринде орналсала, Семен картланы, чечмесин кыоркымай чыгырады. «Музейге талай кийикни кылтюрюрге керекди» — деб, олсагыатда айтады кыгерлерине. Ала да даулашыб кыорешмейдиле.

Ол джолоучулукыда тарыгыргы да аман тюлдю: кыаялада джугытурланы, джурланы ызларындан айланыб, аланы табыб ургыан, артыкы да элге джыйгыан кемсиз кыйын ишди. Алай а башхала кийикни терисни артда музейге джаратырча таб соя билмейдиле. Этлерин а ол кыайры кылтюрюб барсын... Ол себебден туристлеге керек

болса, таб, учузуракъ бериб къоярыкъды. Аны эшитген туристле къууанч тыбырлы боладыла.

Консерваларын: «сени болсунла», — деб анга алайына бередила. Этни уа бир-бирине джетдирмей аладыла. Тауда заповедник кеси сатхап джангы этни табсала, туристле огъаймы дерикдиле!..

Танг ата, Семен джугъутурну, не къашха эчкини мылгыш алыб келиб, лагерде туристле бары да къараб тургъанлай, метр бла кийикни сырт узунун, базыкълыгыш, башын ёлчелеб, джанында къагъытха тергеб джасса, терисин музейге зыраф этиб къоярма деб, къоркъуб, эслеб сойса, сора анга урлаб сатады деб, ким ишекли болдукъду? Бары да къоллары бла тутханча, ажымсыз болуб турадыла.

Семен тишлик татлы болур ючюн къалай тишлерге кереклисин айтыб, кеси уа алагъа къошулуб, джутланыб ашайды. Семен аны бла къоймай уучулукъдан алагъа къб хапарны тизеди, алагъа кесин алдыргъанды. Бир джолда уа бир гынтдыракъ джаш турист:

— Сен былайда ишлегенинги айтханса, ийнандыргъанса. Сёз ючюн, мен ийнанмайма десем, сен мухуру бла къагъытынгы кёргюзаллыкъмыса? — деб сорду ишекли болгъанча.

Алгыш ишлеген заманындан къалгъан, чегетни сакълаучу болгъанына къагъытын, онгсунмай, джанына тийгенин билдире кёргюздю.

Аны къалай эсе да унутдуруб, конторгъа бермей къойгъанды. Турист къагъытны окъуй да айланмай:

— Кеч, кёрдюм, айыб этме! — деб, толу ийнанды. Алай а быллай къагъытны шагъатлыгы бла Семен къбге бармазлыгыш ангылагъанды. Заповедникде ишлегенле билселе, тютюнюн жёкге чыгъарлыкъдыла.

«Лаборант болуб ишлейме», — деб кийиклени ёлтюрюб айланган боламыды?.. Семен башха таулагъа кетерге таукел болду. Айхай, не болады, не къалады, джолуна ачха керекди. Эгечи кийим складда ишлейди. Ол къайры эсе да джанлагъанлай, Семен кириб, къарауулагъа деб сакъланган он джангы костюмну алыб чыкъды. Аланы туристле табу этиб аллыкъдыла. Эт сатыб къыстыргъан ачхачыгы сакъланады. Алай а билмеген джерине кеси джангыз кетерге таукел эталмады. Ол узакъ джолгъа суйген къызлары бла кетген джашлагъа сукъланады.

Витяны джолу терсейгенди. Анда да Семен джашны кесин терслейди. Катя ючюн иги кюрешмегенди.

Семенну уа кызла асыры сан этиб кюрешмейдиде. Аны чырайы кызны алдарча тюлдю.

Семен пакъырда этген, тилеген кызла джууаб да этмей, бурулуб кетселе, ол асыры ачудан не этерге билмей къалады.

Семен киногъа, тойгъа чакъырса, Рита хыликке этиб, кюлюб, артына ауады. Бир кере да биргесине бармагъанды. Семен а аны бек жаратады. Семен бираз ачхачыкъ джыйса, кызны кесине бурлугъуна базады.

Рита Викторну кемсиз суйгенине уа ажымсызды. Алгъын кыз аны джашырыргъа кюреше эди. Катя Заурну суйгенин билиб бошагъанында уа тартынган-мартынган да этмей, Викторну ызындан тюшюб къалгъанды.

Нёгерине, Викторгъа, Катяны къалай къайтарсын?

Алай этер ючюн Ританы Виктордан айырыргъа керек болурму... Айхай, Витя былай таукел джаш болса уа... Аллайлыгъын билиб бергенди Семен анга бычагъын.

Рита да къалгъан кызлачады. Ала саугъаны бек сюедиле. Семен кызгъа ариу чилле джаулукъ алды. Анга алданмазлыкъ джокъду деб турады Семен...

Кызлапы юлериинде бары да чачылыб, Рита кеси къалгъанын сезиб. Семен эшикни къагъыб да кюрешмей, юйге кириб, кызны аллында джаулукъну джайыб: «Энди уа къалайса?» — дегенча, кёзюне таукел къарады. Рита кёзлерин джандырыб:

— Муну меннгеми келтиргенсе? — деди.

— Сора нек сейирсинесе? Сеннге келтиргенме.

— Къалай омакъды, нее? Не ючюн келтиргенсе?

— Алай, кесим. Мен сени бек жаратама...

Рита биягъынлай харх этди. Асыры кюлгенден къарусуз болуб тохтады. Семен а джукъ да айталмай, кызгъа битиб турады.

Асыры ачудан кызны къулакъ джанына бериб: «болду къангкъылдагъанынг», дерге джетди. Сора кесин кюлден тыя, Семён:

— Энди болдунг! — деди.

— Ой, Семенчукъ, асыры кюлдюргенден къулакъ артарыма дери аурутдунг. Сау бол! Бу саугъанг ючюн мен сени ёмюрюмде да упутмазма. Витячыкъгъа бу хапарынгы билдирейимми? — деди Рита, кюлюр тамырлары кёзгъадыб.

— Витягъа ол цеге керекди? Бизни арабызда къалсын.

— Болсун. Энди сен мени бу джолча алай кюлдюрме. Мен сеннге разылыкъ бермегенме, ышандырмайма да?

— Сора нек? Мен къалгъапладанмы аманма?

— Ой, сени огъесе, Семенчук! Бу ише алкъын сен джукъ ангыламайса. Хар адам джюреги ушатханга тагъылады...

— Билеме... Сен Витягъа кишни тенг этмейсе. Алай а джангыласа. Ол Катясын кишиге берлик тюлдю. Биягъыла джарашырыкъдыла.

— Таб, алай огъуна болсун. Аллах болдурсун алай. Тюзю, Катя анга барыр деб мени киши ийпандыраллыкъ тюлдю. Ол башханы сюеди. Суйсюн, алагъа бузукъ болургъа неге керекди.

— Насыблары алай болсун, мен аланы бек къулагъыма алама... Мен излеген джангыз сенсе.

— Тохта, олмуду айтырыгъынг! Чынты тегюле тургъанлыгъынгды, нее?.. Бусагъатха дери бу акъыл мени эсима келмегеди. Ай зауаллы Сенячыкъ! — деди Рита иакъыр-дасы бла келю болгъаны билдирмей.

Кюллюгюн тыялмай, Рита анга сейирсиниб, аягъындан ашына дери сынаб къарады. Семен аны эслеб, белин тюзетиб, башын келтюрдю.

Тартынмай эркишиге былай битиб къалгъан бу батыр къыз болур деб келди аны келюне.

— Эшитемисе, Семён, Витя мениге келишеди, мен аны сюеме, сен тюз билгемсе. Сен тенгинги джолун кесергеми излейсе, нее? — деб, кюлгенин да унутуб, Рита келю бла сорду.

— Витягъа сен керек тюлсе...

— Сора сенми керексе, нее? Къора былайдан дейме! Къыз кере келгенлигинг болур, джазыкъ сен... Саугъангы да алыб къора! — деб, Рита тамагъын бошлаб къычырды. Рита джаулугъун аны юсюне атыб, тюртюб юйден чыгъарды.

— «Бу къыз тюлдю, къара шайтан къаргъагъан бирди. Антсыз эдинг быллайны терилтмесенг... Алай болса да мен да алай башбаулулада тюлме. Менден къутулгъан да алай тынч тюлдю. Хар ким къарыуун бир сынаб керейик...» — деб, мурулдады амалсыздан Семён.

Семён джети туристге къошулуб бара, джолда таиг аласы бла энгда бир джугъутурну ёлтюрдю, аны мыллыгын бойнуна атыб, туристле солугъан джерге джетдирди. Биягъындай аланы ишекли, этмез ючюн къагъытха джазаргъа кюрешеди, терисин сыдырды, мыллыкны саплады.

Этни алагъа узатыб, эрлай ачхасын джыйыб, хурджу-нуна сукъду.

Туристле шынгкъартны джанына тегереклешиб олтурдула. Чоюнлада эт боркъулдаб къайнайды. Семен да аланы

орталарына кириб олтурганды. Муратыча болуб барганына асыры кыуаннгандап аякы тюбюнде чёб сынмайды.

Ол туристлеге кесини билимин, усталыгыны махтап турганлай, эслетмей, шыккыртсыз арт джанындап Заур келди. Семенну туристлени алдаб, алагы тагылыб, джугьутурланы, кийик эчкилени кырыб, этлерин сатыб турганы заповедникде барына хапар болуб джайылды. Директор Заурну тюзюн билирге ийгенди.

— Джаншаганынг боллукьду! Сени чотунг битгенди, тур. Дженгил тебре аллымда! — деб, агыашчы, мылтыгыны Семенну сыртына буруб, аллына сюрдю.

Семен эс ташлады. Сора төгерекге кыараб, бир кесекден эс джыйыб:

— Кыарнашларым! Бир кыарагызыз муну не эте айланганына, мени не терслигиме кергенсиз, — деб, кесин джакыккысындырыб кыычырды. Туристлеге сынаб кыарады:

— Гюнахсыз адамгы чабханын керемисиз?

Кыарнашчыкыларым! Нек кыараб турасыз! Уругьуз да тигилтсегиз а бу генезирни! — деб, ол дагыда кыолларын силкди. Туристле, терсни, тюзюню айырмай, дауур-сюйюр болдула. Орунларындан кыобуб, сёзге кыатышдыла. Бирлери уа хыны кыан алыб, Заурну юсюне сюелди.

Былай кийимигизге кыарайбыз да, сен былайда ишлей болурса дейбиз. Бу адам бизни биргебизгеди. Энди сен не излегеншиги айт. Сеннге не керекди? — деди ол.

— Бу адам барыб тохтагын аманлыккычыды. Ол эртде огьуна тюрмеде олтурургы тыйышлы адамды, — деди Заур ачудан джарылыргы джетиб.

— Хы, болдунг! Озма энди! Джашла, ийнамагызыз мынга. Аманлыккычы ол кесиди. Агыашчыны кийимлерин кийиб, сизни башыгызыны кыатышдыра турады! — деб кыычырды Семен.

Туристле не айтыргы билмей, бир-бирине кыарашдыла.

Туристлени тамадалары тюйюшюр кыан алыб, Заурну аллына келди. Кыолун узатыб:

— Кыайда, керти агыашчы эсенг, кыагытышгы чыгырчы! Былайда не эсе да биз айыралмагынап бир зат барды! — деб кыычырды... Заур кыагытын алыргы хурджуна узалды. Алайдагыла Заур кыайгылы болгын керзюучюкде Семен сермеб, чечме шкокпу алды, кыачыб, чегетге ташайды. Семенну кыачырыб ийгенине Заур ачудан джерни тырнарча болду.

Туристле болушмасала, ол кыутулаллык тюл эди деб кыыйналады. Энди аны кыыйырсыз чегетде излеб, ким

табарыкъды?.. Туристле уа аны оюннга санаб, кюлюб, бир-бирине хапар айтадыла. Заур ангылатхандан сора ала Семенну ким болгъанын билдиле, аны хыйлалыгына сейирсиндиле.

— Эртдениги азыкъ хазырды, къашыкъларыгъызыны алыгъыз, марджа, деди къайсы эсе да. Заур алайда кёкеллени ичинде Семен ёлтюрген джугъутурну башын эс-леди. Этлерини къалгъан кесеклери алайда бутакъгъа тагъылыбдыла. Огъай, Заур бу терсликни кечаллыкъ тюлдю.

— Къонакъла, джугъутур этни ашаргъа бош хазыр-ланасыз. Урланнган этни ашаб, айыбсыз къутулургъаamy мурат этесиз?.. Конторгъа келигиз,—деди агъашчы ачыудан сёзю къыйналыб чыгъа. Ол джана тургъан отха барыб, тагъылыб къайнай тургъан къазанчыкъланы аягъы бла уруб, кюлге къантарды.

Туристле ачыуланыб, дауур-суююр болдула. Заурну атасын-анасын тойдурдула.

— Сабыр болугъуз! — кымылдасагъыз, үрлүкъма! Терк тебрегиз! — деб, Заур адамыча кычырды.

Туристле къоркъаракъ болуб, джюклерин сыртларына къысдыла. Ичлери отха къуюлгъан сауутларын къолла-рына алдыла. Ауузлары от чагъа, мурулдай, ызларына элге суймей тизилдиле.

Заур джол узуну алагъа бир сёз айтмагъанлай, элге джыйылдыла. Заповедникни директоруну кабинетинде ала ашхы тарыкъдыла. Директор Семенну этген аманлыкъла-рын тизди. Акт салыб, Семендан джугъутур этин талай, кере сатыб алыб ашагъанларына барына да къол сал-дырды.

Агъашчыны къатылыкъ этгени ючюн кечмеклик тилеб, башларына бош этди.

Заур къуллугъун тюз тындыргъан бла къоймай, асыры оздуруб, артыкъ сёлешгени ючюн анга айыб салынды.

КЪАЧХЫ КЮНЛЕ

Сентябрь, кюнле кыс-харыла башлагъан кёзюю, таулада буула кычыргъан заман Тебердукъаны сагъышландырадыла, бурунгу заманланы эсине тышюретдиле.

Ол джыл да къач быйылча былай джылы, былай чууакъ эди. Саргъалгъан чапракъла агъа эдиле, буула джерджерден тауушларын эшитдире эдиле. Ала Узакъ Востокдан келген ууакъ тамгъалы буула эдиле. Тауушлары да быладан эсе назик, къарыусуз эди. Акъ тамгъалары бла саб-сары бууларыны туклери къачда саргъалгъан чапракълагъа, ханслагъа ушаб, къаудан бетлидиле. Ала къалын чегетледе шыкъыртсыз джюрюйдюле.

Аланы айырыб кёрген да кыйынды, нек десенг, ала айланган джер, ханс, чапракъ бары да бирча саргъалгъанды. Адамла аланы къолгъа юретгенлери себебли, буу сюрюуле юркмейдиле, къачмай, къайгысыз отлайдыла. Юйлени тегерегинде айланадыла, таб, арбазгъа кириб, эшикде сауут кёрселе, джалайдыла.

Ол огъурсуз джыл немча фашистле штабларын келтириб, заповедникге салгъан эдиле.

Кийикле къоркъуб, чегетни теренише, тар къулакълагъа синген эдиле. Къач джетиб, буула къошулгъан заман эди, аланы бугъалары тиши бууланы кеслерине сызгы-

рыб, чакъыра эдиле. Бир-бирде кыйырсыз чегетни ичи сызгыргъан. тауушдан тола эди.

Ол заманны тебсыныб, немчала уугъа джайыла эдиле. Джюз бла жарым буудан къуру джыйырмазы къалгъан эди.

Тебердукъа уа алагъа джертленибди:

— Тохтагъыз, нек ашыгъасыз! Апсаты сизге кесни тапытыр. Ол заманда айтырма мен сизге хапар... — деб, тиш къыса эди. Таб, Тебердукъа Апсатыны къолундан келмезлик дуняда джукъ джокъду, чегетле да, кийикле да аны къолундадыла деб, толу ийшаныбды. Бу ийнаныу бурун меджисуу замандан бери джюрюйдю. Ол огъай эсенг, мал кесиб этни ууакълагъан, ашагъан заманда сюеклени сындырмай, джерге бастырыб тургъандыла. Не ючюн? Апсаты артда алагъа джан саллыкъды, ол кийикле, хайыуанла биягъынлай дунягъа къошулдукъдула деб.

Артыкълыкълары ючюн къанлы джаулагъа азаб кечирек — къышны арасында келди. Алай болса да немчала былайдан башлары алыб, алай тынч кеталмазлыкълары биле эдиле. Тебердукъагъа сорсанг: кийиклени кёб къыргъанлары ючюн чырмалгъандыла, — дейди.

Ол кёзюуде Тебердукъаны юйюнде бир орус джаш тура эди. Ол къайда эсе да чегетлени, уучулукъну юсю бла институтда окъуй эди, джай сайын а заповедникге келе эди.

Бу джол а кыйын ауруб, врачла айтханча, тау хауада кесин бакъдырыгъа келгенди.

Ол, джаш адам, Тебердукъагъа бурун заманладан хапар айтдырыгъа бек сюеди. Бир-бирде уа чегетге кириб, тамгъалы сары бууладан кёзюн алмай, къараб туруучан эди. Ингирде юйге къайтса уа Тебердукъа бууланы махтаб:

— Дуняда аладан ариу кийик джаратылгъан болмаз, — деб, сейирсиннучен эди. Кюн чыкъгъан джанында халкъла буугъа гокка ханс деб бош атамагъандыла.

Ингир сайын джашны безгеги тутады. Хоншула аны ауругъанын билгенле, мал кесселе, анга хоншулукъ иймей къоймайдыла. Ол алыргъа унамаса, Тебердукъа аны чялта эди:

— Бу бизде бурундан келген адетди. Биреу сени унутмай, разы болуб, юлюш салыб, хоншулукъ ийди эсе, хоншу да, мадары бар эсе, аны къуру къайтармайды. Табагъына бир джукъ салыб недн. Анга уа «кёл алгъан» дейдиле. Ол заманда Апсатыдан кёб игилик тилейдиле, алгъыш этедиле. Аны адамлагъа чомарт болурун излейдиле. Ол себебден хоншулукъну ызына къайтаргъан адет

джюрюмейди. Ол адам болумсузгъа, ишленмегенге, хали билмегенге саналады.

Уучу кийик ёлтюрюб келе эсе, джолда аллына тюбегенге ол замаплада эт бериб, къууандырмай озмагъанды. Не ючюн? Зарланмасын, къаргъамасын, къууансын салгъыш этсин деб. Аны атына «уча» дегендиле. Энди учаны магъанасы бироз башхаракъ болгъанды. Бир-бир уучула уа бютеу эглерин джолоучулагъа чачыб сиреле эдиле. Сора дагъыда аллына адам тюбесе: «Энди кийик ёлтюрсем, этим болса берирме», — деучен эди. Анга да бурунгула: «Болсун», «Болса»... дегендиле.

Уучудан эт тигим алгъан адам а алайда къолу бла хансчыкъланы джыртыб, мыллык болгъан джанына атханды. Атхан сагъатында: «Чох, чох! Тейри кёб берсин! дегенди, арты къалын болсун деген магъанада.

Джаш, Тебердукъаны бир сёзюн ычхыпдырмай тынгылаб, къагъытха джазады. Тебердукъа нек джазыб кюрешгенин сорса:

— Бурунгу заманы биз билирге керекбиз. Аны унутургъа болмайды. Аны бюгюн бизни джашауубузгъа да магъанасы аз тюлдю. Мен сизни Апсатыны махтаб, таулуланы, бурунгу джашауларыны юсюнден китаб джазаргъа излейме, джазаллыкъ эсем, къайдам... — деди ышарыб.

Бу сёзле Тебердукъаны джанына джараб, сары джауча джагъылдыла.

Немчала элге киргенлериинде уа джаш ёрге къобалмазча юзюлюб джата эди. Тебердукъа партизаплагъа джол уста болуб, таугъа кетди. Ызына къайтханында, джаш аманына таяныб турады. Джазыкъсыныб, хоншулары не келтирселе, аны ашаргъа кюрешеди.

Немчала чегетде тамгъалы бууланы артларын этерге джетдиргенлериин билгенинде, джаш терен ахсыныб, кёзлерине джыламукъ урду. Терлеб тургъан исси къолу бла Тебердукъаны къолун кысыб, ол былай айтды:

— Мени къолумдан келгенин мен аярыкъ тюлме! Адамлагъа, кийиклеге, джерибизге салгъан къыйыплыкъларын мен сау болуб, алагъа къурутмазма!

Тебердукъа аны болумуна къараб, башын булгъай.

— Насыбсыз, бу болумунг бла сен алагъа не эталлыкъса?.. Орунда бир джанынгдан бир джанынга айланалмайса сора... — деди джашха эшитдирмезге кюреше.

Кёб турмай Тебердукъаны гестапо тутду. Артда уа къоймагъанларында, тау башында Таш чоюнга фашистлеге джол уста болуб кетгенди деген хапар джайылды.

Андан сора чегетде джашыныб тургъанды. Кече бла элине къайтханында, джаш джокъ! Джашны хапарын къартха хоншулары айтдыла.

Бир джолда элге фашист аскерлени тамадаларындан бири келгенди. Офицерле аны ресторанига элтиб, къарулары аямай аллына сыйлы хантла, ички салгъандыла. Ала иги кеф этген кезюучюкде, ушагъулу кийими бла бир сазбет джаш дослерине кириб:

— «Ма бу сизни этиб айланган итлугигиз ючюндю!» деб, юслерине **гранатны шууулдатханды**. Тогъуз-он немча офицер алайда огъуна битгендиле. Сау къалгъанла эс джыйыб, къобхунчу экинчи гранат бла джаш кесин дуниядан тас этгенди. Ол Тебердукъаны юйюнде джашагъан ирахын джаш болгъанды. Гранатланы ол къайда табханын киши билмейди. Бизни аскерлерибиз бу элни ичи бла аушха тизилиб баргъан сагъатда «дертинги алырса», деб, джашха кеслери къоюб кетген огъуна болурла.

Джазыб тургъан тетрады уа Тебердукъаны юйюнде къалгъанды. Аны бир бетинде былай джазылгъанды: «Кийиклени ёлтюрюучю — ким эсе да, ол джаныуарланы джауу болгъан бла къалмай, адамланы да джаууду. Бир кийикни, къанатлыны ёлтюрген уучу да — аманлыкъчыды. — Таулула кеслери джаратхан Апсаты таулары, кийиклени аманлыкъчыладан сакълагъан, аллахны орнунда кёрюнеди. Башха халкълада да таб, Европадагъылада да Апсатыгъа ушашла бардыла. Закон, джорукъ къарыусуз заманда тюзлюкню, табигъатны суйгенле кеслери чыгъаргъандыла тыйыншылы кёрюб, ушашдырыб айтдыла. Аланы табигъатха хайырлары болуб тургъанды. Бизни джерибизни кючлеген душманла бири къалмай уллу аманлыкъчыладыла, къаты адамладыла. Аланы этген хаталары, салгъан къыйынлыкълары башларына джетмей къаллыкъ тюлдю»...

Заур бу сёзлени эсине кёб кере тюшюреди. Чырмалса, джолу терсейсе, анга бу сёзле болушадыла. Кийиклени ёлтюрюучю-душманды. Заур а туугъан джерин джауладан, аманлыкъчыладан сакълагъан аскерчиди. Не башхасы барды. Апсаты, айтыулада, таурухда сакълагъан эсе, Заур керти джашауда сакълайды.

...Мутхуз эртден. Заур бла Катя заповедникни джыйын джанлы болуучу таша джерине тебретиле. Кече сайын алайдан бёрю кючюклени тауушлары чыгъыучанды. Заповедникден узакъ бармай, ёзен ичинде колхозну къой сюрюую турады. Бёрюле джыйын болуб, сюрюуге учадыла. Муну тохтатыр мадар излейдиле. Заургъа аланы уяла-

рын таб, сора биз аланы барын да тутта билирбиз, — дегендиле.

Катяны ишлемеген кюню эди. Ол биргенге элт деб Заурдан тиледи. Бу арт кезюуде ала экиси да чегетде бирге кёб айланадыла. Катя хауаны, чегетни, хансланы тереклени кюн сайын тюрлене баргъанларына сейирсиниб къарайды, аны кёрсе, Заур да къууанады.

Былайда тюрлю-тюрлю чегет къанатлыланы джырлагъан тауушларына къулакъ салыб тынгылайды, аланы ариу тюклери хауада къалкъыб, къанат кериб учхапларынын сынаб турады. Бир терекден бирине чынгай, джерде хансланы ичинде дыбыртлаб айланган джумушакъ тюклюледен кез алмай къарайды. Ала былайда хар атламынга аллынга чыгъадыла.

Дарман хансланы, дыгълени хызенчикге джыяды. Джумушакъ тюклюле да кёгет джыйыб, къышларына асырай биледиле. Хар не да ызына айланыб, къышны джууукълашханына шагъатлыкъ этеди. Қъанатлыланы, чегет макъачыкъланы тауушлары да энди санлаб бир эшитиле башлагъанды.

Буула уа алгъынча ёкюредиле. Аланы богъурдакъ ауазлары адамны къалай эсе да мыдахыракъ этеди. Саргъалгъан чапракъла кёбден кёб агъыб, тереклени джалан бутакълары ачыладыла. Артыкъ да бууланы тохтаусуз къычырыкълары сентябрны арт кюнлери болгъанын эсинге саладыла. Джерге тешелиб саргъалгъан къызылсыман чапракъланы ичинден мийик ёсген нызы бутакъга ушаш расаланы башлары къарайдыла. Ала алкъын джашиллей турадыла. Чирик дюккючле, аугъан ёретурукъла андан да кёбдюле.

Бурунгу джассы ташланы юсюнде кюмюш суугъа боялгъанча акъсыл джашилсыман таш тюкле джабыу болуб джабышхандыла. Бир-бир тереклени да агъач тюккючлегенди.

Бара тургъанлай джол джанындан, хансны ичинден чыгъыб, гитче къанатлычыкъла учуб, къайры эсе да тас боладыла.

Қъанатлыланы тауушлары чыкъгъанлыкъга, бютеу тегерек джайдан эсе шыкъртсызды. Джай къарла эриб, къутуруб келген шоркъалы тау сууланы тюз къатларына бармасанг, шуулдагъанларын эшитмейсе. Энди Заур бла Катя къоркъар, ала джашыныр адам джокъду. Ала энди къалайда да эркин джюрюйдюле, алай а Катя аны юйюне бармагъанлай турады. Заурну анасы Катяны этген игилигин унутмай: «Джашым, Хауаны ол итни къолундан

ктутхаргъан адамлыгъы ючюн мени бюсюреу этгеними, разылыгъымы да къызгъа айтыб бир ангылат. Кесин кёрмейме, таб тюбеб кълсам да мени тилим джетирик тюлдю», — деди.

Алай а Хауаны Мустафадан айырылгъанына Зулихат не айтханын алкъын киши билмейди, не ючюн десенг, суйрелиб баргъан къызла, къартла айтыугъа кёре, бир-бирде тюзелиб, юй болуб да кетгендиле. Бир-бирде уа, къыз да сюе тургъанлай, атасы, анасы да разы болуб, таб, термилиб берселе да, къызны суйреген атха чыгъаргъан сыйгъа саналгъанды. Ким биледи, Мустафа къызны Зулихатдан кёл табыб суйреген эсе уа... Алай а къызыны бети кетиб, джыламукъ джугъу болуб кёргенинде, анасы да анга къошулуб джылады, экинчи Мустафагъа бар деб къысмазгъа ант этди. Заургъа уа Катяны келтирине разы болмагъанын энтда ангылатды. Заур джууаб этмей, тынгылаб тургъанлыкъгъа, Катядан башха бла джашауу болмазлыгъын билдирирге кюрешгенди.

Бир джолда Катя бла Заур къууанч тыбырлы болуб, бетлери къызара, бир-бири бла сёлеше, элни аргъы орамы бла къайры эсе да бара тургъанларын кёргенлей, джунчутама деб, къоркъа, Тебердукъа къатларына келиб, экинни да къолларын къаты къысды, сора «Катягъа да ангылат» дегенча, Заургъа джити къараб:

— Аллах сизге джол берсин, тюзетсин, насыблы болугъуз! Бир киши айтханнга да къарамагъыз, джюрегигиз бичгенча этигиз. Мен сизге разыма! — деди.

Ол алагъа алгъыш эди, джашауну джолун юретген сёзле эдиле. Заурну аякъ тюбюнде чёб сынмайды. Ол къарт атасы айтханны олсагъатдан Катягъа кёчюрдю. Катя къууанганын джашыралмай суйюмлю ышарды. Аны эслегенинде, огъурлу къарт кеси орусча былай къошду:

— Сау бол, балам! Атынгы билмейме, Къаракъыз дейим, разы эсенг... — деб, аланы орнуна кеси джунчуб, джолну энишге айланды.

— Меннге Къаракъыз дебми атады? Алай нек айтды? — деб сейирсиниб сорду.

— Катячкъ, сен къара шиллисе, дугъум кёзлюсе, аны ючюн эркелетиб айтады. Бизде Къаракъыз деб кёблеге атайдыла, аталары, аналары огъуна... — деб джууаб этди Заур.

— Огъай, ол мени атымы биле эди, унутуб, не айтыргъа билмей, аузуна тюшген атны айтыб кьойгъанды, — деб кюлдю Катя.

Катя джангылады, ол атны кызыны кырашиллилиги ючюн, неда атын унутуб айта турмагъанды.

Ойнай тургъан ариу кезлери бла суюмлю ышаргъан Катяны кёренинде, дуниядан замансыз кыораб кетген, джашлыгъында кесини джанындан суйген Кыракъызыны эсине тышюрюб айтды. Аны нюрлю джаякълары, ала кезлери Тебердукъаны кезюнден кетмейдиле. Ол Кыракъызы меннге ёмюрлюк негер болургъа аллахуутагъала буюрмады эсе, бу сурат кибик чырайлы Кыракъызыны мени уланым Заур ычхындырмасын, келиним болсун деб кельюне келди. Ол кезюучюкде кеси билмей тургъанлай, Кыракъызыны эсине тышюрюб, атын биринчи кере айтыб ийгенди.

Къартны кезлеринде джыламукълары ойнадыла. Ол Катягъа, кесини кызына кыалай боллукъ эсе, алайды. Бир джаны бла аллай кыыз келинлеб, юйюне кирлигише кыууанады, экинчи джаны бла уа кесини Кыракъызы кезюне кёрюнюб мыдахланады.

Зауукълу джаш джылларын эсине тышюредиди. Тауладан аязчык ургъанча, бети джарыб, санлары дженгил болгъанча кёрюндюле. Алай а не келсин, озгъан джашауну бери кыайтарып мадар сау дунияда да табылмагъанды. Джюреги экили болуб, кыйналгъанын джашлагъа эслетмез ючюн ол алайдан джанлады. Энди аланы киши бир-биринден айыраллыкъ тюлдю. Элде да, тауда да, шындык чегетни теренинде да ала аякъ тюблеринде чёб сынмай, зауукъланыб джюрюйдюле.

Кыайда эсе да мийикден аушха учуб баргъан турналаны кыурр!.. кыурр!.. кычырыкълары чыккъды. Ол кезюучюкде, алагъа эришгенча, ёзен ичинде буу ёкюрген таууш ачыкъ эшитилди:

— Аууу-ооох, аууу-оох!..

Катя сескекли болгъанча, Заурну кыолундан тутуб:

— Кел, бир тынгылайыкъ. Бизни джашауубуздан, мындан ары кыалай боллугъубуздан бизге хапар айтыргъа излей эселе уа, кел, шо бир тынгылайыкъ, — деди келью бла джалыныб.

Мийик кёкде саф-саф болуб баргъан, турналаны, джохар мюйюз бууланы кырхаракъ ауаз бла ёкюргенлери сагъышландырмагъан адам болурму дунияда?..

Катя тохтаб, кыолларын кезлерине кюнлюк этиб, кёкге кыарады. Кёкде турнала кезден ташайдыла. Ала аджашхан болурла деб, ачы ёкюрген бууну кёрюб кыояр мурат бла саргъалгъан чегетге кыарайды. Аны да эслеялмай, Катя энди кыайры эсе да кенделен учуб баргъан кыарыл-

гъашчыкълагъа къарайды... Алгъын Катя кеси джангыз болуб, былайлагъа къараб болгъанны сынаргъа, адамладан да, джаныуарладан да, къоркъа эди. Энди уа эм суйген, термилген адамы биргесинеди. Энди ол олсуз ёмюрде да джукъгъа чыкъмазгъа кеси кесине сёз бергенди. Джукъ да айтмай, къыз Заургъа айланыб, бойнундан эки къолу бла къаты къучакълады. Сора ол:

— Заур, мен сени къалай суйгеними билмейсе... билмейсе! — деб, чегетни зангырдатыб къычырды.

Аймыса, бары да эшитсинле... Барысы да билсинле, къулагъыма-ишге кирмейди... Экиси да кеслеринден насыблыгъа кишини санамай, бир-бири къолларыи къаты къысыб, ышаргъаплары, чамлары тохтамай, чегетни къалынына кириб кетдиле. Ала баргъан джаяу джолчукъ къулакъ ичинде суучукъгъа бурулады. Огъары джанлары уа чорт къаяладыла. Катя джарны башында кёкенни ичинде не эсе да бир къымылдагъанланы эслеб, ажымсыз да джаныуарды деб умут этди! Иги эслеб къараса, ким эсе да башындан былагъа шоккуну буруб тура!.. Катя олсагъатдан Заур къайгъылы болду. Катя Заурну аллына сюелиб, кёкреги бла окъдан сакъларгъа мурат этди. Шокк атылгъан таууш тунакы чыкъды. Катя къычырыкъ этиб, Заурну къучакълай башлагъанлай, Заур андан тирри болуб, къызны сермеб, къойнуна къысыды. Заур Катяны имбашында къан кёрюб, эрлай кесини кёлегин джыртыб, байлаб, адам кёрмегенликге, мылтыгъын кёкеннге тутуб атды. Сора къаяла таба чабды.

Алай а анда тилли да кёрмеди. Чегет бауурда мылы джерде уллу чурукъну ызын эследи.

Заур Катяны заповедникни юйлерине дери къойнундан тюшюрмей элти. Аллында акъырын ахсына келиб, Катя дыфсыз болду. Къалай эсе да бёлюб-бёлюб, табсызла солуйду. Бир-бирде уа илгенеди. Бетинден къаны кетди. Эринчиклери аз чюйюрюлгенча кёрюндюле.

Заур аны эслеб, сёлешалмай, кёзлерин джашырды.

— Катячыгъым, эшитемисе? Къоркъма, кёзюнгю бир ач, былай меннге бир къара... Ма, тамблагъа сау болуб къаллыкъса, нек эс ташладынг быллай бир?.. Биз къуру да ма былай бирге айланлыкъбыз, — деди ол, эринлери къалтырай, бир кесек эс джыйгъанында.

Катя джумуб тургъан кёзлерин акъырын ачыб:

— Турнала учуб кетдилеми? — деб сорду.

— Ала къайтырыкъдыла. Биз аланы къычырыкъларына энтда тынгыларбыз, — деди Заур.

Катяны больницагъа салдыла.

КЕЧ УЧХАН ТУРНАЛА

Арадан талай кюн озду. Катяны джарасы алай хаталы тюл эди. Алай а къяны кѣб кетиб, иги огъуна азыб, къарыусуз болгъанды. Билек къо-

шундан чечме шокну огъун алдыла. Катя маджалыракъ болуб, врач эркинлик бергенлей, сюдден соруу алыргъа адам келди. Катя ким эсе да къоркъутуб, алгъаракъда къагъыт джазыб ийгенин айтды. Ишекли болгъан адамларын соруугъа чакъырадыла. Аланы бири — Шаптал да чакъырылды. Аманлыкъчы ол болгъаны белгили бола башлады. Машинкада басмалаучу къыз бир джолда Шаптал кимге эсе да накъырда халда джазгъан къагъытны келтириб, басмала деб тилегенин айтды. Катягъа къагъытны ийгенин Шаптал кеси да джашырмады. Алай а шок атхан мен тюлме, — деб, ант-кърал этди.

— Тенгими мешинасын сюрюб кетгени ачыу болуб, мен къоркъутуб къызны башына акъылын джыйдырыгъа излеген эдим, — деди ол. Алай а Хауаны сюйреб баргъанын не дыгалас этди эсе да джашыралмады.

Соруугъа Мустафаны да чакъырыб, къызны урлаб баргъанын, акъ газна кырпычдан кесине эки этажлы алаMAT юй ишлетиб тургъанын, «Москвич» мешинаны алыргъа ачха къайдан табханын эсине салдыла. Мустафа къачан эсе да Хауаны тилеб къорешгенине сокъранды. Ол кюн болушлукъ излеб, ол тели Шапталны чакъыргъанына да

ачыды. Эм артында болгъанны къатышдыргъан ол болду. Мустафагъа Хауаны суйре да юйюнге элт деген да, «къыз суйрелгенди» — деб, барыб милициягъа тарыкъгъан да Шаптал кесиди. Былайда уа аны юсюне джангы юйню, мешинаны да сандырагъандыла.

Энди бусагъатда ол юйню ишлетирге ачханы къайдан къалай табханына ким ийнанпыкъды! Сюд этилсе, сыйырыб къояргъа да боллукъдула. Алай а бусагъатда аланы унутдуруп ишле бардыла. Бусагъатда чакъыртханлары неди десенг, Шапталгъа къошулуб, шкок бла адамны ёлтюрюрге деб, мараб атханды, уралмагъанды ансы дейдиле. Аны уа аллай акъылы болмагъанды. Мустафа кесек заманга адам танымазча тюрленди: азды, джашаудан тюнгюлгенча, киши бла сёлешмейди, бети да къабырдан чыкъгъан адамныкъыча болуб, саб-сары саргъалгъанды.

Мустафа бююнмю, бюгечеми тутулама деб сакълайды. Кесинден да ары-бери джанламазгъа деб, къол салдырыб къагъыт алгъандыла, сакъламай не этсин...

— Бош къаллыкъ «Москвични» кёремисе салгъан хатасын... Алгъынлада уа къызны джамчыгъа чырмаб, ат аллына алыб таугъа бериб кетерик эдиле... Антсыз эди анда ызыгы да табмаса. Бу худжу къаллыкъны уа мотору жыгъырдай келди да дынг болду да къалды. Къан джаудуруб къойгъан ол болмадымы!..

Мустафа къачан, нени юсюнде терсейиб тебрегенин эсине тюшюрюрге кюрешеди. Хауаны бирипчи кере кёргенлей, эси кетиб къалгъан эди. Аман иннетде: «Бу меники бир болгъа эди да мен экинчи кюн ёлген огъуна этге эдим», — деген эди. Дагъыда Шапталны тирилигин, хыйлалыгъын, батырлыгъын кёргенинде, муну бла тенглик тутсам, къызны келтирирге болушурукъду деб, анга эси кетген эди... Ким билсин, алайдан терсее башлагъан болурму... Эшта, ким да кёрюрча, мазаллы юй ишлерге, мешина алыргъа керек болмаз эди. Тюкенде да джутлапмай, тюз ишлерге, къалгъанлача алгъан джалы бла болургъа керек эди. Не сагъыш этсе да Павел Петровичге тюбеген кюнюне ишеклиди. Ол Мустафаны тюкен бла иги хайырланыргъа юретгенди.

Алай болса да ала бары да бош болурла. Аны не терслиги барды! Телилик этген Шаптал эсе, аймыса, джолукъсун айыбына. Шаптал къагъыт джазыб ийгенликге, Катягъа шкок атарыкъ тюлдю. Шаптал Мустафа бла оноулаша уа айланганды. Алай а Мустафа анга: «Сюйгенинча эт, суйсенг — джаз, огъай десенг — къой. Андан не

барды!» — деб кюлюб кьойгъанды. Шаптал муратыча болмазлыгъын биле тургъанлай, безирге бек сюеди.

«Атхан сизсиз» — деб, экисине ишекли болуб тургъанларын билгенинде да Шапталны сан этмей тургъанына Мустафа сейирсинди.

— Кьойчугъуз бу бош хапарны! Мен акъылымданмы чыкьгъанма биреуню кызына шок атыб!.. Билемисиз, халкъда къалай айтханларын: джюз адам кюрешселе да шалбары болмагъанны неси тешерикдиле!.. — дейдиле.

Соруугъа Викторну, Семенну да чакъырдыла. Алай а алагъа да илинир зат табмадыла.

Заур больницагъа кюн сайын да барады. Алай а Катягъа бир ыйыкъдан — ыйых кюн ийдиле.

Катяны бети акъ учхунча болуб, билеги байланыб, орундугъунда джастыгъына таяныб турады.

Джаш, орнатылгъан гокка хансланы эм айбатларындан джыртыб, бир уллу джоппуну Катягъа ышарыб узатды.

— Сау бол, Заур! Меннге ёмюрде киши быллай саугъа бермегенди. Сен биринчисе, — деб суююмлю ышарды кызы.

— Къалайса? Кесинги маджалгъа таныймыса?

— Таныйма, — деб кызы башы бла джууаб этди сёз айтмай, — сора ызындан былай кьошду: «Билемисе, Заур, чегетге да, сениге да асыры тансыкъ болгъандан бир-бирде алыныргъа джетеме».

— Катячыкъ, сен чыртда джукъгъа сагъыш этме, эшитдингми, сау болургъа кюреш! — деди Заур сёзлени бир-бири ызындан басындырыб. Эшик юсюне келиб, Рита, аны биргесине ишлегенле сюелгенлерин кёргенлей, Заур кетер къаннга кирди. Сёзлерин тыйыб, айырылышдыла.

Милиция бу ишни соруун тындыргъынчы, Семен, джукъгъа кетмезге алагъа берген кьагъытына да къарамай, бир джары жанлар кьайгыгъа кирди. Ишни арты къалай болурун ким биледи. Айю мамурачны ёлтюргени ючюн да уллу тазир тёлерге керек эди. Кетерини ал кюнюнде Виктор бла тюешиб, бир джукъ уртламай кьоймазгъа оноулашдыла.

Шохла заповедникни юйлеринден узакъ бармай мырдычыкъны къатында ачыгъыракъ джерчикде отну джакъдыла. Виктор тишле джонуб хазырлады. Семен а эт бла аракъы алыб келгенди. Былайда сууну шууулдагъаны джукъ эшитдермейди. Былайгъа киши келмеученди. Виктор тишликлени сериуюн отда ары бла бери бурады. Этни джауу кёсеу башлагъа тамыб чырылдатады. Семён а сёзю теренине кириб барады:

— Дунияда тенгликден багъалы не барды? Витячыкъ, сен болмасанг, мен былайда бир кюнню да турлукъ тюл эдим. Айт, меннге былайда не барды? Витя, мен тюрмеде къачан тургъаным меннге ким болушханын билемисе? Тенглерим! Аланы болушлукълары. Тенглик, дунияда сеннге джетген зат джокъду. Эх, апасы бергенни тѣк-ген а... — деб неле эсе да айта тебреб тохтады. Тишлик кыб-кызарыб бишди. Кѣк шышаны башын ачдыла.

— Къарнашым, бизни керти тенглигбиз ючюн тартайыкъ, тишлигбиз да суууб къалмасын! — деб Семен ашыкъды.

— Сѣмачыкъ, энтда сагъыш этчи, къалыб кетерми эдинг былайда?

— Витя, сен неле айта тураса? Ойнагъанмы этесе мени бла. Мен бу дыгаласдан ычхыныб, керти джашауда керилиб джашаргъа термилеме, хурджунумда суйгенимча ачхам болуб. Джыгырам, бош кюрешме.

Аны кьой да энтда бирерни агъызайыкъ. Витя, сени джолунг болсун, муратынга джет! — деб, Семен энтда бирни агъызды. Мырдыны ол джанында бир къанатлы назик тауушун созуб кычырады.

— Эшитемисе, Виктор! Гылын кьуш джаз кычырыучан эди. Къачда уа нек кычыргъанлыгъы болур экен? — деди Виктор сескекли болуб.

— Мени ашыргъанлыгъыды. Тынгылачы, таб, буула да ѳкюредиле, — деб кюлдю Семен. — Витя, тюзюн айтайым, сен болмасанг, мен былайда энтда бир кьош-мюйюзну агъызмай кетерик тюл эдим. Алыучула уа, ой-ой-ой! Хурджунум ауур боллукъ эди. Билемисе, Витя, былайлада «Джашчыкъ» деб, бир айырма буу айланады. Буулагъа бугъалыкъ этиб турады. Виктор сюзюле башлагъан кѣзлерин джандырыб, бармагъын ѳрге тутду:

— Семен! Аны атын сагъынма, къарнашым. Боллукъ тюлдю. Бизге ышаныб турадыла, аны къалай ангыламайса сен? Былай болгъанны барын да: айюлени, джугъутурланы, къашха эчкилени, таб ма ол кычырыкъчы гылын кьушну да биз сакълайбыз. Эшитемисе, сен, Семенчук!.. Кел, энтда бирерчикни эндирейик. Сени саулугъунг ючюн ичеме, Семенчук! Шо энди былай тюзюн бир айтыб кьой, ол айючюкню уа нек ургъанлыгъынг эди?

— Витя, мени ол эсимде да джокъ эди. Кеси мыллыгын юсюме атханында, талаб кьояды деб атхан эдим. Мен аны джюз кере айтханма! Менден тил этген ол къанау болгъанды. Мен ол Заурну джерде джыландан эрши кѣреме. Таб тюшсем, мен аны аярыкъ тюлме. Ол Катячыкъ

ючюн илингенди меннге. Мен мараб туруб, ол джол юслерине барыб кьалгъан эдим. Къарнашым, тут бери стаканынгы, энтда бирчик тартайыкъ!

— Эшта, энди болгъан болурбуз. Ансы, таб юйюбюзге джыйылалмай кьаллыкьбыз.

— Витя, сени саулугъунг ючюн! Сени кълюнге джукь келмесин... Мен Катягъа тиерик тюл эдим... Ангылаймыса, керек тюл эди ол меннге... Тюзю, билсенг, ол сени кьоюб, башхагъа да тагъылгъанды. Меннге уа не башхасы барды... Меннге ол ит Заур керек эди... Мен аны орнун табдырлыкь эдим... Экибиз ючюн да...

Ол тели кьыз а аны аллына сюелди да кеси кьыйынлыкь табды, — деди Семён джылыныб.

— Сен нелени кьатышдыра тураса? Кертими айтаса?.. Сен кьызны мараб атханса, алаймыды? — деб, Виктор эсин джыйыб, кьыппаны седретирге дыгалас этди.

— Витя, мени сенден джашырыр затым джокьду. Биз татлы тенглебиз. Тенгле... Витя! Андан багъалы не барды, ой сени огъесе... Мен сени ючюн башыма кьыйынлыкь алыргъа таукел болгъанма. Сен мени, Семен джыгырангы, кьуру да тюз ангылайса. Сен мени сатмазса да, тенгим? Джукь кьалгъан эсе, кьуйчу бери, — деди Семен ичин теге.

Виктор бираз аязыб, сермеб, Семенну джагъасындан алды:

— Тохтачы! Сора Катягъа шкок атхан сен болгъанса, алаймыды? Айтыб кьой дейме! — деб кьычырды ол.

— Тюртме мени! — деб, кьан кьуйгъанча кьызарды Семён.

— Сен кьалай урдунг аны! Бусагъат ит ёлюмюнден ёлтюрейим да сени! — деб, Виктор аны тюбге басды. Экиси да джагъалашыб, башлы-тюблю болдула. Семен джерде бычагъын изледи, алай а кьолуна ичи бошагъан аракъы шыша тюшдю. Ол аны бла керилиб, Викторну башына урду. Викторну кьоллары Семенну бойнуна кьарышхандыла. Викторну башын джууб келген кьан кёзлерине кьуюлду.

Семен аны кьолундан ычхыныб, кьачыб, мырдыгъа бата, чыгъа чегетге ташайды.

Виктор кьуу бутакьны алыб, ызындан сюрдю... Семен арыб джыгъылады, дагъыда кьобады, кёб бармай аягъы чырмауукь хансха, тамырлагъа илиниб, дагъыда тёнгереди. Къарангы экисин да хорлады. Виктор аманлыкьчыны аджашдырды. Сылыт болуб, аунай-аунай, ызына кьайтыб, от орунну кьатында бир кесек сирелди. Ачыудан кьоз-

гьалгъан джюрегин басалмай, аузу от чагъа, юйюне кетди.

Семеню этгенин сингиралмай, кёзюне джукъу кирмей, орууда ары бла бери бурула, Виктор тапгыч атдырды.

Эртенбла эртде бютеу билген хапарын милициягъа джарашдырыб тизди.

Семён автобусаха миниб, къайры эсе да кетерге тебреб тургъанлай тутулду.

Катя ай чакълыны джатыб, больницадан чыгъар хапарын Заургъа билдирди.

Заур да Зулихат да Катяны элтирге мешина бла келдиле.

Катя адам танымасча тюрленгенди. Азгъанды, кёз тегереклери къара тырмы тартхандыла. Алай а ууакъ ышаргъаны, джюрегинде бир къууанган заты болгъаны аны бетин алгъындан да суйюмлю этиб турадыла.

Тау башланы, терен ёзенлени чатларын мутхуз тубанла басхандыла. Аушлагъа къанатлыла сюрюу-сюрюу болуб учуучан эдиле. Энди ала да аз кёрюне башлагъандыла. Турналаны арт сюрюую тизилиб, аушха джетиб баргъанлай гъаж-гъуж тауушлары узакъда эшитиле, сафларын бузуб, къатышыб, ызларына ёзенни башына къайтдыла.

Алайда ачы-ачы кычырыб, тегерек айланадыла, Катя термилген турналарына кёз алмай къарайды. Ол узакъ джерлеге аллай мийикде, алай таб тизилиб баргъан турналагъа къачан да сукъланыб къараучанды.

Бюгюн а аланы ол кычырыкъларын эшитгенинде, бир уллу къайгъылары болур деб, кеси да сагъышланды.

Заур биргесине болгъанына джюреги басылыбды. Алай болса да Катя ангыламагъан затла алкъын кёбдюле. Ол Заур бла чегетде артда тюбешген кюню ёмюрлюкге эсинде къаллыкъды: Олсагъатда кёкде турналаны тауушун, чегетде бууланы ёкюргенлерин эшите тура эди.

— Ий, Заур, бир айт, буула чегетде энтда кычырамыдыла? Биз аланы тауушларын энтда эшитирикбизми?

Заур джууаб этгинчи, анасы Зулихат ышарыб, былай айтды:

— Буула энтда ёкюредиле. Сен, аллах айтса, энди Заур бла барыб, биягъынлай алагъа тыпгыларса. Алай а, Катячыкъ, ары дери бизни юйюбюзге келирге керексе. Биз сени сакълаб турабыз. Энди, балам, сен бизникисе... Къачан да, ёмюрюнг да бизни бла боллукъса!..

ючюн илиннгенди менге. Мен мараб туруб, ол джол юслерине барыб къалгъан эдим. Къарнашым, тут бери стаканынгы, энгда бирчик тартайыкъ!

— Эшта, энди болгъан болурбуз. Ансы, таб юйюбюзге джыйылалмай къаллыкъбыз.

— Витя, сени саулугъунг ючюн! Сени келюнге джукъ келмесин... Мен Катягъа тиерик тюл эдим... Ангылаймыса, керек тюл эди ол меннге... Тюзю, билсенг, ол сени къоюб, башхагъа да тагъылгъанды. Меннге уа не башхасы барды... Меннге ол ит Заур керек эди... Мен аны орнун табдырлыкъ эдим... Экибиз ючюн да...

Ол тели къыз а аны аллына сюелди да кеси къыйынлыкъ табды, — деди Семён джылыныб.

— Сен нелени къатышдыра тураса? Кертими айтаса?.. Сен къызны мараб атханса, алаймыды? — деб, Виктор эсин джыйыб, къыппаны седретирге дыгалас этди.

— Витя, мени сенден джашырыр затым джокъду. Биз татлы тенглебиз. Тенгле... Витя! Андан багъалы не барды, ой сени огъесе... Мен сени ючюн башыма къыйынлыкъ алыргъа таукел болгъанма. Сен мени, Семен джыгырангы, къуру да тюз ангылайса. Сен мени сатмазса да, тенгим? Джукъ къалгъан эсе, къуйчу бери, — деди Семен ичин теге.

Виктор бираз аязыб, сермеб, Семенну джагъасында алды:

— Тохтачы! Сора Катягъа шкок атхан сен болгъанса, алаймыды? Айтыб къой дейме! — деб къычырды ол.

— Тюртме мени! — деб, къан къуйгъанча къызарды Семён.

— Сен къалай урдунг аны! Бусагъат ит ёлюмюнден ёлтюрейим да сени! — деб, Виктор аны тюбге басды. Экиси да джагъалашыб, башлы-тюблю болдула. Семен джерде бычагъын изледи, алай а къолуна ичи бошагъан аракъы шыша тюшдю. Ол аны бла керилиб, Викторну башына урду. Викторну къоллары Семенну бойнуна къарышхандыла. Викторну башын джууб келген къан кезлерине къуюлду.

Семен аны къолундан ычхыныб, къачыб, мырдыгъа бата, чыгъа чегетге ташайды.

Виктор къуу бутакъны алыб, ызындан сюрдю... Семен арыб джыгъылады, дагъыда къобады, кёб бармай аягъы чырмауукъ хансха, тамырлагъа илиниб, дагъыда тёнгереди. Къарангы экисин да хорлады. Виктор аманлыкъчыны аджашдырды. Сылыт болуб, аунай-аунай, ызына къайтыб, от орунну къатында бир кесек сирелди. Ачудан къоз-

гъалгъан джюрегин басалмай, аузу от чагъа, юйюне кетди. Семеню этгенин сингиралмай, кёзюне джукъу кирмей, орунда ары бла бери бурула, Виктор тангыч атырды.

Эртенбла эртде бютеу билген хапарын милициягъа джарашдырыб тизди.

Семён автобуса мнииб, къайры эсе да кетерге тебреб тургъацлай тутулду.

Катя ай чакълыны джатыб, больницадан чыгъар халарын Заургъа билдирди.

Заур да Зулихат да Катяны элтирге мешина бла келдиле.

Катя адам танымасча тюрленгенди. Азгъанды, кёз тегереклери къара тырмы тартхандыла. Алай а ууакъ ышаргъаны, джюрегинде бир къууанган заты болгъаны аны бетин алгъындан да суйюмлю этиб турадыла.

Тау башланы, терен ёзенлени чатларын мутхуз тубанла басхандыла. Аушлагъа къанатлыла сюрюу-сюрюу болуб учуучан эдиле. Энди ала да аз кёрюне башлагъандыла. Турналаны арт сюрюую тизилиб, аушха джетиб баргъанлай гъаж-гъуж тауушлары узакъда эшитиле, сафларын бузуб, къатышыб, ызларына ёзенни башына къайтдыла.

Алайда ачы-ачы къычырыб, тегерек айланадыла, Катя термилген турналарына кёз алмай къарайды. Ол узакъ джерлеге аллай мийикде, алай таб тизилиб баргъан турналагъа къачан да сукъланыб къараучанды.

Бююн а аланы ол къычырыкъларын эшитгенинде, бир уллу къайгъылары болур деб, кеси да сагъышланды.

Заур биргесине болгъанына джюреги басылыбды. Алай болса да Катя ангыламагъан затла алкъын кёбдюле. Ол Заур бла чегетде артда тюбешген кюню ёмюрлюкге эсинде къаллыкъды: Олсагъатда кёкде турналаны тауушун, чегетде бууланы ёкюргенлерин эшите тура эди.

— Ий, Заур, бир айт, буула чегетде энтда къычырамыдыла? Биз аланы тауушларын энтда эштирикбизми?

Заур джууаб этгинчи, анасы Зулихат ышарыб, былай айтды:

— Буула энтда ёкюредиле. Сен, аллах айтса, энди Заур бла барыб, биягъыцлай алагъа тынгыларса. Алай а, Катячыкъ, ары дери бизни юйюбюзге келирге керексе. Биз сени сакълаб турабыз. Энди, балам, сен бизникисе... Къачан да, ёмюрюнг да бизни бла боллукъса!..

БАШЛАРЫ

Агъашчы Заур	7
Апсатыгъа джолугъуу	18
Таш чоюнда	35
Айюлю чегет	43
Таулада боран	54
Эски заманны тузагъында	74
Не этерге да бола эсе	91
Эки тенг	110
Апсаты сакълагъанла	128
Джашауну джавылмагъан джорукълары	141
Ишеклик	150
Билмей тургъанлай — джунчуу	160
Гуруша	181
Тюрленну	202
Шындык чегетледе	217
Буулары айы	226
Бузукъчу	240
Къачхы кюнле	254
Кеч учхан турнала	262

ИБ № 1457

АЛЕКСЕЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ МАЛЫШЕВ

ПО СЛЕДАМ АПСАТЫ

ПОВЕСТЬ

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов

Художник Н. Г. Крицкий

Худ. редактор Л. А. Асланова

Техн. редактор З. Т. Агирбова

Корректор З. М. Козбаева

Сдано в набор 27.06.84 .
Подписано к печати 30.11.84. ВУ 61250.
Формат 84x108¹/₃₂. Бумага типографская № 3.
Гарнитура литературная
Печать высокая.
Усл. п. л. 14,3. Усл. кр.-огт. 14,3. Уч.-изд. л. 15,58.
Тираж 2000 экз. Заказ № 4170.
Цена 1 р. 10 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
357100, Черкесск, ил. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская укрупненная типография
357100, Черкесск, Первомайская, 47.

БАГЪАЛЫ ОҚЪУУЧУ!

Сен кьолунга ана тилинде чыкьгъан джангы китабны ала-са. Аны автору белгили алимди, джазыучуду. Кьб джылланы кьарачай халкьны ичинде джашаб, аны культура, тин байлыгы бла шагърей болуб тургъанды. Тау табигъатха, бу джуртну адамларына суймеклиги джазгъанында танылыб турады.

А. А. Малышев кьб китабны авторуду, кьарачай тилде уа биринчи кере чыгъады аны джазгъаны. Орус тилден кьчюрген белгили кьарачай джазыучу Хубийланы Османды.

Китабны окъуб бошагъандан сора, кьлюгюзге келгени Ставрополь китаб басманы Кьарачай Черкес бьлюмюне джазыб ийсегиз, бек разы боллукъ эдик.

Бизни адресибиз:

357 100. г. Черкесск, пл. Кирова,
Дом печати, книжное издательство

М 18

Мальшев А. А. «По следам Апсаты». Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, 1984.

268 с. с илл.

Идея книги гуманна, гражданственна. Она посвящается проблемам защиты природы и животного мира. Мотивы карачаевского народного фольклора автором умело использованы, и это делает книгу привлекательной, читабельной. На карачаевском языке издается впервые.

С(кар.)2

М $\frac{4702260000-97}{М 159(03)-84}$ 66-84

1 р. 10 к.